કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રીસિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસનમ્

(લઘુવૃત્તિ વિવરણ)

ભાગ–૧૫

(અધ્યાય–૭ : પાદ–૩,૪)

તદ્ધિત પ્રકરણ

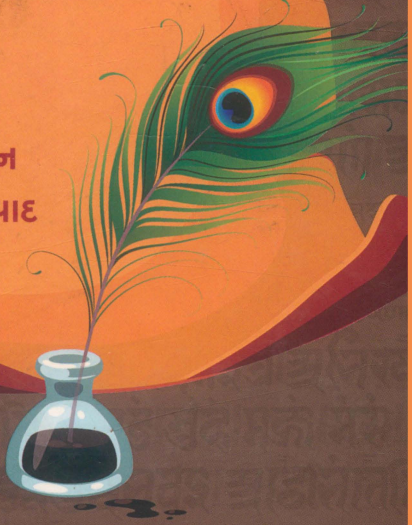
: સંપાદિકા :

પૂ.સા. પરમયશાશ્રીજી મ.સા.

: પ્રકાશક :

આ. શ્રી વિજયનીતિસૂરિ જૈન

તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા–અમદાવાદ

॥ ૐ હ્રીં અર્હં શ્રી સીમંધરસ્વામિને નમઃ ॥
॥ શાસનપતિ શ્રી મહાવીરાય નમઃ ॥ ॥ શ્રી ગૌતમસ્વામીને નમઃ ॥
॥ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યાય નમઃ ॥ ॥ નમો નમો ગુરુ શ્રીનીતિસૂરયે ॥
॥ શ્રી નીતિ-હર્ષ-મહેન્દ્ર-મંગલપ્રભ-અરિહંતસિદ્ધ-હેમપ્રભસૂરિગુરુભ્યો નમઃ ॥

હેમશ્રેણી-૨૦

કલિકાલસર્વજ્ઞ-શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ-૧૫

અધ્યાય-૭, પાદ-૩ અને ૪
તદ્ધિત પ્રકરણમ

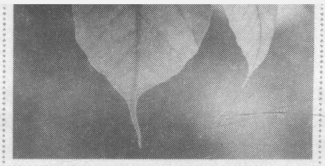
: દિવ્યકૃપાધારા :
ગિરનારાદિ તીર્થોદ્ધારક પ.પૂ.આ.ભ.
શ્રીમદ્વિજય **નીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજા**

: આશીર્વાદધારા :
જીરાવલા તીર્થ પ્રતિષ્ઠાચાર્ય-રાયણવૃક્ષ ક્ષીરાભિષિક્ત
ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. **શ્રીમદ્વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજા**

: પ્રેરક :
પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય મુક્તિનિલયસૂરીશ્વરજી મ.સા.
પ.પૂ.પં.શ્રી હેમનિલયવિજયજી મ.સા.

: સંપાદિકા :
પૂ.સા.શ્રી પરમયશાશ્રીજી

: પ્રકાશક :
આ.શ્રી વિજય નીતિસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા
અમદાવાદ

● પ્રકાશન : વિ.સં. ૨૦૮૦ ● ઈ.સ. 2024

પ્રાપ્તિસ્થાન

✧ **સુરત** ✧

આ. શ્રી વિજય નીતિસૂરિ આરાધના ભવન
C/o. જીતુભાઈ ઝવેરી, કતારગામ, સુરત (M) 93745 14860

રાજુભાઈ બી. શેઠ
કલ્પવૃક્ષ જ્વેલર્સ, 176, કુબેરનગર-1, કતારગામ દરવાજા, સુરત
ફોન : 0261-2534863/64 (M) 94268 54714

✧ **અમદાવાદ** ✧

આ. શ્રી વિજય નીતિસૂરિ આરાધના ભવન
લુહારની પોળ, માણેકચોક, અમદાવાદ
(M) 93740 51080, પેઢી : 079-2214 0494

ઉપેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ
ઈ-19, આયોજનનગર સોસાયટી, શ્રેયસ રેલ્વે ક્રોસીંગ પાસે,
નવા શારદા મંદિર રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-7 (M) 93270 13814

દીપકભાઈ જીતમલજી બાગરેચા
ડી-104, મલ્લિનાથ એપાર્ટમેન્ટ, જૈન કોલોની સામે, શાહીબાગ, અમદાવાદ
(M) 93740 51080 (રહે.) 079-3042 3313

✧ **પાટણ** ✧

આ. શ્રી વિજય નીતિસૂરિ તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા
સાગર ઉપાશ્રય બહાર, ઘીવટો, પાટણ(ઉ.ગુ.) (M) 94270 60603 - વિક્રમભાઈ

✧ **મુંબઈ** ✧

સંજયભાઈ શાહ (એસ.આર. ક્રિએશન)
227/G, ઝવેરબાગ, પહેલે માળ, ઓફિસ નં. 16, નરનારાયણ વાડી,
કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-400002 (M) 98202 29419

મુદ્રક : **જય જિનેન્દ્ર ગ્રાફિક્સ** - નવરંગપુરા, અમદાવાદ
જય જિનેન્દ્ર : 98250 24204 ● કુશ : 99256 17992

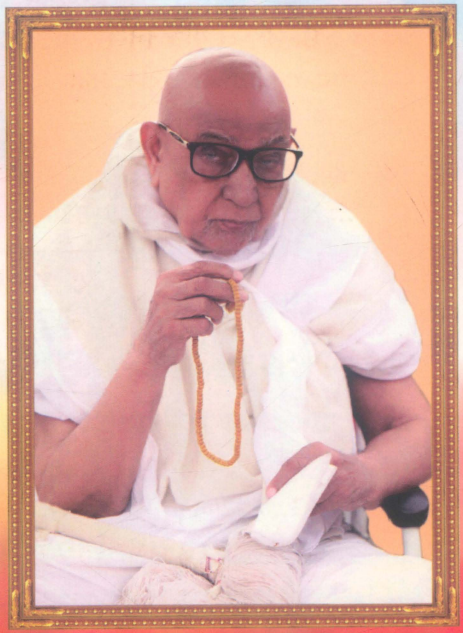

ચિત્રકૂટ–રૈવતાદિ તીર્થોદ્ધારક
પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત
શ્રી નીતિસૂરીશ્વરજી મ.સા.

ગચ્છાધિપતિ શાસનપ્રભાવક
પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત
શ્રી હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા.

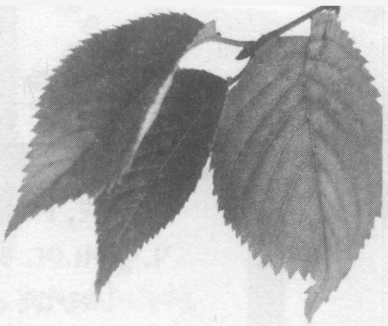
પૂ.સા. શ્રી મહિમાશ્રીજી મ.સા.

પૂ.સા. શ્રી નિરુપમાશ્રીજી મ.સા.

પૂ.સા. શ્રી કલ્પલતાશ્રીજી મ.સા.

સાદર સમર્પણ...

જેના શાસનનાં કારણે જ્ઞાનનું મહત્ત્વ મળ્યું

તેવા **શ્રી મહાવીરપ્રભુ**

જેના વડે જ્ઞાનને પામી શકાય તેવી ભાષાની પ્રાપ્તિ થઈ

તેવા કલિકાલસર્વજ્ઞ

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી ભગવંત

જેમની કૃપાના કારણે ભાષાને યત્કિંચિત્ સમજી શક્યા

તેવા ગચ્છાધિપતિ

શ્રીમદ્વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજા

વાત્સલ્ય દ્વારા વૈરાગ્યનું સિંચન કરીને રત્નત્રયીને

વૃદ્ધિંગત બનાવનાર

પૂ.સા. શ્રી નિરૂપમાશ્રીજી મ.સા.

જ્ઞાનગંગાનું અમૃતપાન કરાવનાર

પૂ.સા. શ્રી કલ્પલત્તાશ્રીજી મ.સા.નાં

ચરણકમલમાં

સાદર સમર્પણ

"યુષ્મદીયં યુષ્મભ્યં સમર્પયામિ"

ગ્રંથ લાભાર્થી

ગિરનાર, ચિત્તોડ, તારંગા જેવા અનેક પ્રાચીન તીર્થોદ્ધારક
પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય **નીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજ** દ્વારા
ગિરનાર તીર્થોદ્ધારક શતાબ્દી વર્ષ અનુમોદનાર્થે
નિકટભવ મોક્ષગામી ગચ્છાધિપતિ પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્વિજય **હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ**ના આજ્ઞાનુવર્તી
માતૃહૃદયા પૂ.સા.શ્રી શુભંકરાશ્રીજી મ.સા. તથા
માતૃહૃદયા પૂ.સા.શ્રી માલિનીયશાશ્રીજી મ.સા.ના સ્મરણાર્થે...
પૂ.આ.ભ.શ્રી મુક્તિનિલયસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા
પૂ.સા.શ્રી શાસનદર્શિતાશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી...

શ્રી આદિનાથ તપાગચ્છ શ્વેતામ્બર જૈન સંઘ

આચાર્ય શ્રી વિજય નીતિસૂરિ આરાધના ભવન

કતારગામ, સુરત

પ્રવર્તિની પ.પૂ.સા. **નિરૂપમાશ્રીજી** મ.સા.ના પ્રશિષ્યા

પ.પૂ.**આર્યયશાશ્રીજી** મ.સા.ની પ્રેરણાથી

શ્રી શત્રુંજય ટાવર શ્વે.મૂ.પૂ. જૈન સંઘની

જ્ઞાનનિધિ (સુરત)

તથા

પ.પૂ. **સૌરભયશાશ્રીજી** મ.સા.ની પ્રેરણાથી

શ્રી પાર્શ્વદર્શન શ્વે.મૂ.પૂ. જૈન સંઘની

બહેનોની જ્ઞાનનિધિમાંથી (સુરત)

ગિરનાર તીર્થોદ્ધારક પરમ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય નીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું

જીવનદર્શન

સામાન્ય વ્યક્તિત્ત્વનું સર્જન સમય કરે છે. વિરલ વ્યક્તિત્ત્વ તો સમયનું સર્જન કરે છે. અખંડ વહેતો કાળખંડ હવે એમના નામથી ઓળખાણ પામે છે. એવા જ એક મહાપુરૂષ ગિરનાર તીર્થોદ્ધારક પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય **નીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજા.**

વિદ્વાન, ગીતાર્થ, શાસનસમર્પિત અને પુણ્યપ્રભાવક આ મહાપુરુષના જીવન-કવનને ત્રણ શબ્દોમાં વર્ણવવું હોય તો તે છે - **પોથી, પંડિત અને પ્રતિમા.**

પોથી : પૂજ્યશ્રીને જ્ઞાન સાથે અનહદ લગાવ હતો. પોતાના સાધુઓને સાત-સાત કલાક વાચના આપવી, પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોનાં જીર્ણોદ્ધાર કરવા, પોતે પણ સતત અધ્યયન-અધ્યાપનમાં વ્યસ્ત રહેવું એ પૂજ્યશ્રીનાં પોથી (જ્ઞાન) પ્રેમનું ઉદાહરણ છે.

પંડિત : દીર્ઘદૃષ્ટા પૂજ્યશ્રી સમજતા હતા કે માત્ર સાધુ સંસ્થા જ જૈનશાસનનાં બધાં અંશો સુધી નહિ પહોંચી શકે. શાસનસમર્પિત પંડિતોની એના માટે અનિવાર્ય જરૂરત રહેશે. એટલે એમને તેજસ્વી બાળકો અને આશાસ્પદ યુવા પંડિતોને તૈયાર કરવામાં ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન આદર્યો. એની ફળશ્રુતિ પણ બહુ જ ભવ્ય પ્રાપ્ત થઈ.

પંન્યાસપ્રવર શ્રી ચંદ્રશેખરવિજયજી મ.સા.નાં વિદ્યાગુરુ પંડિતવર્ય શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ, પંડિતવર્ય શ્રી ભગવાનદાસ હરખચંદ એવા મૂર્ધન્ય પંડિતો પ્રભુશાસનને પૂજ્યશ્રીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયા.

પ્રતિમા : આ મહાપુરૂષે નવનિર્માણ કરવા જીર્ણોદ્ધાર ઉપર વધુ લક્ષ્ય આપ્યું. શ્રી ગિરનારજી, ચિત્તોડ, તારંગા જેવા પ્રાચીન તીર્થોનાં સ્થાપત્યનો એવી રીતે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો કે તે તીર્થોની ઊર્જાને પૂજ્યશ્રીએ જીવંત રાખી આપણા ઉપર ઉપકાર વરસાવ્યો છે.

જન્મ : સં. ૧૯૩૦, પોષ સુદ-૧૧, વાંકાનેર
દીક્ષા : સં. ૧૯૪૯, અષાઢ સુદ-૧૧, મહેરવાડા
વડીદીક્ષા : સં. ૧૯૫૦, મહા સુદ-૪, સીમોર
ગણિપદ : સં. ૧૯૬૧, માગસર સુદ-૫, સુરત
પંન્યાસપદ : સં. ૧૯૬૨, કારતક વદ-૧૧, પાલીતાણા
આચાર્યપદ : સં. ૧૯૭૬, માગસર સુદ-૧૧, અમદાવાદ
કાળધર્મ : ૧૯૯૮, પોષ વદ-૩, એકલિંગજી (ઉદેપુર)

- સ્વહસ્તે દીક્ષા ગ્રહણ કરી જગતના જવાહીર બન્યા.
- બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુદેવે અનેકને બ્રહ્મચારી-વ્રતધારી બનાવ્યા.
- અનેક રાજા-મહારાજા-નવાબને પ્રતિબોધ કર્યા.
- ૧ કરોડ સૂરિમંત્ર સાધના દ્વારા જિનશાસનની અદ્‌ભુત સેવા કરી.
- જૂનાગઢ-રાધનપુર-ચિત્તોડ જેવા અનેક સ્થળે ગુરુકુળ સ્થાપ્યા.
- સ્વસમુદાય-પરસમુદાયના અનેક મહાત્માઓને યોગોદ્વહન કરાવ્યા. પદવી પ્રદાન કરી.
- વચનસિદ્ધપુરુષનાં વચનથી સિદ્ધિ મળતી.
- ૯ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનાં ૩૫ વર્ષ જેવા પર્યાયી સાધુને સંવેગીદીક્ષા આપી સત્યમાર્ગે લાવ્યા.

સદ્‌ગુરુ વચનામૃત

અધ્યાત્મ માર્ગની આધારશિલા છે : સ્વાનુભૂતિની અનન્ય ઝંખના. 'હું કોણ છું'નો જવાબ જ્યાં સુધી મુમુક્ષુને નથી મળતો, ત્યાં સુધી એ જંપીને બેસી નથી શકતો. પણ અધ્યાત્મની કેડીઓ અદીઠ છે, ગુહ્ય છે. સદ્‌ગુરુનાં ઈશારા વિના એમને જાણવી અશક્યપ્રાયઃ છે.

આપણા સદ્‌ભાગ્યે આપણે ત્યાં એવા બહુ બધા અનુભૂતિવાન મહાપુરૂષો થયા છે. જેમણે 'भव्यजनहिताय' અનુભવરસને શબ્દોમાં કંડારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ એ ગ્રંથો, જેમાં આ અનુભવ માર્ગનાં સંકેતો છે, મહદંશે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં નિબદ્ધ છે.

એટલે મુમુક્ષુએ સંસ્કૃતમાં સજ્જતા કેળવવી અત્યંત આવશ્યક બની જાય છે. સંસ્કૃતમાં પારંગત થવા માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન અનિવાર્ય છે. **કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય** ભગવંતે એના માટે જ **"શ્રી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ"** જેવા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ વ્યાકરણની રચના કરી છે.

પણ એ વ્યાકરણમાં સેંકડો નહીં પરંતુ હજારો સૂત્રોમાં મંદગતિ છાત્ર ક્યારેક અટવાઈ પણ જાય છે. અને થાકીને વ્યાકરણ ભણવાનું જ મૂકી દે. એવું ન થાય એ માટે પૂ. સા.શ્રી નિરૂપમાશ્રીજી મ.સા.નાં શિષ્યા પૂ.સા.શ્રી આર્યયશા મ.સા.એ ભણતી વખતે નોટ્સ બનાવી હતી. તેને છપાવવાનું આ કાર્ય વ્યાકરણ પઠન-પાઠન પરંપરાની સેવા છે. પૂર્વે પણ આવી પુસ્તકો છપાઈ છે. જેમાં નિયમો, સાધનિકાઓને ગુજરાતીમાં સરળ રીતે બતાવ્યા છે, તો'ય ભિન્ન-ભિન્ન કક્ષાનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે ભિન્ન-ભિન્ન આયામ, ભિન્ન દૃષ્ટિથી આલેખાયેલ પુસ્તકો વધુ સહાયક બની શકે છે. પ્રભુની અનહદ કૃપાને ઝીલવા અને એમનાં શબ્દ સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશવા માટેની ઝંખના ધરાવતા મુમુક્ષુઓ, જિજ્ઞાસુઓને આ પુસ્તક યત્કિંચિત્ પણ મદદરૂપ થાય તો પ્રકાશન સફળ છે.

સાધ્વીજી મ.સા.ની સરસ મહેનત બદલ અનુમોદના. પંડિતવર્ય શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ, ચિરાગભાઈ આદિને સાથ-સહકાર માટે ધન્યવાદ.

- હેમપ્રભસૂરિનાં ધર્મલાભ.

॥ नमोऽस्तु तस्मै जिनशासनाय ॥

प्रासंगिकम्

"चेतना लक्षणो जीवः"

ચેતના એ જીવનું લક્ષણ છે. ચેતના એટલે Feelings, અનુભૂતિ... એટલે કે જ્ઞાન. જ્ઞાન એ જીવનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. આત્મામાં જ જ્ઞાન રહેલું છે, પરંતુ આત્મામાં રહેલા તે જ્ઞાનને અભિવ્યક્ત કરવા માટે શબ્દોની અવશ્ય જરૂર પડે છે. અને જે શબ્દો દ્વારા કરીને બીજાને આપણે સ્પષ્ટ-સંશય રહિત બોધ કરાવી શકીએ તે જ પ્રમાણ કહેવાય છે. માટે જ કહ્યું છે કે, "स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणम्"

પદનો બોધ વ્યાકરણથી થાય છે, વાક્યનો બોધ મીમાંસા-વિચારણાથી થાય છે અને પ્રમાણોનો સુસ્પષ્ટ બોધ ન્યાય-તર્કથી થાય છે. એટલે શબ્દ-તર્ક અને વિચારણાથી પદાર્થનાં સ્વરૂપને જે જાણે તે વિદ્વાન કહેવાય છે. "पदवाक्यप्रमाणज्ञः विद्वान् उच्यते" પરંતુ જે શબ્દનાં સ્વરૂપને ન જાણે ત્યાં સુધી જીવ તર્ક અને વિચારણા માટે શૂન્ય હોય છે. શબ્દથી જ તર્ક અને વિચારણાનો ઉદ્‌ભવ થાય છે.

પદનો બોધ થયાં પછી પણ દ્વેષનો અભાવ, જાણવાની જિજ્ઞાસા, સાંભળવાની ઈચ્છા, સાંભળવું, તત્ત્વનું જ્ઞાન, તત્ત્વની વિચારણા, પરિશુદ્ધ સ્વીકાર થયાં પછી જ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. એટલે આત્માના અશબ્દ તરફનાં પ્રયાણમાં પણ શબ્દ એ કારણ છે. શબ્દ જુદી-જુદી ભાષામાં અનેક રીતે પદાર્થની અભિવ્યક્તિ કરે છે, પરંતુ જે ભાષા ઋષિમુનીઓ દ્વારા વર્ષોથી પ્રમાણભૂત કરાયેલ છે,

જે ભાષામાં ઘણાં બધાં શબ્દોનો ભંડોળ છે એવી સમૃદ્ધ ભાષા જો કોઈ હોય તો તે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા છે. આ ભાષાને સમજવા માટે ઘણાં-બધાં વ્યાકરણોનું સર્જન થયેલું છે. તેમાં સરળ અને વિદ્યાર્થીઓને ઓછી મહેનતે શબ્દનો બોધ થાય તેવું વ્યાકરણ કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી વિરચિત શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન વ્યાકરણ છે. જેના ઉપર સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિ-મધ્યમવૃત્તિ-બૃહદ્વૃત્તિ-લઘુન્યાસ-બૃહદ્ન્યાસ આદિ અનેક સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે.

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની ક્ષમતા અનુસારે લઘુવૃત્તિ આદિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, પરંતુ જે અલ્પ ક્ષયોપશમવાળાં હોય અથવા બૃહદ્વૃત્તિ આદિનો અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા ન હોય તેમને પણ તેના પદાર્થોનો કંઈક આસ્વાદ થાય, તે માટે આ પ્રસ્તુત ગ્રંથશ્રેણી છે. જેનું આ અંતિમ સોપાન છે.

આ પુસ્તકમાં તદ્ધિત પ્રકરણનાં અંતિમ બે પાદના પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં સૂત્ર-સંધિચ્છેદ-અધિકાર-ટીકાર્થ-ઉદાહરણ-પ્રતિઉદાહરણ-પ્રશ્નોત્તર અને વિશેષતાઓનું સુંદર પ્રસ્તુતીકરણ કરાયું છે. કલિકાળસર્વજ્ઞશ્રીએ તદ્ધિતનાં સાતમા અધ્યાયનાં ત્રીજા પાદમાં 'સમાસાન્ત પ્રત્યયો'નું વર્ણન કર્યું છે. તેમજ ચોથા પાદમાં 'તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગતાં શબ્દોમાં થતાં સ્વરની વૃદ્ધિ-લોપ-આદેશ તેમજ શરૂઆતમાં બતાવેલી સ્વરની પ્લુત સંજ્ઞાનો વપરાશ ક્યાં-ક્યાં થાય' તેનું સુંદર આલેખન કરેલ છે.

લોકવ્યવહારમાં પણ ભાષામાં શબ્દો જ્યાં બે વાર બોલાય છે દા.ત., નમોનમઃ (આધિક્ય અર્થમાં) અહિરહિઃ (ભયથી ચિત્ત વ્યાક્ષેપ અર્થમાં) આવાં ઘણાં પ્રયોગોનું કારણ સહિત વર્ણન છે. તેમજ વ્યાકરણ સૂત્રોમાં રહેલી વિભક્તિથી શું અર્થ ગ્રહણ કરવો,

તેનું પારિભાષિક સૂત્રો દ્વારા કરીને તેના ઉપયોગો બતાવેલા છે. જો સૂત્રો ઉપરથી સીધો અર્થ ગ્રહણ કરવો હોય, તો પરિભાષાનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે.

પ્રસ્તુત પ્રકાશિત ગ્રંથશ્રેણી પરમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી નીતિસૂરિ સમુદાયના સરળસ્વભાવી, વર્તમાન ગચ્છાધિપતિ પૂ.આ.શ્રી હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજાનાં આજ્ઞાનુવર્તિની પ્રવર્તિની સાધ્વી શ્રી નિરૂપમાશ્રીજીના શિષ્યા આર્ય-સૌરભ શિશુ સાધ્વી શ્રી પરમયશાશ્રીજી મ.સા.એ નાની ઉંમરમાં, ઓછા સંયમપર્યાયમાં, સખત પુરૂષાર્થ દ્વારા જૈન સંઘને સમર્પિત કરી છે.

સંસ્કૃત ભાષાનાં અભ્યાસુ વિદ્વાનો પ્રસ્તુત ગ્રંથશ્રેણીનાં અવલોકન દ્વારા સાધ્વીશ્રીનાં પુરૂષાર્થને સાર્થક કરે તેમજ અભ્યાસુ છાત્રોને અભ્યાસમાં આ ગ્રંથશ્રેણી સહાયભૂત બને એ જ અભ્યર્થના સહ...

વૈશાખ સુદ-૧૧,
શાસનસ્થાપના દિન, સુરત

અધ્યાપક ચિરાગ શાહ

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન સમુદ્ર જેવો છે. મરજીવા બનીને ડુબકી લગાવો તો મોતી હાથમાં આવે જ. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતની આ અનુપમ કૃતિ ઉપર આજ સુધી અનેક ટીકાઓ, વિવેચન પ્રકાશિત થયા છે અને થતાં રહેશે. આ જ આ મહાગ્રંથની શોભા પણ છે.

એ જ પાવન પરંપરામાં એક મણકો આ પ્રકાશનથી ઉમેરાઈ રહ્યો છે. ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય હેમપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજાનાં આજ્ઞાનુવર્ત્તિની પૂ.સા.શ્રી નિરૂપમાશ્રીજી મ.સા. ના પ્રશિષ્યા પૂ.સા.શ્રી આર્યયશાશ્રીજી મ.સા.નાં પ્રશિષ્યા પૂ.સા.શ્રી પરમયશાશ્રીજી મ.સા.એ ખૂબ જહેમત અને ખંતપૂર્વક આ બાલભોગ્ય છતાંય વિદ્વત્માન્ય વિવેચન તૈયાર કર્યું છે.

આ વિવેચન શ્રી સિદ્ધહેમના પ્રેમીજનોને અંતઃસંતોષ આપનાર બનશે. અમારી સંસ્થા આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરતાં ગૌરવ અનુભવે છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં **શ્રી આદિનાથ તપાગચ્છ શ્વેતામ્બર જૈન સંઘ** આચાર્ય **શ્રી વિજય નીતિસૂરિ આરાધના ભવન કતારગામ-સુરતનાં** જ્ઞાનનિધિમાંથી તથા **શ્રી શત્રુંજય ટાવર શ્વે.મૂ.પૂ. જૈન સંઘ, સુરત** તથા **શ્રી પાર્શ્વદર્શન શ્વે.મૂ.પૂ. જૈન સંઘ, સુરત**નાં બહેનોની જ્ઞાનનિધિમાંથી લાભ લીધો છે. તેઓના અમે ઋણી છીએ.

લિ.
આ.શ્રી વિજય નીતિસૂરિ
જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા
અમદાવાદ

વિ.સં.૨૦૮૦
માગસર વદ-૫

સંપાદકીય નિવેદન...

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતે શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિનંતીથી માત્ર એક વર્ષમાં જ સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ જે શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનની રચના કરી તે ખરેખર અદ્વિતીય છે. આ સમુદ્ર એવો છે કે, જેનાં પેટાળમાં અઢળક રત્નો ભર્યા છે. મરજીવા બનીને તે રત્નોને પામવાનો જે યત્કિંચિત્ પ્રયાસ થયો છે. તેનાં પરિણામ સ્વરૂપે પંદરમો ભાગ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. જે ખરેખર તત્ત્વત્રયીની કૃપા વિના શક્ય નથી.

આ ગ્રંથની વિવેચનયાત્રા, વિવરણની સામાન્ય વિશેષતાઓ, ધન્યવાદ, ઋણસ્વીકાર, સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ વગેરે પ્રથમ ભાગમાં જણાવેલ છે. જેની નૂતન વાચક વર્ગે ખાસ મુલાકાત લેવી.

તથા આ ભાગનાં પરિશિષ્ટ-૧માં વિવરણ અંતર્ગત આવેલ તદ્ધિત પ્રત્યયોનું અકારાદિક્રમે કોષ્ટક, પરિશિષ્ટ-૨માં સમાસાન્ત પ્રત્યયનું કોષ્ટક, પરિશિષ્ટ-૩માં વિવેચન અંતર્ગત ન્યાયના અર્થ, પરિશિષ્ટ-૪માં વિવેચન અંતર્ગત વિશેષતા અને જિજ્ઞાસાના સંદર્ભસ્થાનો દર્શાવેલ છે. પરિશિષ્ટ-૫ અને ૬ માં અનુક્રમે અકારાદિક્રમે વિવેચન અંતર્ગત સૂત્રાવલિ અને ઉદાહરણાવલિ દર્શાવેલ છે.

અત્યંત સહકાર આપનાર પંડિતવર્ય શ્રી ચિરાગભાઈ, તથા પંડિતવર્ય શ્રી અક્ષયભાઈ અને શીઘ્રાતિશીઘ્ર સુંદર રીતે મુદ્રણ કરી આપનાર જય જિનેન્દ્ર ગ્રાફિક્સ (નિતીનભાઈ-જય જિનેન્દ્ર)ને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ. જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કંઈપણ લખાયું હોય તો

"મિચ્છા મિ દુક્કડમ્"

દ. નિરૂપમ-કલ્પ-આર્ય-સૌરભ શિશુ

સા. પરમયશાશ્રી

વિષયાનુક્રમ

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્ર.
૭.૩.		
૧.	પ્રકૃત અર્થમાં મયટ્ આદિનું વિધાન (૭.૩.૧ થી ૩)	17
૨.	નિન્દ્ય અર્થમાં પાશપ્ પ્રત્યયનું વિધાન (૭.૩.૪)	19
૩.	ઘણામાં પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં તમપ્નું વિધાન (૭.૩.૫)	19
૪.	બેમાં પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં તરપ્નું વિધાન (૭.૩.૬)	21
૫.	સ્વાર્થમાં તરપ્નું વિધાન (૭.૩.૭)	22
૬.	તમપ્ના અન્તનો અમ્ આદેશ (૭.૩.૮)	23
૭.	તમપ્ આદિના વિષયમાં ઇષ્ઠ-ઈયસ્નું વિધાન (૭.૩.૯)	25
૮.	ત્યાદ્યન્ત નામથી વિવિધ અર્થમાં રુપપ્ આદિનું વિધાન (૭.૩.૧૦ થી ૧૨)	26
૯.	તમપ્ આદિનો નિષેધ (૭.૩.૧૩ થી ૧૪)	29
૧૦.	સ્વાર્થ આદિ ક વગેરે પ્રત્યયોનું વિધાન (૭.૩.૧૫ થી ૪૫)	31
૧૧.	હ્રસ્વ અર્થનો અધિકાર (૭.૩.૪૬ થી ૫૧)	53
૧૨.	નિર્ધાર્ય વગેરે અર્થનો અધિકાર (૭.૩.૫૨ થી ૬૮)	56
૧૩.	સમાસાન્ત પ્રત્યયનું વિધાન (૭.૩.૬૯ થી ૧૮૨)	69
૧૪.	અભ્યાસ-૧	155
૭.૪.		
૧૫.	વૃદ્ધિ આદિનું વિધાન (૭.૪.૧ થી ૪,૧૩ થી ૨૮)	156
૧૬.	ય્વઃની પૂર્વે ઐત્, ઓત્ની વિધિ/નિષેધ (૭.૪.૫ થી ૧૨)	161

૧૭. વૃદ્ધિના નિષેધ આદિનું વિધાન (૭.૪.૨૯ થી ૩૧) 189

૧૮. ણિ, ઇષ્ઠ વગેરે પ્રત્યયમાં લુપ્ વગેરેનું વિધાન (૭.૪.૩૨ થી ૪૩) 193

૧૯. અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો નિષેધ/વિધિ (૭.૪.૪૪ થી ૬૫) 208

૨૦. અહ્ન આદિમાં લોપનું વિધાન (૭.૪.૬૬ થી ૬૯) 224

૨૧. ઉવર્ણના અવ્નું વિધાન (૭.૪.૭૦) 228

૨૨. ઇક્ના ઇના લોપનું વિધાન (૭.૪.૭૧) 229

૨૩. સંભ્રમ અર્થમાં પદ વગેરેની અસકૃત્ પ્રવૃત્તિ (૭.૪.૭૨) 231

૨૪. દ્વિરુક્તિ પ્રકરણ (૭.૪.૭૩ થી ૯૦) 232

૨૫. પ્લુત પ્રકરણ (૭.૪.૯૧ થી ૧૦૩) 248

૨૬. પરિભાષા પ્રકરણ (૭.૪.૧૦૪ થી ૧૨૨) 259

૨૭. અભ્યાસ-૧ 288

૨૮. અભ્યાસ-૨ 289

૨૯. પરિશિષ્ટ-૧ : તદ્ધિત પ્રત્યયોનું સારાંશ કોષ્ટક 290

૩૦. પરિશિષ્ટ-૨ : સમાસાન્ત પ્રત્યયનું કોષ્ટક 296

૩૧. પરિશિષ્ટ-૩ : વિવેચન અંતર્ગત ન્યાયના અર્થ 305

૩૨. પરિશિષ્ટ-૪ : વિવેચન અંતર્ગત વિશેષતા આદિના સંદર્ભસ્થાનો 308

૩૩. પરિશિષ્ટ-૫ : વિવેચન અંતર્ગત સૂત્રાવલિ 317

૩૪. પરિશિષ્ટ-૬ : વિવેચન અંતર્ગત ઉદા.વલિ. 324

● ● ●

હેમશ્રેણી-૨૦

કલિકાલસર્વજ્ઞ-શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ-૧૫

અધ્યાય-૭, પાદ-૩ અને ૪

તદ્ધિત પ્રકરણમ્

॥ ॐ ह्रीं श्रीं अर्हं नमः ॥
॥ श्री पंचासरा पार्श्वनाथाय नमः ॥

सप्तमेऽध्याये तृतीयः पादः

तद्धित प्रकरणम्

प्रकृते मयट् ७.३.१

अ.अ.सू. : प्रकृते मयट्।

अर्थ : प्राचुर्य/प्रधानपणा वडे करાએલું તે **प्रकृत.** પ્રકૃતાર્થક નામથી સ્વાર્થમાં મયટ્ (मय) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **अन्नमयम्**=અધિક પ્રમાણમાં કરાએલું અન્ન. अन्नं प्रकृतमिति।

આ સૂત્રથી મયટ્→अन्न+स्+**मय**+स्

- ✲[1] तद्धितोऽणादिः ६.१.१थी मयट्नी **तद्धित** संज्ञा.
- ✲ ऐकार्थ्ये ३.२.७थी अन्तवर्त्ति विभक्तिनो लोप→अन्न+मय
- ✲ नाम सिदय्०१.१.२१थी अन्नने **पदसंज्ञा.**
- ✲ प्रथमा सि→अन्नमय+**स्**
- ✲ अतः स्यमो०१.४.५७थी सिनो अम्→अन्नमय+**अम्**
- ✲ समानादमो०१.४.४६थी अम्ना अनो लोप→अन्नमयम्।
- ✲ तदन्तं०१.१.२०थी अन्नमयम्ने **पदसंज्ञा.**

---

१. साधनिकामां आवता आ '✲' निशानीवाळा सूत्रो आगामी उदा.नी साधनिकामां पुनरावर्त्तित थता होवाथी दर्शावવામાં આવશે નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, સ્વાર્થિક પ્રત્યયો પ્રકૃતિના લિંગ અને વચનને ઉલ્લંઘન કરતા નથી. અર્થાત્ સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્ત નામોને પણ તે-તે પ્રત્યયની પ્રકૃતિના જ લિંગ અને વચન થાય છે. પરંતુ ક્યારેક શબ્દ શક્તિના સ્વભાવથી જ અન્ય લિંગમાં થઈ શકે છે. જેમકે, યવાગૂઃ એવેતિ યવાગૂમયમ્, અહીં યવાગૂઃ સ્ત્રીલિંગે છે. જ્યારે મયટ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે નપુંસકલિંગ પણ થાય છે.

(૨) સૂત્રમાં મયટ્ પ્રત્યયમાં ટ્ઈત્ સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય કરવા માટે છે.

अस्मिन् ૭.૩.૨

અ.અ.સૂ. : प्रकृते अस्मिन् मयट्।

અર્થ : પ્રકૃતાર્થક નામથી સપ્તમીના અર્થમાં મયટ્ (મય) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **अपूपमयं पर्व**=માલપૂઆ મુખ્યપણે કરાય તે પર્વ.

तयोः समूहवच्च्व बहुषु ૭.૩.૩

અ.અ.સૂ. : तयोः बहुषु समूहवत् च(मयट्)।

અર્થ : પ્રકૃતાર્થક બહુવચનાન્ત નામથી तयोः=સ્વાર્થમાં અને સપ્તમીના અર્થમાં સમૂહ અર્થની જેમ અને મયટ્ (મય) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **आपूपिकम् अपूपास्तत्पर्व**=અધિક પ્રમાણમાં/મુખ્યપણે/તેવા પ્રકારના માલપૂઆ જેમાં કરાય છે તે પર્વ. अपूपाः प्रकृता इति।
આ સૂત્રથી સમૂહની જેમ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થતા,
कवचि-हस्त्य०६.२.१४થી इकण्→अपूपा+**इक**
વૃદ્ધિ વગેરે થતા→**आपूपिकम्**।
આ સૂત્રથી મયટ્ થતા→**अपूपमयम्**

વિશેષતા :

યદ્યપિ આ સૂત્રમાં સમૂહવત્નું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો મયટ્નો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात् परस्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति ૨/૬૧** ન્યાયાનુસારે પ્રત્યયતયા સમૂહવત્ને સજાતીય પ્રત્યય એવા મયટ્નું પૂર્વસૂત્રથી ગ્રહણ કરાય છે.

निन्द्ये पाशप् ૭.૩.૪

અ.અ.સૂ. : निन्द्ये पाशप्।

અર્થ : નિન્દ્યવાચી નામથી સ્વાર્થમાં પાશપ્ (પાશ) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. छान्दसपाशः=નિન્દનીય છન્દજ્ઞાતા. निन्द्यः छान्दस इति।

વિશેષતા :

સૂત્રગત પાશપ્ પ્રત્યયમાં પ્ઈત્ क्यङ्-मानि०૩.૨.૫૦ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ કરવા માટે છે. જેમકે, कुत्सिता कुमारी इति कुमारपाशा।

प्रकृष्टे तमप् ૭.૩.૫

અ.અ.સૂ. : प्रकृष्टे तमप्।

અર્થ : પ્રકૃષ્ટાર્થક નામથી સ્વાર્થમાં તમપ્ (તમ્) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **शुक्लतमः**=અતિશય સફેદ. सर्वे इमे शुक्ला इति।

(૨) **कारकतमः**=અતિશય કામ કરનાર. सर्वे इमे कारका इति।

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં જે प्रकृष्टे એ પ્રમાણે જે પ્રકર્ષનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેનો અર્થ 'અતિશય' એ પ્રમાણે જાણવો. અને તે અતિશય ગુણ અને

ક્રિયામાં જ સંભવે છે. પણ જાતિ અને દ્રવ્યમાં નહીં. તેથી સામાન્ય રીતે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગુણ અને ક્રિયાવાચી નામથી થાય છે. પરંતુ જાતિવાચી અને દ્રવ્યવાચી નામમાં પણ ગુણ અને ક્રિયાના જ પ્રકર્ષની વિવક્ષા હોય ત્યારે જાતિવાચી અને દ્રવ્યવાચી નામથી પણ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ થાય છે. **ઉદા.** गोतमोऽयं यः सुलक्षणः शकटं वहति।

તેમજ, ગુણની પ્રકૃષ્ટતા દ્વારા દ્રવ્યની પ્રકૃષ્ટતા જણાવાની હોય ત્યારે તેવા દ્રવ્યવાળાથી પણ तमप् પ્રત્યય થાય છે. **ઉદા.** सूक्ष्माणि वस्त्राणि अस्येति सूक्ष्मवस्त्रतमः।

(૨) જ્યારે પ્રકર્ષના પણ પ્રકર્ષની વિવક્ષા હોય છે ત્યારે પ્રકર્ષ પ્રત્યયાન્ત નામથી પણ પ્રકર્ષાર્થક तरप्, तमप् પ્રત્યય થાય છે. **ઉદા.** श्रेष्ठतमः।

यद्यपि **व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्तिः ૨/૬૪** ન્યાયાનુસારે અનભિધાનથી तरप् પ્રત્યયાન્ત નામથી तरप् પ્રત્યય થતો નથી.

(૩) જ્યારે સમાસ થયો હોય ત્યારે જો પૂર્વપદના અતિશયની વિવક્ષા હોય તો કોઈપણ સમાસમાં પૂર્વપદથી અથવા બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઉત્તરપદથી પણ પ્રકર્ષાર્થક પ્રત્યય થાય છે. જેમકે, सूक्ष्मतमवस्त्रः/ सूक्ष्मवस्त्रतमः અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. જેનો અર્થ 'અતિશય સૂક્ષ્મ વસ્ત્રવાળો' એવો થાય છે. જ્યારે सूक्ष्मतमवस्त्रम् અહીં કર્મધારય સમાસ થયો છે. તેથી ઉત્તરપદથી પ્રત્યય થશે નહીં. જેનો અર્થ અતિશય સૂક્ષ્મ એવું વસ્ત્ર થાય છે.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે ઉત્તરપદના અતિશયની વિવક્ષા હોય ત્યારે બહુવ્રીહિ સમાસમાં માત્ર ઉત્તરપદથી જ પ્રત્યય થાય છે.

(૪) અહીં સૂત્રમાં बहु વગેરે અનેકનું વાચક કોઈ પદ દર્શાવ્યું નથી. પરંતુ જ્યારે બેમાં પ્રકર્ષની વિચારણા કરવી હોય ત્યારે આગામી

સૂત્રથી તરપ્ પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે. તેથી તે વિધાન સામર્થ્યથી જ અહીં અનેકનું ગ્રહણ થઈ જાય છે.

(૫) સૂત્રનિર્દિષ્ટ તમપ્ પ્રત્યયમાં પૃઈત્ क्यङ्-मानि०૩.૨.૫૦ સૂત્રથી પુંવત્ભાવ કરવા માટે છે.

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ૭.૩.૬

અ.અ.સૂ. : द्वयोः विभज्ये च(प्रकृष्टे) तरप्।

અર્થ : બેની મધ્યમાં પ્રકૃષ્ટ અને વિભજ્ય અર્થમાં વર્ત્તતા નામથી સ્વાર્થમાં તરપ્ (તર) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **पटुतरा स्त्री**=બેમાં અતિનિપુણ સ્ત્રી. अनयोः मध्ये प्रकृष्टा पटुः इति।

(૨) **साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः**=સાકાંશ્યકો કરતાં પાટલીપુત્રમાં રહેનારા અધિક ધનવાન છે. अमी अमीभ्यः अतिशयेन आढ्या इति।

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં द्वयोः એ પ્રમાણે બેમાં પ્રકર્ષની વિવક્ષા અભિપ્રેત છે. ત્યારે दन्ताश्च ओष्ठौ चेति दन्तौष्ठम् એ પ્રમાણે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને दन्तौष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः એમ ઘણામાં પણ તરપ્ પ્રત્યય થઈ શકે છે. યદ્યપિ અહીં વિગ્રહમાં બહુત્વની જ પ્રતીતિ થઈ રહી છે. પરંતુ જ્યારે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે ત્યારે તેમાં રહેલા બંને અવયવો પણ સ્વાર્થમાત્રમાં અભેદ પામી જતા સંખ્યાભેદ રહેતો નથી. અને તેવા બે સમૂહ હોવાથી બેમાં પ્રકર્ષની વિચારણા કરાય છે.

(૨) સૂત્રમાં જે વિભજ્ય પદનું ગ્રહણ કર્યું છે તે જ્યાં દ્વિવચન ન હોય ત્યાં પણ તરપ્ પ્રત્યય કહ્યો છે. અર્થાત્ જ્યારે બેમાં પ્રકૃષ્ટ

જણાવવું હોય ત્યારે अयमनयोः प्रकृष्टः पटुः એ પ્રમાણે દ્વિવચન દ્વારા દ્વિત્વનો નિર્દેશ થઈ જાય છે. ત્યારે સૂત્રગત द्वयोः પદથી જ કાર્ય થઈ જવાની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ चैत्रान्मैत्रः पटुः ઈત્યાદિ સ્થાનમાં દ્વિત્વનો નિર્દેશ નથી. માટે જ द्वयोः પદથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહીં. તેવા સ્થાને પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે માટે વિભજ્ય પદનું ગ્રહણ છે.

(૩) યદ્યપિ સૂત્રમાં વિભજ્યે પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો પ્રકૃષ્ટેનો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्०२/६१** ન્યાયાનુસારે અર્થતયા વિભજ્યેને સજાતીય અર્થ પ્રકૃષ્ટેનું પૂર્વસૂત્રથી ગ્રહણ કરાય છે.

(૪) સૂત્રમાં દર્શાવેલ પ્રકૃષ્ટાર્થક નામથી પૂર્વસૂત્રથી તમપ્ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો બાધ કરી બેમાં પ્રકૃષ્ટાર્થક નામથી તરપ્ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. માટે આ સૂત્રથી થતો તરપ્ પ્રત્યય તમપ્ના અપવાદરૂપ જાણવો.

(૫) સૂત્રમાં દર્શાવેલ તરપ્ પ્રત્યયમાં પ્ઈત્ क्यङ् માનિ૦૩.૨.૫૦ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ કરવા માટે છે. **ઉદા.** શુક્લતરા શાટી।

क्वचित् स्वार्थे ७.३.७

અ.અ.સૂ. : क्वचित् स्वार्थे तरप्।

અર્થ : ક્યારેક સ્વાર્થમાં પણ તરપ્ (તર) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **अभिन्नतरकम्**=अभिन्न. अभिन्नमेवेति।
આ સૂત્રથી તરપ્→अभिन्न+**तर**
क्तात् तमबादे०७.३.५६થી कप्→अभिन्नतर+**क**
પ્રથમા સિ વગેરે→अभिन्नतरकम्।

(૨) **उच्चैस्तराम्**=ઊંચું. उच्चैरेव इति।

વિશેષતા :

સૂત્રમાં ક્વચિત્ પદનું ગ્રહણ શિષ્ટ પ્રયોગના અનુસરણ માટે છે.

किं-त्याद्ये-ऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याऽऽम् ७.३.८

અ.અ.સૂ. : किं-त्याद्ये-ऽव्ययात् तयोः अन्तस्य आम्, असत्त्वे।

અર્થ : किम्, तिव् વગેરે વિભક્ત્યન્ત એકારાન્ત અને અવ્યય સંજ્ઞક નામથી तरप् અને तमप् પ્રત્યયના અન્ત્યનો आम् આદેશ થાય છે. જો તે બંને પ્રત્યય સત્ત્વ=દ્રવ્ય અર્થમાં વર્ત્તતા ન હોય તો.

સ. : (૧) **किं-त्याद्ये-ऽव्ययात्**=किंच त्यादिश्च एश्च अव्ययं चेति किंत्याद्ये-ऽव्ययम्, तस्मादिति।

(૨) **असत्त्वे**=न सत्त्वमिति असत्त्वम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **किन्तमाम्**=આ બધામાં આ અતિશય શું (રાંધે છે.)
इदमेषामतिशयेन पचतीति।
प्रकृष्टे तमप् ७.३.५थी तमप्→किम्+**तम**
આ સૂત્રથી અન્ત્યનો आम्→किम्+**तमाम्**
પ્રથમા सि વગેરે→**किन्तमाम्**।

(૨) **किन्तराम्**=આ બેમાં આ અતિશય શું (કરે છે.)
इदमनयोरतिशयेन किं पचतीति।

(૩) **पचतितमाम्**=આ બધામાં આ સારું રાંધે છે.
अयमेषामतिशयेन पचतीति।

(૪) **पचतितराम्**=બેમાં આ સારું રાંધે છે.
अयमनयोरतिशयेन पचतीति।

(૫) **पूर्वाह्णेतमाम्**=બધામાં અધિક પૂર્વાહ્ણમાં.
एषां मध्ये प्रकृष्टं पूर्वाह्णे इति।

(૬) **पूर्वाह्णेतराम्**=બેમાં અધિક પૂર્વાહ્ણમાં.
अनयोः मध्ये प्रकृष्टं पूर्वाह्णे इति।

(૭) **अतितमाम्**=બધામાં પ્રકૃષ્ટ અતિશય.
बहूनां मध्ये प्रकृष्टाऽतीति।

(૮) **अतितराम्**=બેમાં પ્રકૃષ્ટ અતિશય.
अनयोः मध्ये प्रकृष्टाऽतीति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ તરપ્નું વિધાન द्वयोर्विभज्ये०७.३.६थी કરવું.

असत्त्व इति किम्?→किन्तरं दारु=આ બેમાં કયું લાકડું શ્રેષ્ઠ છે.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અસત્ત્વવાચીને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં તરપ્ પ્રત્યય સત્ત્વવાચી છે માટે આ સૂત્રથી અન્ત્યનો આમ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, સૂત્રમાં असत्त्वे પદનું ગ્રહણ કર્યું છે તેથી અસત્ત્વાર્થક એટલે કે જે દ્રવ્યવાચી ન હોય તેવા જ નામથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ સૂત્રમાં 'किंत्याद्ये०००' એ પ્રમાણે જે એકારાન્ત નામનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે. તેના સામર્થ્યથી દ્રવ્ય એવા કાળવાચી પૂર્વાહ્ણે નામના વિષયમાં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ એકારાન્ત સિવાયના કાળવાચી નામના વિષયમાં થતી નથી.

(૨) યદ્યપિ તદ્ધિત પ્રત્યયનું વિધાન માત્ર નામથી થાય છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં તિવાદિ અન્તથી પર રહેલ તરપ્ અને તમપ્ને સ્થાની તરીકે દર્શાવેલ હોવાથી તિવાદિ અન્તવાળા નામથી પ્રકર્ષ અર્થમાં પૂર્વના બે સૂત્રથી તરપ્ અને તમપ્નું વિધાન સિદ્ધ થાય છે.

गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू ७.३.९

अ.अ.सू. : गुणाङ्गात् तयोः इष्ठेयसू वा।

અર્થ : ગુણ પ્રવૃત્તિના હેતુભૂત એવા ગુણાંગવાચી નામથી તરપ્ અને તમપ્ના વિષયમાં અનુક્રમે ઇષ્ઠ અને ઈયસુ (ઈયસ્) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : (૧) **गुणाङ्गात्**=गुणोऽङ्गं यस्य स इति गुणाङ्गम्, तस्मादिति।
(૨) **इष्ठेयसू**=ईष्ठश्च ईयसु चेति।

ઉદા. (૧) **पटिष्ठः/पटुतमः**=બધામાં પ્રકૃષ્ટ નિપુણ.
अयमेषामतिशयेन पटु इति।
આ સૂત્રથી ઇષ્ઠ→पटु+**इष्ठ**
त्रन्त्यस्वरादेः ७.४.४૩થી ઉનો લોપ→पटिष्ठ
વિકલ્પે : જ્યારે ઈષ્ઠ ન થાય ત્યારે,
प्रकृष्टे तमप् ७.३.५થી तमप्→**पटुतम**
પ્રથમા સિ વગેરે→पटिष्ठः/पटुतमः।

(૨) **गरीयान्/गुरुतरः**=બેમાં અતિશય મહાન.
अयमनयोर्मध्ये गुरुरिति।
આ સૂત્રથી ઈયસુ→गुरु+**ईयस्**
प्रियस्थिर०७.४.३८થી ગુરુનો गर આદેશ→**गर्**+ईयस्
પ્રથમા સિ વગેરે→गरीयान्
વિકલ્પે : જ્યારે ઈયસ્ ન થાય ત્યારે, द्वयोर्वि०७.३.६થી तरप्→गुरुतरः।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં तयोः એ પ્રમાણે तरप्-तमप् વિષયદર્શક પદ અને इष्ठेयसू એ પ્રમાણે પ્રત્યયદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ૧/૧૦ ન્યાયાનુસારે તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨) સૂત્રનિર્દિષ્ટ ઈયસુ પ્રત્યયમાં ઉઈત્ તત્સંબંધી ન્ આગમ, દીર્ઘ વગેરે કાર્ય કરવા માટે છે.

त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् ૭.૩.૧૦

અ.અ.સૂ. : त्यादेः प्रशस्ते च रुपप्।

અર્થ : તિવાદિ પ્રત્યયાન્ત અને પ્રશસ્ત અર્થમાં વર્ત્તતા નામથી (સ્વાર્થમાં) રૂપપ્ (રુપ) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) पचतिरुपम्=સારું રાંધે છે. प्रशस्तं पचति इति।

(૨) **दस्युरूपः**=મોટો ચોર. प्रशस्तो दस्युरिति।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં त्यादेः એ પ્રમાણે જે पचति વગેરે ત્યાદ્યન્ત નામનો નિર્દેશ કર્યો છે તે ક્રિયાપ્રધાન હોય છે. અને સાધ્ય તરીકે તેઓની સાથે લિંગ અને સંખ્યાનો યોગ હોતો નથી. માટે જ્યારે આ સૂત્રથી રૂપપ્ પ્રત્યય કરવામાં આવે છે. ત્યારે ઔત્સર્ગિકતયા નિત્ય નપુંસકલિંગ એકવચન જ થાય છે. **ઉદા.** पचतिरुपम् **પ્ર.ઉદા.** वैयाकरणरुपः।

(૨) અહીં જે ત્યાદિનું ગ્રહણ કર્યું છે તેના દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે, આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ રૂપપ્ પ્રત્યય અને ત્યાદિના અધિકારવાળા ઉત્તરસૂત્ર નિર્દિષ્ટ कल्पप्, देश्यप् અને देशीयर् પ્રત્યય જ ત્યાદ્યન્ત ક્રિયાપદથી થાય છે. અન્ય તદ્ધિત પ્રત્યય તો સ્યાદ્યન્ત નામથી જ થાય છે.

(૩) સૂત્રમાં દર્શાવેલ રૂપપ્ પ્રત્યયમાં પ્ઈત્ क्यङ्-मानि० ૩.૨.૫૦થી પુંવત્ભાવ કરવા માટે છે. **ઉદા.** शोभनरूपा स्त्री।

अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पब्-देश्यब्-देशीयर् ७.३.११

अ.अ.सू. : ईषदसमाप्ते त्यादेः अतमबादेः च कल्पब्-देश्यब्-देशीयर्।

अर्थ : કંઈક અસમાપ્તિ અર્થક તિવાદિ પ્રત્યયાન્ત અને તમપ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત સિવાયના નામથી કલ્પપ્ (કલ્પ), દેશ્યપ્ (દેશ્ય) અને દેશીયર્ (દેશીય) પ્રત્યય થાય છે.

स. : (१) **अतमबादेः**=तमप् आदिर्यस्य स इति तमबादि, न तमबादिरिति अतमबादिः, तस्मादिति।

(२) **कल्पब्-देश्यब्-जातीयर्**=कल्पप् च देश्यप् च जातीयर् चेति।

ઉદા. (१) **पचतिकल्पम्/पचतिदेश्यम्/पचतिदेशीयम्**=થોડું રાંધે છે.
ईषदसमाप्तः पचतीति।

(२) **पटुकल्पा/पटुदेश्या/पटुदेशीया**=થોડી નિપુણ.
ईषदपरिसमाप्तः पटुरिति।

विशेषता :

(१) અહીં પણ પૂર્વસૂત્રની જેમ જ ત્યાદ્યન્ત પદથી થયેલ પ્રયોગોમાં નપુંસકલિંગ એકવચન જ થાય છે.

(२) અહીં ઈષદસમાપ્ત અર્થ અભિપ્રેત છે ત્યાં ઈષદસમાપ્ત ગુડો ગુડકલ્પા દ્રાક્ષા ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં સંપૂર્ણ નહીં પણ કંઈક ગુણસમાન એવી દ્રાક્ષા એવા પ્રકારના અર્થની પ્રાપ્તિ થતા ઉપમાન-ઉપમેય ભાવ સંબંધની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યારે કલ્પપ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત નામ સ્વયં ઉપમા બને છે. અને તેના લિંગ-વચન-વિભક્તિ ઉપમેયાનુસારે થાય છે. **ઉદા.** ગુડકલ્પા દ્રાક્ષા, चन्द्रकल्पं मुखम्।

(૩) અહીં સૂત્રમાં તમપ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત પ્રકૃતિનું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં ધ્યાનમાં લેવું કે, તમપ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત નામનો કલ્પપ્ વગેરે પ્રત્યય ન થાય પરંતુ કલ્પપ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત નામોને નામોના વિષયમાં પ્રકર્ષની વિવક્ષા હોય ત્યારે તમપ્ વગેરે પ્રત્યયો થઈ શકે છે. **ઉદા.** પટુકલ્પતમઃ।

(૪) સૂત્રનિર્દિષ્ટ કલ્પપ્ અને દેશ્યપ્ પ્રત્યયમાં પ્ઈત્ ક્યઙ્માનિ૦ ૩.૨.૫૦થી પુંવદ્ભાવ માટે અને દેશીયર્માં રઈત્ રિતિ ૩.૨.૫૮ સૂત્રમાં આ પ્રત્યયનો સમાવેશ કરવા માટે છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો દેશ્યપ્ પ્રત્યયમાં પ્ઈત્ ઈચ્છતાં નથી. તેથી તેઓના મતે પુંવદ્ભાવ ન થતાં દર્શનીયાદેશ્યા પ્રયોગ થાય છે.

नाम्नः प्राग् बहुर्वा ૭.૩.૧૨

અ.અ.સૂ. : ईषदपरिसमाप्ते नाम्नः प्राग् बहुः वा।

અર્થ : કંઈક અપરિસમાપ્તિ અર્થક નામથી પૂર્વમાં બહુ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. बहुपटुः/पटुकल्पः=કંઈક નિપુણ. ईषदसमाप्तः पटुरिति।

વિશેષતા :

(૧) યદ્યપિ તદ્ધિત પ્રકરણ નામથી જ થાય છે. તો પણ સૂત્રમાં નામ્નઃનું ગ્રહણ કર્યું છે તે તિવાદિ પ્રત્યયાન્ત નામને દર્શાવનાર ત્યાદેઃ ચ્ના અધિકારની નિવૃત્તિ માટે જાણવું.

(૨) આ સૂત્રથી ઈષદ્ અસમાપ્તિ અર્થક નામથી બહુ પ્રત્યય અને પૂર્વસૂત્રથી કલ્પપ્ વગેરે પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી જ. તો પણ સૂત્રમાં વાનું

ગ્રહણ કર્યું છે. તેના દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે, 'બહુ પ્રત્યય વડે નિરવકાશતયા પૂર્વસૂત્રથી થતા સાવકાશ એવા कल्पप् વગેરે પ્રત્યયનો બાધ ન થાઓ.' તેથી વિકલ્પપક્ષે પૂર્વસૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતાં कल्पप् વગેરે પ્રત્યયો પણ થાય છે.

(૩) અહીં પણ मयट् વગેરે પ્રત્યયોની જેમ જ લિંગ-વચન-વિભક્તિ પ્રકૃતિ અનુસારે જ થાય છે. યદ્યપિ कल्पप् વગેરે પ્રત્યયોમાં ઉપમાન-ઉપમેય ભાવની પ્રતીતિ થતી હોય ત્યારે ઉપમેય પ્રમાણે લિંગ અને વચન થાય છે. પરંતુ બહુ પ્રત્યય પૂર્વકની પ્રકૃતિમાં તેવું થતું નથી. તેમાં તો પ્રકૃતિના જ લિંગવચનનું ગ્રહણ થાય છે. **ઉદા.** બહુગુડો દ્રાક્ષાઃ।

न तमबादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ૭.૩.૧૩

અ.અ.સૂ. : अच्छिन्नादिभ्यः कपः तमबादिः न।

અર્થ : છિન્ન વગેરે સિવાયના कप् અન્તવાળા નામથી तमप् (तम) વગેરે પ્રત્યયો થતાં નથી.

સ. : (૧) **तमबादिः**=तमप् आदिर्यस्य स इति।

(૨) **अयमेषामनयोर्वा प्रकृष्टः छिन्नादिभ्यः**=छिन्न आदिर्येषां ते इति छिन्नादयः, न छिन्नादय इति अछिन्नादयः, तेभ्य इति।

ઉદા. पटुकः=એમાં/બધામાં પ્રકૃષ્ટ અલ્પ નિપુણ. अयमेषामनयोर्वा प्रकृष्ट इति ।

અહીં कप् પ્રત્યયાન્ત પ્રટુક નામથી બેમાં અને ઘણામાં પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં પણ અનુક્રમે द्वयोर्विभज्ये૦૭.૩.૬ અને प्रकृष्टे तमप् ૭.૩.૫થી પ્રાપ્ત तरप् અને तमप् પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે.

પ્ર.ઉદા. अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ? छिन्नकतमः=બધામાં પ્રકૃષ્ટ કુત્સિત છિન્ન. अयमेषामतिशयेन छिन्न इति।

★ આ સૂત્રમાં છિન્ન વગેરેનું વર્જન કર્યું હોવાથી આ સૂત્રથી તમપ્નો નિષેધ થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રગત છિન્નદિ ગણ શાસ્ત્રમાં દેખાતા પ્રયોગથી ગમ્ય જાણવો.

अनत्यन्ते ૭.૩.૧૪

અ.અ.સૂ. : अनत्यन्ते कपः तमबादिः न।

અર્થ : અનત્યન્ત અર્થક कप् પ્રત્યયાન્ત નામથી तमप् (तम) વગેરે પ્રત્યયો થતા નથી.

સ. : अनत्यन्ते=न अत्यन्तमिति अनत्यन्तम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **छिन्नकम्**=બધામાં/બેમાં પ્રકૃષ્ટ કુત્સિત રીતે છેદેલ. इदमेषामनयोर्वा प्रकृष्टं छिन्नमिति ।

(૨) **भिन्नकम्**=બધામાં/બેમાં પ્રકૃષ્ટ કુત્સિત રીતે ભેદેલ. इदमेषामनयोर्वा प्रकृष्टं भिन्नमिति ।

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં कप् પ્રત્યયાન્ત નામથી तमप् વગેરેનો નિષેધ દર્શાવ્યો છે જે પ્રવૃત્તિ પૂર્વસૂત્રથી સિદ્ધ જ છે. જો આ સૂત્રનો નિર્દેશ ન કરી પૂર્વસૂત્રથી જ નિષેધ કરવામાં આવે તો અનત્યન્ત અર્થક छिन्न વગેરે નામથી तमप् વગેરેનો નિષેધ ન થાય જે ઈષ્ટ નથી. માટે અનત્યન્ત અર્થક છિન્ન વગેરે નામથી પણ तमप् વગેરેનો નિષેધ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

(૨) આ સૂત્રમાં કપ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી તમપ્ આદિ પ્રત્યયનું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ધ્યાનમાં લેવું કે, કપ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી તમપ્ વગેરે પ્રત્યયો ન થાય. પણ પ્રકર્ષવાળાની અનત્યન્તની વિવક્ષામાં તમપ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી તો કપ્ પ્રત્યય થઈ શકે છે. **ઉદા.** છિન્નતમકમ્।

यावादिभ्यः कः ७.३.१५

અ.અ.સૂ. : यावादिभ्यः कः।

અર્થ : યાવ વગેરે નામથી સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

સ. : यावादिभ्यः=યાવ આદિર્યેષાં તે ઇતિ યાવાદયઃ, તેભ્ય ઇતિ।

ઉદા. (૧) **यावकः**=જવ. યાવ એવેતિ।

(૨) **मणिकः**=મણિ. મણિરેવેતિ।

વિશેષતા :

(૧) **यावादि ગણ :** યાવ, મણિ, અવિ, અસ્થિ, લાત્ર, પાત્ર, પીત, સ્તબ્ધ, જ્ઞાત, અજ્ઞાત, પુણ્ય, નિત્ય, સત્વત્, દશાર્હ, વયસ્, ચન્દ્ર, જાનુ, ભૂત, ભિક્ષુ।

અહીં દર્શાવેલ યાવાદિ ગણ આકૃતિગણ છે. તેથી પૂર્વે દર્શાવ્યાનુસારે ક પ્રત્યયાન્ત નામથી તમપ્ વગેરે થતાં નથી. પણ તમપ્, તરપ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત નામથી આ સૂત્ર દ્વારા ક થાય છે. માટે છિન્નતમકમ્, ભિન્નતરકમ્, બહુતરકમ્ જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

कुमारीक्रीडनेयसोः ७.३.१६

અ.અ.સૂ. : कुमारीक्रीडनेयसोः।

અર્થ : કુમારીના ક્રીડાના સાધનવાચી નામથી અને ઈયસુ (ઈયસ્) પ્રત્યયાન્ત નામથી સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

स. : कुमारीक्रीडनेयसोः=कुमारीणां क्रीडनम् इति कुमारीक्रीडनम्, तद् च ईयसु चेति कुमारीक्रीडनेयसु, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **कन्दुकः**=દડો. कन्दुरेवेति।

(૨) **श्रेयस्कः**=अतिप्रशंसनीय. श्रेय ऐवेति।

लोहितान्मणौ ७.३.१७

અ.અ.સૂ. : मणौ लोहितात् कः वा।

અર્થ : મણી અર્થમાં વર્ત્તતાં લોહિત નામથી સ્વાર્થમાં क પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **लोहितको/लोहितो मणिः**=मणिविशेष. लोहित एवेति।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં લોહિત નામનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી **नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणम् ૧/૧૬** ન્યાયાનુસારે સ્ત્રીલિંગ એવા લોહિની નામથી પણ क પ્રત્યય થઈ लोहिनिका પ્રયોગ પણ થાય છે. એ પ્રમાણે ઉત્તર સૂત્રમાં પણ જાણવું.

(૨) અહીં સૂત્રમાં वाद्यात् ૬.૧.૧૧થી આવતા वा ના મહાધિકારથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ ન થતાં लोहितः એ પ્રમાણે પ્રયોગ પણ થાય છે. એ પ્રમાણે આગામી સૂત્રમાં પણ જાણવું.

અન્ય મત :

(૧) કેટલાંક વ્યાકરણકારો મણિના વિશેષણ તરીકે लोहितकः પ્રયોગ ઈચ્છે છે.

(૨) તો કેટલાંક વ્યાકરણકારો મણિની સંજ્ઞા તરીકે જ लोहितकः પ્રયોગ ઈચ્છે છે.

रक्त-ऽनित्यवर्णयोः ७.३.१८

अ.अ.सू. : रक्त-ऽनित्यवर्णयोः लोहितात् कः वा।

अर्थ : लाक्षादि रक्तवाची अने अनित्यवर्णवाची लोहित नामथी क प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

स. : रक्त-ऽनित्यवर्णयोः=नित्यश्चासौ वर्णश्चेति नित्यवर्णः, न नित्यवर्ण इति अनित्यवर्णः, रक्तश्च अनित्यवर्णश्चेति रक्ताऽनित्यवर्णौ, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **लोहितकः पटः**=लाक्षादिथी रंगेलुं वस्त्र. लोहित एवेति।

(૨) **लोहितकमक्षि कोपेन**=क्रोधथी लाल थयेली आंख. लोहितमेवेति।

विशेषता :

(૧) वर्ण बे प्रकारे छे. नित्य अने अनित्य.

(૧) **नित्य वर्ण** : लाक्षादि रंगवाची नाम.

(૨) **अनित्य वर्ण** : आश्रय द्रव्यमां हीन थतो जाय ते.

आ सूत्रमां अनित्य वर्णनुं ग्रहण कर्युं होवा छतां पण रक्तनुं पृथक् ग्रहण नित्य वर्णवाचीना ग्रहण माटे छे.

कालात् ७.३.१९

अ.अ.सू. : रक्ता-ऽनित्यवर्णयोः कालात् कः वा।

अर्थ : कज्जलादि रक्तवाची अने अनित्यवर्ण अर्थमां वर्त्तता काल नामथी क प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

ઉદા. (૧) **कालकः पटः**=काळुं वस्त्र. काल एवेति।

(૨) **कालकं मुखं शोकेन**=शोकथी काळुं थयेलुं मुख. कालमेवेति।

शीतोष्णाद्दतौ ७.३.२०

અ.અ.સૂ. : ऋतौ शीतोष्णात् कः वा।

અર્થ : ઋતુ અર્થમાં વર્ત્તતા શીત અને ઉષ્ણ નામથી ક પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : शीतोष्णात्=शीतश्च उष्णश्चेति शीतोष्णम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **शीतकः**=शीतऋतु. शीत एवेति।
(૨) **उष्णकः**=उष्णऋतु. उष्ण एवेति।

लून-वियातात् पशौ ७.३.२१

અ.અ.સૂ. : पशौ लूनवियातात् कः वा।

અર્થ : પશુ અર્થમાં વર્ત્તતાં લૂન અને વિયાત નામથી ક પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : लून-वियातात्=लूनश्च वियातश्चेति लून-वियातम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **लूनकः**=કપાએલો પશુ. लून एवेति।
(૨) **वियातकः**=વિશિષ્ટ બલવાળો પશુ. वियात एवेति।

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો विहान નામથી પણ સૂત્રપ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. જેમકે, विहानकः पशुः।

स्नाताद् वेदसमाप्तौ ७.३.२२

અ.અ.સૂ. : वेदसमाप्तौ स्नातात् कः।

અર્થ : વેદની સમાપ્તિ જણાતે છતે स्नात નામથી ક પ્રત્યય થાય છે.

સ. : वेदसमाप्तौ=वेदस्य समाप्तिरिति वेदसमाप्तिः, तस्यामिति।

ઉદા. **स्नातकः**=વેદને સમાપ્ત કરીને સ્નાન કરેલો. वेदं समाप्य स्नात इति।

तनु-पुत्रा-ऽणु-बृहती-शून्यात् सूत्र-कृत्रिम-निपुणा-ऽऽच्छादन-रिक्ते ७.३.२३

अ.अ.सू. : सूत्र-कृत्रिम-निपुणा-ऽऽच्छादन-रिक्ते तनु-पुत्रा-ऽणु-बृहती-शून्यात् कः।

અર્થ : સૂત્ર, કૃત્રિમ, નિપુણ, આચ્છાદન અને રિક્ત અર્થમાં વર્ત્તતાં અનુક્રમે તનુ, પુત્ર, અણુ, બૃહતી અને શૂન્ય નામથી क પ્રત્યય થાય છે.

स. : (१) तनु-पुत्रा-ऽणु-बृहती-शून्यात्=तनुश्च पुत्रश्च अणुश्च बृहती च शून्यं चेति तनु-पुत्रा-ऽणु-बृहती-शून्यम्, तस्मादिति।

(२) **सूत्र-कृत्रिम-निपुणा-ऽऽच्छादन-रिक्ते**=सूत्रं च कृत्रिमश्च निपुणश्च आच्छादनं च रिक्तश्चेति सूत्र-कृत्रिम-निपुणा-ऽऽच्छादन रिक्तम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (१) **तनुकं सूत्रम्**=પતલું સૂતર. तनु सूत्रमिति।

(२) **पुत्रकः कृत्रिमः**=કઠપૂતળો. कृत्रिमः पुत्र इति।

(३) **अणुकः निपुणः**=નિપુણ. निपुणोऽणुरिति।

(४) **बृहतिका आच्छादनम्**=પડદો. आच्छादनविशेष इति।

(५) **शून्यको रिक्तः**=ખાલી. शून्य एवेति।

विशेषता :

(१) સૂત્રનિર્દિષ્ટ પુત્રાદિ અર્થમાંના આચ્છાદન અર્થના વિષયમાં પ્રત્યય વિના અર્થનો બોધ થતો નથી. તેથી આચ્છાદન અર્થમાં

નિત્ય વિધિ જાણવી. જ્યારે અન્ય અર્થમાં તનુઃ પુત્રઃ, કૃત્રિમઃ પુત્રઃ ઈત્યાદિ રૂપે સ્વતંત્રતયા પણ અર્થનો નિર્દેશ કરી શકાય છે. તેથી ત્યાં સૂત્રપ્રવૃત્તિ વિનાનો પ્રયોગ પણ થાય છે.

(૨) સૂત્રમાં તનુ०० શૂન્યાત્ એ પ્રમાણે સ્થાનીદર્શક પદ અને સૂત્રકૃત્રિમ०० રિક્તે પ્રમાણે અર્થદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી **યથાસઙ્ખ્ય०૧/૧૦** ન્યાયાનુસારે તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો સૂત્ર આદિ અર્થની પણ પ્રત્યય વિના પ્રતીતિ માનતા નથી. માટે તેના વિષયમાં પણ તનુ વગેરેથી નિત્ય ક પ્રત્યય થાય છે.

भागेऽष्टमाञ्ञः ૭.૩.૨૪

અ.અ.સૂ. : भागे अष्टमात् ञः वा।

અર્થ : ભાગ અર્થમાં વર્ત્તતા અષ્ટમ નામથી ञ (અ) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. आष्टमो भागः=આઠમો ભાગ. अष्टम एवेति।

આ સૂત્રથી ञ→अष्टम+**अ**

વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**आष्टमः**।

षष्ठात् ૭.૩.૨૫

અ.અ.સૂ. : भागे षष्ठात् ञः वा।

અર્થ : ભાગ અર્થમાં વર્ત્તતાં षष्ठ નામથી ञ (અ) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. षाष्ठो भागः=છઠ્ઠો ભાગ. षष्ठ एवेति।

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તે ઉત્તરસૂત્રમાં માત્ર **ષષ્ઠાત્**નો અધિકાર લઈ જવા માટે છે. અન્યથા **सन्नियोगशिष्टानामेकाऽपाये-ऽन्यतरस्याऽप्यपायः** ૧/૩૦ ન્યાયાનુસારે પૂર્વસૂત્રથી અષ્ટમાત્નો અધિકાર પણ આવવાની આપત્તિ આવે.

माने कश्च ૭.૩.૨૬

અ.અ.સૂ. : माने भागे षष्ठात् कः च(ञः) वा।

અર્થ : માનરૂપ ભાગ અર્થમાં વર્ત્તતા ષષ્ઠ નામથી ક અને ञ (अ) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. षष्ठकः/षाष्ठः=માપવાના સાધનરૂપ છઠ્ઠો ભાગ. ષષ્ઠ એવેતિ।

વિશેષતા :

યદ્યપિ સૂત્રમાં ક પ્રત્યયનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો ञનો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्**૦૨/૬૧ ન્યાયાનુસારે પ્રત્યયતયા કને સજાતીય પૂર્વસૂત્રથી ञ પ્રત્યયનું ગ્રહણ થાય છે.

તેમજ, તે અધિકાર **चानुकृष्टं**૦૨/૬૨ ન્યાયાનુસારે ઉત્તરસૂત્રમાં જશે નહીં.

एकादाकिन् चासहाये ૭.૩.૨૭

અ.અ.સૂ. : असहाये एकात् आकिन् च(कः)।

અર્થ : અસહાય અર્થમાં વર્ત્તતા एक નામથી आकिन् અને ક પ્રત્યય થાય છે.

સ. : असहाये=न सहाय इति असहायः, तस्मिन्निति।

ઉદા. एकाकी/एककः=એકલો. एक એવેતિ।

વિશેષતા :

યદ્યપિ સૂત્રમાં આકિન્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો કનો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्०२/६१** ન્યાયાનુસારે પ્રત્યયતયા આકિન્ને સજાતીય પ્રત્યય એવા કનું પૂર્વસૂત્રથી ગ્રહણ કરાય છે.

प्राग् नित्यात् कप् ७.३.२८

અ.અ.સૂ. : प्राग् नित्यात् कप्।

અર્થ : નિત્ય શબ્દની પહેલા કહેવાયેલા અર્થની ગમ્યમાનતામાં કપ્ (ક) પ્રત્યય અધિકૃત જાણવો.

ઉદા. अश्वकः=નિંદિત ઘોડો. कुत्सितः अश्व इति।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં પ્રાગ્ નિત્યાત્ અવધિનો નિર્દેશ કર્યો છે તે પછીના સૂત્રમાં કપ્ પ્રત્યયનો અધિકાર લઈ જવા માટે છે. અન્યથા તે-તે સૂત્રોમાં દર્શાવેલા પ્રત્યયો અપવાદભૂત થતા કપ્ પ્રત્યયનો બાધ થવાની આપત્તિ આવે.

(૨) સૂત્રનિર્દિષ્ટ કપ્ પ્રત્યયમાં પ્ઈત્ क्यङ्-मानि०૩.૨.૫૦થી પુંવત્ભાવ કરવા માટે છે.

त्यादि-सर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वोऽक् ७.३.२९

અ.અ.સૂ. : त्यादि-सर्वादेः स्वरेषु अन्त्यात् पूर्वः अक्, प्राग् नित्यात्।

અર્થ : તિવાદિ પ્રત્યયાન્ત, સર્વ વગેરે સર્વનામના સ્વરોમાંના અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે નિત્ય શબ્દની પહેલા કહેવાયેલ અર્થની ગમ્યમાનતામાં અક્ પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **त्यादि-सर्वादेः**=त्यादिश्च सर्वादिश्चेति त्यादि-सर्वादि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **पचतकि**=નિંદિત રાંધે છે. कुत्सितं पचतीति।
આ સૂત્રથી ઇની પૂર્વે अक्→पचत्+**अक्**+इ
પ્રથમા સિ વગેરે થતાં→पचतकि।

(૨) **सर्वके**=નિંદિત સર્વ. कुत्सिताः सर्वे इति।

(૩) **विश्वके**=નિંદિત બધા. कुत्सिताः विश्वे इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી તિવાદિ અને સર્વ વગેરે સર્વનામથી कप् પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો બાધ કરી अक् કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. માટે આ સૂત્રથી થતો अक् પ્રત્યય कप्ના અપવાદરૂપ જાણવો.

युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः ૭.૩.૩૦

અ.અ.સૂ. : असोभादिस्यादेः युष्मदस्मदः स्वरेषु अन्त्यात् पूर्वः अक्, प्राग् नित्यात्।

અર્થ : સ્કારાદિ, ઓકારાદિ અને भ्કારાદિ સ્યાદ્યન્ત સિવાયના યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના સ્વરોમાંના અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે નિત્ય શબ્દની પહેલા કહેવાયેલ અર્થની ગમ્યમાનતામાં अक् પ્રત્યય થાય છે.

સ. : (૧) **युष्मदस्मदोः**=युष्मद् च अस्मद् चेति युष्मदस्मद्, तस्येति।

(૨) **असोभादिस्यादेः**=स् च औ च भश्चेति सोभाः, सोभा आदिर्यस्य स इति सोभादिः, न सोभादिरिति असोभादि, असोभादिश्चासौ स्यादिश्चेति असोभादिस्यादिः, तस्येति।

ઉદા. (૧) **त्वयका**=અજ્ઞાત તારાથી. कुत्सितेन त्वया इति।
त्व-મૌ૦૨.૧.૧૧થી युष्मनो त्व→**त्व**+अद्+**टा**

लुगस्यादे०२.१.११३थी अनो लोप→त्वद्+आ
टा-ङ्योसि०२.१.७थी य→**त्वय्**+आ
आ सूत्रथी स्यादिनी पूर्वे अक्→**त्वयका**।

(२) **मयका**=अज्ञात माराथी. कुत्सितेन मया इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

प्र.उदा. असोभादिस्यादेरिति किम् ?

(१) **युष्मकासु**=अज्ञात तमारामां. कुत्सितेषु युष्मासु इति।

(२) **युवकयोः**=अज्ञात तमारा बेमां. कुत्सितयो युवयोरिति।

(३) **युवकाभ्याम्**=अज्ञात तमारा बे वडे.
कुत्सिताभ्यां युवाभ्यामिति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

★ आ सूत्रमां सकारादि आदि स्यादि प्रत्ययान्त युष्मद्, अस्मद्नुं वर्जन होवाथी अहीं आ सूत्रथी स्याद्यन्त प्रकृतिना स्वरोना अन्त्यस्वरनी पूर्वे अक् न थतां युष्मद्ना ज अन्त्यस्वर म्ना अनी पूर्वे अक् थयो छे.

विशेषता :

यद्यपि युष्मद्, अस्मद्नुं सर्वादिगणतया पूर्वसूत्रथी मूळप्रकृतिना अन्त्यस्वरनी पूर्वे ज अक्नी प्राप्ति हती. परंतु आ सूत्रथी मूळप्रकृतिनां अक्नो बाध करीने स्याद्यन्त युष्मद्-अस्मद्ना अन्त्यस्वरनी पूर्वे अक्नो निर्देश कर्यो छे. माटे आ सूत्र पूर्व सूत्रना अपवादभूत छे.

अन्य मत :

केटलांक व्याकरणकारो स्याद्यन्त पूर्वकना भवत् सर्वनाममां अक् प्रत्यय ईच्छे छे. अर्थात् भवत्मां पूर्वसूत्रनी प्रवृत्ति न करता आ सूत्रनी प्रवृत्ति करे छे. **उदा.** भवतका।

अव्ययस्य को द् च ७.३.३१

अ.अ.सू. : प्राग् नित्यात् अव्ययस्य स्वरेषु अन्त्यात् पूर्वः अक्, कः द् च।

अर्थ : नित्य शब्दनी पहेला कहेवायेल अर्थनी गम्यमानतामां अव्ययसंज्ञक नामना स्वरोमांना अन्त्यस्वरनी पूर्वे अक् थाय छे. अने तेना संनियोगमां अव्ययना क्नो द् थाय छे.

ઉદા. (१) **उच्चकैः**=निंदित रीते ઊंचे. कुत्सितं उच्चैरिति।
आ सूत्रथी स्वरनी पूर्वे अक्→उच्च्+**अक्**+ऐ
प्रथमा सि वगेरे→उच्चकैः।

(२) **धकिद्**=निंदित रीते धिक्कार.
आ ઉદા.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु अहीं अव्ययना क्नो आ सूत्रथी द् करवो.

विशेषता :

(१) अहीं सूत्रमां चकार अन्वाचयરૂप छे. पण समुच्चयરૂप नथी. तेथी एना द्वारा सन्नियोगशिष्टतानुं ग्रहण करवुं नहीं तेम करता ज्यारे ककारान्त सिवायनो अव्यय आ सूत्रनो विषय बनशे, त्यारे पण अक् प्रत्यय तो थशे.

(२) त्यादि-सर्वादेः०७.३.२९थी आ सूत्रनो पृथक् निर्देश त्यद् वगेरे नामना क्ना द् आदेशनो निषेध करवा माटे छे.

तूष्णिकाम् ७.३.३२

अ.अ.सू. : प्राग् नित्यात् तूष्णिकाम्।

अर्थ : नित्य शब्दनी पहेला कहेवायेल अर्थनी गम्यमानतामां तूष्णीम् अव्ययना म्कारनी पूर्वे का आगम निपातन पामे छे.

ઉદા. **तूष्णीकामास्ते**=નિંદિત રીતે મૌન રહે છે. अज्ञातं तूष्णीमिति।
આ સૂત્રથી મ્ની પૂર્વે का નિપાતિત કરાય છે.

વિશેષતા :

तूष्णीम् અવ્યયસંજ્ઞક નામ હોવાથી अव्ययस्य०७.३.३१थी अक् પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો બાધ કરી का કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. માટે આ સૂત્ર का આગમ अक् પ્રત્યયના અપવાદરૂપ જાણવો.

कुत्सिता-ऽल्पा-ऽज्ञाते ७.३.३३

અ.અ.સૂ. : कुत्सिता-ऽल्पा-ऽज्ञाते।

અર્થ : કુત્સિત, અલ્પ અને અજ્ઞાત અર્થ વિશિષ્ટ નામથી યથાવિહિત कप् (क) વગેરે પ્રત્યય થાય છે.

સ. : कुत्सिता-ऽल्पा-ऽज्ञाते=कुत्सितश्च अल्पश्च अज्ञातश्चेति कुत्सित-ऽल्पा-ऽज्ञातम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **अश्वकः**=નિંદિત/અલ્પ/અજ્ઞાત ઘોડો.
कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वा अश्व इति।

(૨) **पचतकि**=નિંદિતાદિ રાંધે છે. कुत्सितं पचतीति।

(૩) **उच्चकैः**=નિંદિતાદિ રીતે ઊંચે. कुत्सितमुच्चैरिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः ७.३.३४

અ.અ.સૂ. : अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः।

અર્થ : અનુકંપા અને તેને યોગ્ય નીતિ જણાતે છતે યથાવિહિત कप् (क) વગેરે પ્રત્યય થાય છે.

સ. : **अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः**=अनुकम्पाश्च तद्युकनीतिश्चेति अनुकम्पा-तद्युक्तनीती, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **पुत्रकः**=અનુકંપા યોગ્ય પુત્ર. अनुकम्पितः पुत्र इति।

(૨) **स्वपिषकि**=અનુકંપા યોગ્ય રીતે સૂવે છે.
अनुकम्प्यं स्वपिषीति

(૩) **पुत्रक ! एहकि, उत्सङ्गके उपविश**=હે પુત્ર ! આવ, ખોળામાં બેસ. अनुकम्प्यं एहि/उत्सङ्गः इति।

(૪) **कर्दमकेनाऽसि दिग्धकः**=કાદવથી લેપાયેલો છે.
अनुकम्प्यः कर्दम इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં જો માત્ર અનુકંપાનું ગ્રહણ કર્યું હોત તો પ્રત્યાસત્તિ ન્યાય દ્વારા અનુકમ્પ્યમાન એવા પુત્ર, વત્સ વગેરે નામોથી જ कप् પ્રત્યય થવાની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ અહીં તદ્યુક્ત નીતિનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી તેના સિવાયના उत्सङ्ग વગેરે નામોથી પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે.

अजातेर्नृनाम्नो बहुस्वरादियेकेलं वा ૭.૩.૩૫

અ.અ.સૂ. : नृनाम्नः बहुस्वरात् अनुकम्पायाम् इयेकेलं वा, अजातेः।

અર્થ : અનેકસ્વરી મનુષ્યના નામથી અનુકંપા અર્થની ગમ્યમાનતામાં इय, इक અને इल પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. જો મનુષ્યનામ જાતિવાચી ન હોય તો.

સ. : (૧) **अजातेः**=न जातिरिति अजातिः, तस्मादिति।

(૨) **नृनाम्नः**=नुर्नाम इति नृनाम, तस्मादिति।

(૩) **बहुस्वरात्**=बहवः स्वराः यस्य स इति बहुस्वरः, तस्मादिति।

(૪) **इयेकेलम्**=इयश्च इकश्च इलश्चेति।

ઉદા. **देवियः/देविकः/देविलः/देवदत्तकः**=અનુકંપા યોગ્ય દેવદત્ત. अनुकम्पितो देवदत्त इति।

આ સૂત્રથી इय/इक/इल→देवदत्त+**इय/इक/इल**

द्वितीयात्०७.૩.૪૧થી दत्त शब्दनो लोप→देव+इय०००

अनो लोप વગેરે થતાં→देवियः/देविकः/देविलः।

विकल्पे : જ્યારે इय વગેરે ન થાય ત્યારે,

अनुकम्पा०७.૩.૩૪થી कप्→देवदत्तकः।

પ્ર.ઉદા. **अजातेरिति किम् ? महिषकः**=અનુકંપાને યોગ્ય મહિષ વ્યક્તિ. अनुकम्पितो महिष इति।

★ આ સૂત્રમાં જાતિવાચી નામનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી इय વગેરે પ્રત્યય ન થતાં अनुकम्पा०७.૩.૩૪થી कप् પ્રત્યય થયેલ છે.

વિશેષતા :

અહીં પૂર્વસૂત્રથી अनुकम्पा-तद्युक्तानीत्योः એમ બે અર્થનું ગ્રહણ કરેલ છે. પણ સૂત્રમાં મનુષ્યવાચી નામનું ગ્રહણ કર્યું છે અને ત્યાં तयुक्तनीती અર્થ ઘટી શકતો નથી. માટે **संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्** ૨/૫૭ ન્યાયાનુસારે આ સૂત્રમાં तद्युक्तनीतीનો અધિકાર આવતો નથી.

वोपादेरडा-ऽकौ च ७.३.३६

अ.अ.सू. : अजातेः उपादेः बहुस्वरात् नृनाम्नः अनुकम्पायाम् अडा-डकौ च (इयेकेलम् वा)।

अर्थ : અજ્ઞાતિવાચી उप પૂર્વપદવાળા બહુસ્વરી મનુષ્યનામથી અનુકંપા અર્થની ગમ્યમાનતામાં અડ, અક, इय, इक અને इल પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

स. : (१) **उपादेः**=उप आदिर्यस्य स इति उपादिः, तस्मादिति।
(२) **अडा-ऽकौ**=अडश्च अकश्चेति।

ઉદા. उपडः/उपकः/उपियः/उपिकः/उपिलः/उपेन्द्रदत्तकः=અનુકંપા યોગ્ય ઉપેન્દ્રદત્ત. अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्त इति।
આ સૂત્રથી અડ, અક, इय, इक, इल→उपेन्द्रदत्त+**अड** વગેરે.
द्वितीयात्०७.३.४१थी इन्द्रदत्तनो લોપ→उप+अड વગેરે
વિકલ્પે : જ્યારે અડ વગેરે ન થાય ત્યારે,
अनुकम्पा०७.३.३४थी कप्→उपेन्द्रदत्त+**क**
પ્રથમા સિ વગેરે→**उपडः/उपकः** વગેરે.

ऋवर्णोवर्णात् स्वरादेरादेर्लुक् प्रकृत्या च ७.३.३७

अ.अ.सू. : ऋवर्णोवर्णात् अनुकम्पायां स्वरादेः आदेः लुक्, प्रकृत्या च।

अर्थ : ऋ વર્ણાન્ત અને उ વર્ણાન્ત નામથી પર રહેલો, અનુકંપા અર્થમાં થયેલ સ્વરાદિ પ્રત્યયના આદિ વર્ણનો લોપ થાય છે. અને લોપ થયે છતે પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ તરીકે જ રહે છે.

स. : (१) **ऋवर्णोवर्णात्**=ऋवर्णश्च उवर्णश्चेति ऋवर्णोवर्णम्, तस्मादिति।
(२) **स्वरादेः**=स्वर आदिर्यस्य स इति स्वरादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **मातृयः/मातृकः/मातृलः**=અનુકંપા યોગ્ય માતૃદત્ત.
અનુકમ્પિતો માતૃદત્ત ઇતિ।
અજાતેર્નૃ૦૭.૩.૩૫થી ઇય, ઇક, ઇલ→માતૃદત્ત+**ઇય૦૦૦**
દ્વિતીયાત્૦૭.૩.૪૧થી દત્તનો લોપ→માતૃ+ઇય૦૦૦
આ સૂત્રથી પ્રત્યયના ઇનો લોપનો નિષેધ→માતૃ**ય**૦૦૦
પ્રથમા સિ વગેરે થતાં→માતૃયઃ૦૦૦
ઋતોરસ્ત૦૧.૨.૨૬થી પ્રાપ્ત ઋના ર્નો નિષેધ.

(૨) **वायुयः/वायुकः/वायुलः**=અનુકંપા યોગ્ય વાયુદત્ત.
અનુકમ્પિતો વાયુદત્ત ઇતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં અસ્વયં૦૭.૪.૭૧થી પ્રાપ્ત ઉ વર્ણના અવ્નો નિષેધ જાણવો.

પ્ર.ઉદા. **स्वरादेरिति किम् ? मद्रबाहुकः**=અનુકંપા યોગ્ય મદ્રબાહુ.
અનુકમ્પા૦૭.૩.૩૪ સૂત્રાનુસારે કપ્→મદ્રબાહુ+**ક**
પ્રથમા સિ વગેરે→મદ્રબાહુ**કઃ**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વરાદિ પ્રત્યયને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં વ્યંજનાદિ પ્રત્યય છે. માટે આ સૂત્રથી આદિ વર્ણનો લોપ થયો છે.

लुक्युत्तरपदस्य कप्न् ૭.૩.૩૮

અ.અ.સૂ. : नृनाम्नः उत्तरपदस्य लुकि कप्न्, अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः।

અર્થ : મનુષ્યનામના ઉત્તરપદનો લોપ થયે છતે કપ્ પ્રત્યય થાય છે. જો અનુકંપા ગમ્યમાન હોય તો.

ઉદા. **देवका**=અનુકંપા યોગ્ય દેવદત્તા. અનુકમ્પિતા દેવીતિ।
તે લુગ્વા ૩.૨.૧૦૮થી દત્તાનો લોપ થતાં→દેવ
સ્ત્રીલિંગમાં ડી વગેરે થતાં→દેવી

આ સૂત્રથી कप्→देवी+**क**

क्यङ्मानि०૩.૨.૫૦થી પુંવત્ભાવ→देवक, आप् વગેરે થતાં →देवका

પ્ર.ઉદા. उत्तरपदस्येति किम् ? दत्तिका=અનુકંપા યોગ્ય દેવદત્તા.

તે લુગ્વા ૩.૨.૧૦૮થી देवનો લોપ→दत्त

अनुकम्पा०૭.૩.૩૪થી कप्→दत्त+**क**

आप् વગેરે થતાં→**दत्तिका**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઉત્તરપદનો લોપ થયે છતે થાય છે. જ્યારે અહીં પૂર્વપદનો લોપ થયો છે. માટે આ સૂત્રથી कप् પ્રત્યય થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં દર્શાવેલ અનુકંપા અર્થમાં अनुकम्पा०૭.૩.૩૪ આદિ સૂત્ર દ્વારા कप्, इय વગેરે પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો બાધ કરી कप् કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. માટે આ સૂત્રથી થતો कप् પ્રત્યય कप् વગેરેના અપવાદરૂપ જાણવો.

(૨) कप् પ્રત્યયમાં ष्ईत् પુંવદ્ભાવ માટે તેમજ न्ईत् इच्चापुंसो० ૨.૪.૧૦૬ સૂત્રમાં તે પ્રત્યયની સમાવિષ્ટતાનો નિષેધ કરવા માટે છે.

लुक् चाजिनान्तात् ૭.૩.૩૯

અ.અ.સૂ. : अजिनान्तात् नृनाम्नः अनुकम्पायां कप्, उत्तरपदस्य च लुक्।

અર્થ : અજિન અન્તવાળા મનુષ્યનામથી અનુકંપા અર્થની ગમ્યમાનતામાં कप् પ્રત્યય થાય છે. અને તેના યોગમાં ઉત્તરપદનો લોપ થાય છે.

સ. : अजिनान्तात्=अजिनमन्ते यस्य तदिति अजिनान्तम्, तस्मादिति।

ઉદા. **व्याघ्रकः**=અનુકંપા યોગ્ય વ્યાઘ્રાજિન વ્યક્તિ.

अनुकम्पितो व्याघ्राजिन इति।

આ સૂત્રથી कप् અને અજિનનો લોપ→व्याघ्रक

પ્રથમા સિ વગેરે→व्याघ्रकः।

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં દ્વિતીય સ્વરથી પરમાં રહેલ શબ્દનો લોપ કર્યો છે. પરંતુ ઉપેન્દ્રદત્તઃ જેવા કેટલાંક ઉદા.માં સ્વરસંધિ થવાથી દ્વિતીય સ્વરથી પર પ્રાપ્ત થતું શબ્દસ્વરૂપ મૂળ પ્રકૃતિથી ભિન્ન પ્રતીત થતું હોય છે. પરંતુ આગામી આતો નેન્દ્ર૦૭.૪.૨૯ સૂત્રમાં જણાવ્યાનુસારે જ્યારે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય ત્યારે બહિરંગ એવા સંધિ કાર્યનો નિષેધ થાય છે. એટલે મૂળપ્રકૃતિનો જ લોપ થાય છે. જેમકે, उपकः।

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे ७.३.४०

અ.અ.સૂ. : षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य उत्तरपदस्य अनुकम्पायां स्वरे लुक्।

અર્થ : षट् સિવાયના એકસ્વરી પૂર્વપદવાળા સમાસના ઉત્તરપદનો અનુકંપા અર્થ જણાતે છતે સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

સ. : षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य=षड्वर्जं एकस्वरं पूर्वपदं यस्य स इति षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदः, तस्येति।

ઉદા. **वाचियः**=અનુકંપા યોગ્ય વાગાશિષ્ વ્યક્તિ.

अनुकम्पितो वागाशीरिति।

अजातेर्नृ૦૭.૩.૩૫થી इय→वागाशीस्+**इय**

આ સૂત્રથી आशीःનો લોપ→वाच्+इय

પ્રથમા સિ વગેરે→वाचियः।

પ્ર.ઉદા. (૧) **षड्वर्जेत्यादि किम् ?**

(૧) **उपडः**=અનુકંપા યોગ્ય ઉપેન્દ્રદત્ત.

(૨) **षडियः**=અનુકંપા યોગ્ય ષડ્ગુંલિ વ્યક્તિ.

આ ઉદા.ની સાધનિકા અનુક્રમે ૭.૩.૩૬ અને ૭.૩.૩૫ પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં ષડ્ સિવાયના એકસ્વરી પૂર્વપદવાળા નામનું ગ્રહણ હોવાથી અહીં દ્વિસ્વરી उप અને षड् નામથી આ સૂત્ર દ્વારા ઉત્તરપદનો લોપ થયો નહીં. પરંતુ ઉત્તરસૂત્રથી લોપ થયેલ છે.

(૨) **स्वर इति किम् ? वागाशीर्दत्तकः**=અનુકંપાયોગ્ય વાગાશીર્દત્તક વ્યક્તિ. अनुकम्पितो वागाशीर्दत्तः इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૩.૩૬માં દર્શાવેલ उपेन्द्रदत्तकः પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં થાય છે. જ્યારે અહીં સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં નથી. માટે આ સૂત્રથી ઉત્તરપદનો લોપ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં એકસ્વરી પૂર્વપદથી પર રહેલા ઉત્તરપદનો લોપ દર્શાવ્યો છે. જ્યારે ઉત્તરસૂત્રથી દ્વિતીય સ્વરથી પર રહેલ સર્વાંશનો લોપ દર્શાવ્યો છે. માટે આ સૂત્ર ઉત્તરસૂત્રના અપવાદરૂપ જાણવું.

द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् ૭.૩.૪૧

અ.અ.સૂ. : अनुकम्पायां स्वरे द्वितीयात् स्वरात् ऊर्ध्वम्।

અર્થ : અનુકંપા અર્થની ગમ્યમાનતામાં સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિતીય સ્વરથી પછીના શબ્દ સ્વરૂપનો લોપ થાય છે.

ઉદા. **देविय:**=અનુકંપા યોગ્ય દેવદત્ત. અનુકમ્પિતો દેવદત્ત ઇતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૩.૩૫માં દર્શાવેલ છે.

વિશેષતા :

અહીં દ્વિતીયાત્ સ્વરાત્ એ પ્રમાણે પંચમી વિભક્તિનો નિર્દેશ હોવાથી દ્વિતીય સ્વરથી પર રહેલા વર્ણનો જ લોપ થવાની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ ઊર્ધ્વના ગ્રહણ દ્વારા તમામ વર્ણોના લોપનો નિર્દેશ કર્યો છે.

सन्ध्यक्षरात्तेन ૭.૩.૪૨

અ.અ.સૂ. : अनुकम्पायां स्वरे द्वितीयात् सन्ध्यक्षरात् स्वरात् ऊर्ध्वं तेन लुक्।

અર્થ : અનુકંપા અર્થ જણાતે છતે સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિતીય સન્ધ્યક્ષરથી પછીના શબ્દસ્વરૂપનો સન્ધ્યક્ષર સહિત લોપ થાય છે.

ઉદા. (૧) **कुबिय:**=અનુકંપાયોગ્ય કુબેરદત્ત. અનુકમ્પિત: कुबेरदत्त इति।
(૨) **कहिक:**=અનુકંપા યોગ્ય કહોડ વ્યક્તિ.
अनुकम्पित: कहोड इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં આ સૂત્રથી કુબેરના એ અને કહોડના ઓ સહિત લોપ કરવો.

शेवलाद्यादेस्तृतीयात् ૭.૩.૪૩

અ.અ.સૂ. : स्वरे शेवलाद्यादे: नृनाम्न: तृतीयात् स्वरात् ऊर्ध्वं अनुकम्पायां लुक्।

અર્થ : સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, શેવલ વગેરે પૂર્વપદવાળા મનુષ્યનામના તૃતીય સ્વરથી પછીના શબ્દનો અનુકંપા અર્થની ગમ્યમાનતામાં લોપ થાય છે.

સ. : शेवलाद्यादे=शेवल आदिर्यस्य स इति शेवलाद्यादि, तस्येति।

ઉદા. (૧) **शेवलियः**=અનુકંપાયોગ્ય શેવલદત્ત.
અનુકમ્પિતઃ શેવલદત્ત ઇતિ।
(૨) **सुपरियः**=અનુકંપાયોગ્ય સુપરિદત્ત.
અનુકમ્પિતઃ સુપરિદત્ત ઇતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં આ સૂત્રથી ત્રીજા સ્વરની પછીનાનો લોપ થાય છે.

વિશેષતા :

(૧) અહીં શેવલ પૂર્વપદવાળા નામમાં द्वितीयात्०૭.૩.૪૧ સૂત્રથી દ્વિતીય સ્વરની પછીના શબ્દ સ્વરૂપનો લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો બાધ કરી તૃતીય સ્વરની પછીના શબ્દ સ્વરૂપનો લોપ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. માટે આ સૂત્ર ૭.૩.૪૧ સૂત્રના અપવાદરૂપ જાણવું.

(૨) **शेवलादि गण :** शेवल, सुपरि, विलाश, वरुण, अर्यमन्।

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો विशाखिलः, कुमारिलः અહીં પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે.

क्वचित् तुर्यात् ૭.૩.૪૪

અ.અ.સૂ. : अनुकम्पायां स्वरे क्वचित् तुर्यात् स्वरात् ऊर्ध्वं लुक्।

અર્થ : અનુકંપા અર્થમાં થયેલ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં ક્યારેક પ્રયોગાનુસારે ચોથા સ્વરની પછીના શબ્દ સ્વરૂપનો લોપ થાય છે.

ઉદા. **बृहस्पतियः**=અનુકંપા યોગ્ય બૃહસ્પતિદત્ત વ્યક્તિ.
અનુકમ્પિતો બૃહસ્પતિદત્ત ઇતિ।
अजातेर्नृ०૭.૩.૩૫થી इय→बृहस्पतिदत्त+**इय**
આ સૂત્રથી ચોથો સ્વર इ પછીના दत्तનો લોપ→बृहस्पतियः।

પ્ર.ઉદા. क्वचिदिति किम् ? उपडः=અનુકંપા યોગ્ય ઉપેન્દ્રદત્ત.
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૩.૩૬માં દર્શાવેલ છે.

આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પ્રયોગાનુસારે થતી હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ચોથા સ્વર પછીના શબ્દનો લોપ ન થતા द्वितीयात्०૭.૩.૪૧થી દ્વિતીય સ્વર પછીના શબ્દનો લોપ થયો છે.

पूर्वपदस्य वा ૭.૩.૪૫

અ.અ.સૂ. : अनुकम्पायां स्वरे पूर्वपदस्य लुक् वा।

અર્થ : અનુકંપા અર્થમાં થયેલ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વપદનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **दत्तियः/देवियः**=અનુકંપા યોગ્ય દેવદત્ત. अनुकम्पितो देवदत्त इति।
તે લુગ્વા ૩.૨.૧૦૮થી એકવાર દેવનો લોપ અને
એકવાર દત્તનો લોપ→दत्त/देव
આગળની સાધનિકા ૭.૩.૩૫ પ્રમાણે જાણવી.

ह्रस्वे ૭.૩.૪૬

અ.અ.સૂ. : ह्रस्वे।

અર્થ : હ્રસ્વ અર્થમાં વર્ત્તતા નામથી યથાયોગ્ય कप् (क) વગેરે પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **पटकः**=નાનું વસ્ત્ર. ह्रस्वः पटः इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૩.૩૩માં अश्वकः પ્રમાણે જાણવી.

(૨) **पचतकि**=થોડીવાર રાંધે છે. स्तोकं पचतीति।
આ સૂત્રથી क→पचत्+क+इ=पचतकि।
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૩.૩૩માં દર્શાવેલ છે.

कुटी-शुण्डाद् रः ७.३.४७

अ.अ.सू. : ह्रस्वे कुटी-शुण्डात् रः।

अर्थ : હ્રસ્વ અર્થમાં વર્ત્તતાં કુટી અને શુણ્ડ નામથી ર પ્રત્યય થાય છે.

स. : कुटी-शुण्डात्=कुटी च शुण्डा चेति कुटी-शुण्डम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **कुटीरः**=નાની કુટિર. હ્રસ્વા કુટીતિ।

(૨) **शुण्डारः**=નાની સૂંઢ. હ્રસ્વા શુણ્ડા ઇતિ।

વિશેષતા :

સૂત્રગત કુટી અને શુણ્ડ નામથી પ્રાગ્ નિત્યાત્ ૭.૩.૨૮થી કપ્ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો બાધ કરી ર કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. માટે આ સૂત્રથી થતો ર પ્રત્યય કપ્ના અપવાદરૂપ જાણવો.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો કુટીને બદલે કુદીથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. જેમકે, कुदीरः।

शम्या रु-रौ ७.३.४८

अ.अ.सू. : ह्रस्वे शम्याः रु-रौ।

અર્થ : હ્રસ્વ અર્થમાં વર્ત્તતા શમી નામથી રુ, ર પ્રત્યય થાય છે.

स. : रु-रौ=रुश्च रश्चेति।

ઉદા. (૧) **शमीरुः**=નાનું શમીવૃક્ષ. હ્રસ્વા શમીતિ।

(૨) **शमीरः**=નાનું શમીવૃક્ષ.

कुत्वा डुपः ७.३.४९

अ.अ.सू. : ह्रस्वे कुत्वा डुपः।

अर्थ : હ્રસ્વ અર્થમાં વર્ત્તતા કુતી નામથી ડુપ (ઉપ) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. कुतुपः=તેલ વગેરે રાખવા નાનું ચામડાનું પાત્ર. ह्रस्वा कुतूरिति।

આ સૂત્રથી ડુપ→कुती+**उप**

डित्यन्त्यस्य०२.१.११४થી ઈનો લોપ→कुतुप

પ્રથમા સિ વગેરે→कुतुपः।

कासू-गोणीभ्यां तरट् ७.३.५०

अ.अ.सू. : ह्रस्वे कासू-गोणीभ्यां तरट्।

अर्थ : હ્રસ્વ અર્થમાં વર્ત્તતા कासू અને गोणी નામથી तरट् (तर) પ્રત્યય થાય છે.

स. : कासू-गोणीभ्याम्=कासू च गोणी चेति कासूगोण्यौ, ताभ्यामिति।

ઉદા. (૧) कासूतरी=નાનું આયુધ. ह्रस्वा कासूरिति।

(૨) **गोणीतरी**=નાની અનાજની ગુણી. ह्रस्वः गोणीति।

વિશેષતા :

સૂત્રનિર્દિષ્ટ तरट् પ્રત્યયમાં ट्ઈત્ ङी પ્રત્યય કરવા માટે છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો પુંલિંગ પ્રયોગને પણ ઈચ્છે છે. જેમકે, कासूतरः।

वत्सोक्षा-ऽश्वर्षभाद्ध्रासे पित् ७.३.५१

अ.अ.सू. : वत्सोक्षा-श्वर्षभात् ह्रासे पित् अरट्।

अर्थ : પોતાની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત એવા વત્સ, ઉક્ષન્, અશ્વ અને ઋષભ નામથી હ્રાસ અર્થ જણાતે છતે પિત્ એવો તરટ્ (તર) પ્રત્યય થાય છે.

स. : वत्सोक्षा-ऽश्वर्षभात्=वत्सश्च उक्षा च अश्वश्च ऋषभश्चेति वत्सोक्षा-ऽश्वर्षभम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **वत्सतरः**=બે વર્ષનું વાછરડું. હ્રસિતો વત્સ इति।

(૨) **उक्षतरः**=વૃદ્ધ બળદ. હ્રસિત उક્ષા इति।

(૩) **अश्वतरः**=મંદગતિવાળો અશ્વ. હ્રસિતોऽશ્વ इति।

(૪) **ऋषभतरः**=ભાર વહન કરવામાં અસમર્થ બળદ. હ્રસિત ऋષભ इति।

विशेषता :

સૂત્રમાં દર્શાવેલ પિત્ તરટ્ પ્રત્યયમાં પૂર્વત્ પુંવદ્ભાવ માટે છે. તેથી હ્રસિતા વત્સા इति वत्सतरी।

वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ७.३.५२

अ.अ.सू. : एकात् द्वयोः निर्धार्ये डतरः वा।

અર્થ : બેમાં નિર્ધારણ કરવા માટે યોગ્ય પદાર્થમાં વર્ત્તતા एक નામથી डतर (अतर) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. एकतरः/एकको भवतोः कठः/पटुः/गन्ता/चैत्रो/दण्डी= તમારા બેમાં એક કઠ/નિપુણ. જનાર, ચૈત્ર, દંડધારી છે. द्वयोर्मध्ये एक इति।

વિશેષતા :

સમુદાયમાંથી કોઈપણ એક દેશને જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, સંજ્ઞા કે દ્રવ્યને આશ્રયીને બુદ્ધિ દ્વારા અલગ કરવો તે નિર્ધારણ કહેવાય છે. અહીં ઉદા.ગત પ્રયોગમાં કઠ જાતિ, પટુત્વ ગુણ, જવાની ક્રિયા, ચૈત્ર સંજ્ઞા અને દણ્ડ દ્રવ્ય વડે બેમાંથી એક વ્યક્તિ સ્વરૂપ એકદેશને બુદ્ધિ વડે છૂટો પાડવામાં આવે છે.

यत्-तत्-किमन्यात् ७.३.५३

અ.અ.સૂ. : यत्-तत्-किमन्यात् द्वयोः निर्धार्ये डतरः।

અર્થ : બેમાં નિર્ધારણ અર્થમાં વર્ત્તતા यद्, तद्, किम् અને अन्य સર્વનામથી डतर (अतर) પ્રત્યય થાય છે.

સ. : यत्-तत्-किमन्यात्=यच्च तच्च किम् च अन्यच्चेति यत्-तत्-किमन्यम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **यतरो भवतोः कठादिः ततर आगच्छेत्**=તમારા બેમાં કઠ વગેરે છે તે આવે. द्वयोर्मध्ये य इति/स इति।
આ સૂત્રથી डतर→यद्+**अतर**
डित्यन्त्य०२.१.११४થી अद्નો લોપ→यतर
પ્રથમા सि વગેરે→यतरः।

(૨) **कतरः भवतोः०००**=તમારા બેમાં કોણ કઠાદિ છે.
द्वयोर्मध्ये क इति।

(૩) **अन्यतरः भवतोः०००**=તમારા બેમાં બીજો કઠાદિ છે.
द्वयोर्मध्ये अन्य इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ७.३.५४

अ.अ.सू. : बहुनां निर्धार्ये प्रश्ने यत्-तत्-किमन्यात् डतमः च(डतरः) वा।

अर्थ : घणामां निर्धारण अर्थमां वर्त्तता यद्, तद्, किम् अने अन्य नामथी प्रश्नना विषयमां डतम (अतम) अने डतर (अतर) प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

ઉદા. (૧) **यतमो/यतरो/यको/यो भवतां कठः ततमो/ततरो / सको / स**=तमारा बधामां जे कठ छे, ते जाय. बहूनामेषां वा मध्ये यः/सः इति।

(૨) **कतमः/कतरः/ककः/कः**=तमारा बधामां कोण कठ छे. बहूनां एषां वा मध्ये क इति।

(૩) **अन्यतमः/अन्यतरः**=तमारा बधामां बीजो कठ छे. बहूनां एषां वा मध्ये अन्य इति।
आ ઉદા.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

विशेषता :

यद्यपि सूत्रमां डतमनुं ग्रहण कर्युं होवाथी पूर्वसूत्रथी आवतो डतरनो अधिकार अटकी जाय छे. परंतु सूत्रगत चकार द्वारा **चकारो यस्मात्०२/६१** न्यायानुसारे प्रत्ययतया डतमने सजातीय प्रत्यय एवा डतरनुं पूर्वसूत्रथी ग्रहण कराय छे. तेमज, **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते २/६२** न्यायानुसारे ते अधिकार उत्तरसूत्रमां जशे नहीं.

अन्य मत :

केटलांक व्याकरणकारो यत्, तत् अने किम् नामथी मात्र जाति अर्थमां ज डतम ईच्छे छे. ज्यारे तेओना मते डतर प्रत्यय तो घणामां निर्धारण करवा योग्य जाति होय तो किम् सर्वनामथी ज थाय छे. पण

यद्, तद् सर्वनामथी नहीं. अने अन्य शब्दथी तो घणाना विषयमां डतम प्रत्यय ज थाय छे पण डतर प्रत्यय नहीं. अन्यत्र तो सूत्रमां दर्शाव्या प्रमाणे ज विधि थाय छे. तेओना मते अन्य शब्दथी निर्धार्य अर्थमां डतर अने डतम प्रत्यय नित्य ज थाय छे. पण अक् प्रत्यय थतो नथी.

वैकात् ७.३.५५

अ.अ.सू. : बहूनां मध्ये निर्धार्ये एकात् डतमः वा।

अर्थ : घणामां निर्धारण अर्थमां वर्त्तता एक नामथी डतम (अतम) प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

उदा. **एकतमः/एककः/एको भवतां कठः**=तमारा बधामां एक कठ छे. एषां मध्ये एक इति।

आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

विशेषता :

पूर्वसूत्रथी आ सूत्रनो पृथक् निर्देश कर्यो तेथी चकारथी आवता डतरनी निवृत्ति थाय छे.

क्तात् तमबादेश्चानत्यन्ते ७.३.५६

अ.अ.सू. : अनत्यन्ते क्तात् तमबादेः च कप्।

अर्थ : अनत्यन्त अर्थमां वर्त्तता केवळ क्त प्रत्ययान्त अने तमप् वगेरे अन्तवाळा क्त प्रत्ययान्त नामथी कप् (क) प्रत्यय थाय छे.

स. : (१) **तमबादेः**=तमप् आदिर्यस्य स इति तमबादिः, तस्मादिति।

(२) **अनत्यन्ते**=न अत्यन्तम् इति अनत्यन्तम्, तस्मिन्निति।

उदा. (१) **भिन्नकम्**=अनत्यन्त भिन्न. अनत्यन्तं भिन्नमिति।

(२) **भिन्नतमकम्**=अनत्यन्त भिन्नतम. प्रकृष्टं भिन्नमिति।

(३) **भिन्नतरकम्**=अनत्यन्त भिन्नतर. द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टभिन्नमिति।

વિશેષતા :

સૂત્રમાં क्तात् तमबादेः એ પ્રમાણે જે અસમસ્ત પ્રયોગ કર્યો છે તે क्तात् પદનો तमबादि પદની સાથે સંબંધ કરવા માટે જાણવો. માટે તે પદો દ્વારા 'માત્ર क्त પ્રત્યયાન્ત નામથી' અને 'क्त પ્રત્યયથી પર રહેલા तमप् અન્તવાળા નામથી' એમ બે અર્થ પ્રગટ થાય છે. તેથી અન્ય तमप् અન્તવાળા નામથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં. **ઉદા.** अनत्यन्तं शुक्लतमम्।

न सामिवचने ७.३.५७

અ.અ.સૂ. : सामिवचने अनत्यन्ते क्तात् तमबादेः च कप् न।

અર્થ : અર્ધવાચી પદ ઉપપદમાં હોતે છતે અનત્યન્ત અર્થમાં વર્ત્તતા કેવળ क्त પ્રત્યયાન્ત અને क्त થી પર રહેલ तमप् આદિ પ્રત્યયાન્ત નામથી कप् (क) પ્રત્યય થતો નથી.

સ. : सामिवचने=सामि वक्तीति सामिवचनम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. सामि/अर्धम् अनत्यन्तं भिन्नम्=અર્ધભાગ અત્યન્ત ભિન્ન નથી.

અહીં આ સૂત્રથી પૂર્વસૂત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત कप्નો નિષેધ કર્યો છે.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં सामिवचन એ પ્રમાણે वचन પદનું ગ્રહણ सामिના પર્યાયવાચી નામના ગ્રહણ માટે છે.

(૨) અહીં सामि વગેરે નામો ઉપપદમાં અભિપ્રેત છે. જેનો અર્થ અર્ધ થાય છે. તેથી તે નામો દ્વારા જ અર્ધત્વની વિવક્ષા થતી હોવાથી અનત્યન્તતા પણ જણાઈ જાય છે. તે ઉક્ત થતા **उक्तार्थानामप्रयोगः** ૧/૧૮ ન્યાયાનુસારે તે અર્થમાં પ્રત્યય થશે નહીં. પરંતુ ઉપરોક્ત કથન સમુદાય વિષયક ક્રિયામાં સાર્થક છે. પણ સ્વવિષયક ક્રિયામાં તો

સામિના ગ્રહણ દ્વારા પણ અનત્યન્ત અર્થની સ્પષ્ટતા ન થતી હોવાથી કપ્ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થાય છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો સમાસમાં જ આ સૂત્રથી નિષેધ ઈચ્છે છે. જેમકે, સામિ કૃતમ્।

नित्यं ञ-ञिनोऽण् ૭.૩.૫૮

અ.અ.સૂ. : ञ-ञिनः नित्यं अण्।

અર્થ : ञ અને ञिन् પ્રત્યયાન્ત નામથી સ્વાર્થ અર્થમાં નિત્ય अण् (અ) પ્રત્યય થાય છે.

સ. : ञ-ञिनः=ञश्च ञिन् चेति ञ-ञिन्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **व्यावक्रोशी**=પરસ્પર આક્રોશ કરવો. व्यवक्रोशनमिति।
વ્યતિહારે૦૫.૩.૧૧૬થી ञ→व्यवक्रोश्+**अ**
આ સૂત્રથી अण्→व्यवक्रोश+**अ**
વૃદ્ધિ, ङी વગેરે થતા→**व्यावक्रोशी**।

(૨) **साङ्कोटिनम्**=બધી રીતે ઠગવું. समान्तात् कोट इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સૌ પ્રથમ अभिव्याप्तौ૦૫.૩.૯૦થી ञिन् પ્રત્યય કરવો.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં नित्यम् પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી वाद्यात् ૬.૧.૧૧થી આવતો वा નો અધિકાર અટકી જાય છે. તેથી હવેના પ્રત્યયોના વિકલ્પમાં પ્રત્યય વિનાનો પ્રયોગ થશે નહીં.

विसारिणो मत्स्ये ७.३.५९

अ.अ.सू. : मत्स्ये विसारिणः अण्।

अर्थ : मत्स्य अर्थमां वर्त्तता विसारिन् नामथी स्वार्थमां अण् (अ) प्रत्यय थाय छे.

ઉદા. **वैसारिणो मत्स्यः**=माछलुं. विसारी मत्स्य इति।

आ सूत्रथी अण्→विसारिन्+**अ**

वृद्धि वगेरे थतां→वैसारिणः।

पूगादमुख्यकाञ्ञ्यो द्रिः ७.३.६०

अ.अ.सू. : अपूगात् द्रिः ञ्यः अमुख्यात्।

अर्थ : अनियत वृत्तिवाळा, अर्थ पुरुषार्थ अने काम पुरुषार्थने प्रधान माननारा विविध जातिना लोकोना समुदायने **पूग** कहेवाय छे. ते अर्थमां वर्त्तता नामथी द्रि संज्ञक ञ्य (य) प्रत्यय थाय छे. जो ते पूगार्थक नाम मुख्य अर्थमां थतो क अन्तवाळो न होय तो.

स. : **अमुख्यकात्**=मुख्येऽर्थे कः इति मुख्यकः, न मुख्यक इति अमुख्यकः, तस्मादिति।

ઉદા. **लौहध्वज्यः/लोहध्वजाः**=लोक छे धजा जेनी एवो समूह.

लोहध्वजा एवेति।

आ सूत्रथी द्रि संज्ञक ञ्य→लोहध्वज+**य**

वृद्धि वगेरे थतां→**लौहध्वज्यः**।

विकल्पे : ज्यारे ञ्य न थाय त्यारे लोहध्वजः।

प्र.ઉદા. **अमुख्यकादिति किम् ? देवदत्तकः पूगः**=देवदत्त छे मुख्य जेमां एवो संघ. देवदत्तो मुख्योऽस्य इति।

सोऽस्य०७.१.१९०थी क→देवदत्त+**क**

प्रथमा सि वगेरे→देवदत्त**कः**।

★ આ સૂત્રમાં મુખ્યાર્થક क પ્રત્યયાન્ત નામનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી ञ्य થયો નહીં.

व्रातादस्त्रियाम् ७.३.६१

અ.અ.સૂ. : अस्त्रियां व्रातात् द्रिः ञ्यः।

અર્થ : વિવિધ જાતિના શરીરના શ્રમથી જીવનારા લોકોના સંઘને **व्रात** કહેવાય છે. સ્ત્રીલિંગ સિવાયના તદર્થક નામથી द्रि સંજ્ઞક ञ्य (य) પ્રત્યય થાય છે.

સ. : अस्त्रियाम्=न स्त्री इति अस्त्री, तस्यामिति।

ઉદા. कापोतपाक्यः=કપોત પાકોનો સમુદાય. કપોતપાક એવેતિ।

આ સૂત્રથી ञ्य→कपोतपाक+**य**

વૃદ્ધિ વગેરે થતા→**का**पोतपाक्यः।

પ્ર.ઉદા. स्त्री तु कपोतपाका=કપોતપાકાનો સમુદાય.

★ આ સૂત્રમાં સ્ત્રીલિંગઅર્થક વ્રાતવાચીનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી द्रि સંજ્ઞક ञ्य થયો નહીં.

शस्त्रजीविसङ्घाञ्ञ्यड् वा ७.३.६२

અ.અ.સૂ. : शस्त्रजीविसङ्घात् ञ्यड् द्रिः वा।

અર્થ : શસ્ત્રજીવિઓના સંઘવાચી નામથી સ્વાર્થમાં द्रि સંજ્ઞક ञ्यट् (य) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : शस्त्रजीविसङ्घात्=शस्त्रजीविनां सङ्घ इति शस्त्रजीविसङ्घः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **शाबर्यः/शबराः**=શબરોનો સમુદાય. शबरः एवेति।
આ સૂત્રથી ઞ્યટ્→**शबर+य**
વૃદ્ધિ વગેરે થતા→**शाबर्यः**।
વિકલ્પે : જ્યારે ઞ્યટ્ ન થાય ત્યારે, शबराः।

(૨) **पौलिन्दः/पुलिन्दाः**=ભિલ્લોનો સમુદાય. पुलिन्द एवेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. सङ्घादिति किम् ? वागुरः=શિકારી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સંઘ અર્થમાં વર્ત્તતાં નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં સંઘ અર્થ નથી. માટે આ સૂત્રથી ઞ્યટ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રમાં દર્શાવેલ ઞ્યટ્ પ્રત્યયમાં ટ્ઈત્ સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય કરવા માટે છે. જેમકે, शाबरी, पौलिन्दी।

वाहीकेष्वब्राह्मण-राजन्येभ्यः ૭.૩.૬૩

અ.અ.સૂ. : वाहीकेषु अब्राह्मण-राजन्येभ्यः शस्त्रजीविसङ्घात् द्रिः ञ्यट्।

અર્થ : વાહીક દેશમાંના બ્રાહ્મણવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી સિવાયના શસ્ત્રજીવિ સંઘવાચી નામથી સ્વાર્થમાં द्रि સંજ્ઞક ઞ્યટ્ (य) પ્રત્યય થાય છે.

સ. : अब्राह्मण-राजन्येभ्यः=ब्राह्मणश्च राजन्यश्चेति ब्राह्मणराजन्याः, न ब्राह्मणराजन्या इति अब्राह्मणराजन्याः, तेभ्य इति।

ઉદા. (૧) **कौण्डीविश्यः**=વાહીક દેશવાસી ક્ષુદ્રજાતિવાળાઓનો શસ્ત્રજીવિ સમુદાય.
આ સૂત્રથી ઞ્યટ્→कुण्डीविश+**य**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**कौण्डीविश्यः**।

(૨) **कुण्डीविशाः**=વાહીક દેશવાસી ક્ષુદ્રજાતિવાળાઓનો શસ્ત્રજીવિ અનેક સમુદાયો.

આ સૂત્રથી ञ्यट्→कुण्डीविश+**य**

આ સૂત્રથી द्वि संज्ञक થતા,

बहुष्वस्त्रियाम् ६.१.१२४થી यનો लोप→कुण्डीविश

પ્રથમા जस् વગેરે→कुण्डीविशाः।

પ્ર.ઉદા. अब्राह्मणेत्यादीति किम् ?

(૧) **गौपालिः**=વાહીક દેશવાસી બ્રાહ્મણોનો શસ્ત્રજીવિ સમુદાય.

(૨) **राजन्यः**=વાહીક દેશવાસી ક્ષત્રિયોનો શસ્ત્રજીવિ સમુદાય.

★ આ સૂત્રમાં બ્રાહ્મણવાચી અને ક્ષત્રિયવાચીનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી द्वि संज्ञक ञ्यट् થયો નહીં.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં राजन्य પદ દ્વારા નિષેધ દર્શાવ્યો છે. આમ તો **स्वं रुपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा ૧/૧** ન્યાયાનુસારે राजन्य સંજ્ઞક ક્ષત્રિયવાચી નામથી જ સૂત્રપ્રવૃત્તિનો નિષેધ થાય, પરંતુ સૂત્રમાં राजन्येभ्यः એ પ્રમાણે બ.વ.નો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી राजन्य સ્વરૂપવાળા અને राजन्य સંજ્ઞક એમ બંને નામોથી સૂત્રપ્રવૃત્તિનો નિષેધ થાય છે.

वृकाट्टेण्यण् ૭.૩.૬૪

અ.અ.સૂ. : शस्त्रजीविसङ्घात् वृकात् द्विः टेण्यण्।

અર્થ : શસ્ત્રજીવિ સંઘ અર્થમાં વર્ત્તતા वृक નામથી સ્વાર્થમાં द्वि સંજ્ઞક टेण्यण् (एण्य) પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **વાર્કેણ્યઃ**=ક્ષત્રિયોનો શસ્ત્રજીવી સંઘ.

આ સૂત્રથી ટેણ્યણ્→વૃક+**એણ્ય**

વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**વાર્કેણ્યઃ**।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રગત ટેણ્યણ્ પ્રત્યયમાં ટ્ ઈત્ સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય કરવા માટે છે.

(૨) વૃક નામ જો વાહીક દેશવાચી લઈએ તો પૂર્વસૂત્રથી નિત્ય ञ્યટ્ની અને અવાહીકવાચી લઈએ તો શસ્ત્રજીવિ૦૭.૩.૬૨થી વિકલ્પે ञ્યટ્ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો બાધ કરી નિત્ય ટેણ્યણ્ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

यौधेयादेरञ् ૭.૩.૬૫

અ.અ.સૂ. : शस्त्रजीविसङ्घात् यौधेयादेः द्रिः अञ्।

અર્થ : શસ્ત્રજીવિ સંઘ અર્થમાં વર્ત્તતા યૌધેય નામથી દ્રિ સંજ્ઞક અञ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે.

સ. : यौधेयादेः=यौधेय आदिर्यस्य स इति यौधेयादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **यौधेयः**=યોદ્ધાઓનો શસ્ત્રજીવિ સંઘ. यौधेयः एवेति।

આ સૂત્રથી अञ्→यौधेय+**अ**

વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**यौधेयः**।

(૨) **घार्तेयः**=ધાર્ત્તેયનો શસ્ત્રજીવી સંઘ. धार्तेयः एवेति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

यौधेयादि ગણ : यौधेयः, शौक्रेयः, शौभ्रेयः, घार्तेयः, ज्यावनेयः ।

पर्श्वादेरण् ७.३.६६

अ.अ.सू. : शस्त्रजीविसङ्घात् पर्श्वादेः द्रिः अण्।

अर्थ : शस्त्रजीवि संघ अर्थमां वर्त्तता पर्शु वगेरे नामथी स्वार्थमां द्रि संज्ञक अण् (अ) प्रत्यय थाय छे.

स. : पर्श्वादेः=पर्शुरादिर्यस्य स इति पर्श्वादिः, तस्मादिति।

उदा. (१) पार्श्वः=फरसीने धारण करनाराओनो शस्त्रजीवी संघ.
पर्शव एवेति
आ सूत्रथी अण्→पर्शु+**अ**
वृद्धि, उनो अव् वगेरे थतां→**पार्श्वः**।

(२) **राक्षसः**=राक्षसोनो शस्त्रजीवी संघ.
रक्षांसि शस्त्रजीविसङ्घ इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

विशेषता :

(१) **पर्श्वादि गण :** पर्शु, रक्षस्, असुर, वह्लिक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वन्, सत्वन्तु, दशार्ह, पिशाच, अशनि, कार्षापण।

(२) अहीं पूर्वसूत्रथी अधिकृत अञ्नुं ग्रहण करता वृद्धि वगेरे कार्य थईने आ सूत्रना प्रयोगो सिद्ध थई शके छे. तो पण सूत्रमां जे अण्नुं ग्रहण कर्युं छे ते सङ्घ-घोषाङ्क०९.३.१७१थी थता अण् प्रत्ययनी विशेषता माटे जाणवुं. ते सूत्र अञ् प्रत्ययान्त नामोथी लागे छे. तेथी पूर्वसूत्रमां दर्शावेल अञ्ना ग्रहण द्वारा यौधेयः वगेरे नामोथी अण् प्रत्ययनी प्रवृत्ति थाय छे. जे ईष्ट नथी. माटे अहीं अण्नुं पृथक् ग्रहण करेल छे.

दामन्यादेरीयः ७.३.६७

अ.अ.सू. : शस्त्रजीविसङ्घात् दामन्यादेः इयः द्रिः।

अर्थ : शस्त्रजीवि संघ अर्थमां वर्त्तता दामनि वगेरे नामथी स्वार्थमां द्रि संज्ञक ईय प्रत्यय थाय छे.

स. : दामन्यादेः=दामनिरादिर्यस्य स इति दामन्यादिः, तस्मादिति।

उदा. (१) दामनीयः=दामनिओनो शस्त्रजीवी संघ. दामनियः एवेति।
आ सूत्रथी ईय→दामनि+**ईय**
इनो लोप वगेरे थता→दामनीयः।

(२) **औलपीयः**=औलपिओनो शस्त्रजीवी संघ. औलपयः एवेति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

विशेषता :

दामन्यादि गण : दामनि, औलपि, औपलि, वैजवापि, औदकि, आच्युतन्ति, काकन्दि, काकन्दकि, ककुन्दि, ककुन्दकि, शाक्रन्तपि, सार्वसेनि, बिन्दु तुलभा, मौञ्जायन, औदमेघि, औपविन्दवि, सावित्रीपुत्र, कोण्ठोपरथ, कौण्ठारथ, दाण्डकि, कौष्टकि, जालमानि, जारमाणि, ब्रह्मगुप्त, ब्राह्मगुप्त, जानकि।

श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छलावदूर्णावद्-विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ७.३.६८

अ.अ.सू. : गोत्रे अणः श्रुमच्छमी०० भिजितः द्रिः यञ्।

अर्थ : गोत्रमां थयेल अण् प्रत्ययान्त एवा श्रुमत्, शमीवत्, शिखावत्, शालावत्, ऊर्णावत्, विदभृत् अने अभिजित् नामथी स्वार्थमां द्रि संज्ञक यञ् (य) प्रत्यय थाय छे.

સ. : **श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छलावदूर्णावद्-विदभृदभिजितः** = श्रुमांश्च शमीवांश्च शिखावांश्च शालावांश्च ऊर्णावांश्च विद्भृच्च अभिजिच्चेति श्रुमच्छमी००भिजित्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **श्रौमत्यः** = श्रुमत्નો પુત્રાદિ રૂપ ગોત્રાપત્ય. श्रौमतः एवेति.
આ સૂત્રથી यञ्→**श्रौमत्+य**
વૃદ્ધિ, અનો લોપ વગેરે થતા→**श्रौमत्यः**।

(૨) **शामीवत्यः** = शमीवत्નું પુત્રાદિ રૂપ ગોત્રાપત્ય.
शामीवतः एवेति।

(૩) **शैखावत्यः** = शिखावत्નું પુત્રાદિ રૂપ ગોત્રાપત્ય.
शिखावतः एवेति।

(૪) **शालावत्यः** = शालावत्નું પુત્રાદિ રૂપ ગોત્રાપત્ય.
शालावतः एवेति।

(૫) **और्णावत्यः** = ऊर्णावत्નું પુત્રાદિ રૂપ ગોત્રાપત્ય.
और्णावतः एवेति।

(૬) **वैदभृत्यः** = विदभृत्નું પુત્રાદિ રૂપ ગોત્રાપત્ય.
वैदभृतः एवेति।

(૭) **आभिजित्यः** = अभिजितનું પુત્રાદિ રૂપ ગોત્રાપત્ય.
आभिजितः एवेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો श्रीमत् શબ્દથી પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓના મતે श्रैमत्यः પ્રયોગ પણ થાય છે.

समासान्तः ७.३.६९

अ.अ.सू. : समासान्तः।

અર્થ : અહીંથી પછી કહેવાતા પ્રત્યયો સમાસના અવયવ થાય છે. તેથી તેમની પણ તે-તે સમાસ-સંજ્ઞા થાય છે.

સ. : समासान्तः=समासस्य अन्त इति।

ઉદા. (૧) **सुजम्भे/सुजम्भानौ स्त्रियौ**=સારા બગાસાવાળી બે સ્ત્રીઓ.
शोभनो जम्भो ययोस्ते इति।
एकार्थं चा०३.१.२२थी बहुव्रीहि समास→सुजम्भा
सु-हरित०७.३.१४२थी अन्→सुजम्भा+**अन्**
આ સૂત્રથી અન્ને પણ બહુવ્રીહિ સંજ્ઞા થતા,
ताभ्यां वाऽप् २.४.१५थी आप्→सुजम्भ+**आ**
डित्यन्त्य०२.१.११४थी अन्नो लोप→**सुजम्भा**।
डाप् વિકલ્પે થતાં→**सुजम्भन्**
પ્રથમા औ વગેરે→सुजम्भे/सुजम्भानौ।

(૨) **उपधुरम्**=ધુરાની સમીપ. धुरः समीपमिति।
विभक्ति-समीप०३.१.३९थी अव्ययीभाव→उपधुर्
धुरोऽनक्षस्य ७.३.७७थी अत् समासान्त→उपधुर्+**अ**
આ સૂત્રથી અત્ને પણ અવ્યયીભાવ સંજ્ઞા થતા,
પ્રથમા सि તેનો अम् વગેરે→उपधुरम्।

(૩) **द्विधुरी**=બેધુરાનો સમુદાય. द्वयोर्धुरो समाहार इति।
सङ्ख्या-समाहारे०३.१.९९थी द्विगु समास→द्विधुर्
धुरोऽनक्ष०७.३.७७थी अत्→द्विधुर्
આ સૂત્રથી અત્ને પણ સમાહાર દ્વિગુ સંજ્ઞા થતા,
द्विगोः०२.४.२२थी ङी→**द्विधुरी**।

(૪) **स्रक्त्वचिनी**=માળા અને ત્વચાવાળી. स्रक् च त्वक् चेति।
चार्थे द्वन्द्वः૦૩.૧.૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ→स्रक्त्वच्
चवर्ग-द०૭.૩.૯૮થી अत् સમાસાન્ત→**स्रकत्वच**
આ સૂત્રથી अत्ને પણ સમાહાર દ્વિગુ સમાસ થતા→
प्राणिस्था०૭.૨.૬૦થી इन्→स्रक्त्वच+**इन्**
અનો લોપ વગેરે થતાં→स्रक्त्व**चिनी**।

વિશેષતા :

આ સૂત્ર અધિકાર સૂત્ર છે. તેનો અધિકાર આ પાદની સમાપ્તિ સુધી રહે છે. માટે હવેથી કહેવાતા પ્રત્યયોને સમાસ સંજ્ઞા પણ થાય છે.

न किमः क्षेपे ૭.૩.૭૦

અ.અ.સૂ. : क्षेपे किमः समासान्तः न।

અર્થ : નિંદા અર્થક किम्થી પર ऋग् વગેરે અન્તવાળા સમાસથી સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી.

ઉદા. (૧) **किंधूः**=શું ધુરા ? (જે ભારે નથી.) कुत्सिता धूरस्येति।
किं क्षेपे ૩.૧.૧૧૦થી સમાસ→किम्+धुर्
धुरोऽन०૭.૩.૭૭થી પ્રાપ્ત अत् સમાસાન્તનો આ સૂત્રથી નિષેધ. किंधूः।

(૨) **किंसखा**=શું મિત્ર ? (જે દ્રોહ કરે છે.)
कुत्सितः सखा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ राजन्-सखेः ૭.૩.૧૦૬થી પ્રાપ્ત अट् સમાસાન્તનો નિષેધ કરવો.

પ્ર.ઉદા. **क्षेप इति किम् ? किंराजः**=કોનો રાજા. कस्य राजा इति।
षष्ठ्यास्तत्पुरुषे ૩.૧.૭૬થી તત્પુરૂષ સમાસ→किं+**राजन्**

राजन्-सखेः ७.३.१०६थी अट्→किंराजन्+**अ**
नोऽपदस्य०७.४.६१थी अन्नो लोप→किंराज
प्रथमा सि वगेरे→किंराजः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ક્ષેપાર્થક किम्ના વિષયમાં થાય છે. જ્યારે અહીં ક્ષેપાર્થક किम् નથી માટે આ સૂત્રથી સમાસાન્તનો નિષેધ થયો નહીં.

नञ्तत्पुरुषात् ७.३.७१

અ.અ.સૂ. : नञ्तत्पुरुषात् समासान्तः न।

અર્થ : નञ્તત્પુરૂષ સમાસથી સમાસાન્ત પ્રત્યય થતા નથી.

સ. : नञ्तत्पुरुषात्=नञा तत्पुरुष इति नञ्तत्पुरुषः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **अनृक्**=ऋચાથી ભિન્ન. न ऋचिति।
नञ् ૩.૧.૫૧થી तत्पुરૂષ સમાસ→**अनृच्**
ऋक्-पूः०७.૩.૭६થી **अत्**નો આ સૂત્રથી નિષેધ.
પ્રથમા સિ વગેરે→अनृक्।

(૨) **अराजा**=રાજાથી ભિન્ન. न राजा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં राजन-सखेः ७.૩.१०६થી પ્રાપ્ત અટ્ સમાસાન્તનો નિષેધ કરવો.

પ્ર.ઉદા. **तत्पुरुषादिति किम् ? अधुरं शकटम्**=ધુરા વિનાનું ગાડું.
न विद्यते धूरस्येति।
एकार्थं०૩.१.२२થી બહુવ્રીહિ સમાસ→अधुर्
धुरोऽनक्ष०७.૩.७७થી अत्→अधुर्+**अ**
પ્રથમા સિ વગેરે→अधुरम्।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નञ્ તત્પુરૂષ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં નञ્બહુવ્રીહિ સમાસ છે. માટે આ સૂત્રથી સમાસાન્તનો નિષેધ થયો નહીં.

पूजास्वतेः प्राक् टात् ७.३.७२

અ.અ.સૂ. : पूजास्वतेः प्राक् टात् समासान्तः न।

અર્થ : પૂજાર્થક સુ અને અતિથી પર ऋगादि અન્તવાળા સમાસથી बहुव्रीहेः काष्ठे०७.३.१२५ની પૂર્વે કહેવાયેલ સમાસાન્ત પ્રત્યય થતા નથી.

સ. : पूजास्वतेः=सुश्च अतिश्चेति स्वती, पूजायां स्वतीति पूजास्वति, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **सुधूः**=સારી ધુરા. शोभना धूरिति।
सुः पूजयाम् ३.१.४४થી તત્પુ. સમાસ→सुधुर्
પૂર્વપ્રમાણે अत् સમાસાન્તનો નિષેધ થતા→**सुधूः**।

(૨) **अतिधूरियम्**=સારી ધુરા. अतिशायिनी धूरिति।
अतिरति०३.१.४५થી તત્પુ. સમાસ→अतिधुर्
આગળની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) **पूजेति किम् ? अतिराजोऽरिः**=રાજાને જીતનાર શત્રુ. अतिशयिनो राजा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. અને राजन्-सखेः ७.३.१०६થી अत् સમાસાન્ત કરવો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પૂજાર્થક સુ, અતિવાળા સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં અતિ અતિક્રમાર્થક છે. માટે આ સૂત્રથી સમાસાન્તનો નિષેધ થયો નહીં.

(૨) **प्राक् टादिति किम् ? स्वङ्गुलं काष्ठम्**=સારી આંગળી ઓવાળું લાકડું.

शोभना अङ्गुलयो यत्र काष्ठे तदिति।

एकार्थं०૩.૧.૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ→**स्वङ्गुलि**

बहुव्रीहेः०૭.૩.૧૨૫થી ટ→**स्वङ्गुलि+अ**

ઇનો લોપ વગેરે થતાં→**स्वङ्गुलम्**।

★ આ સૂત્રમાં **बहुव्रीहेः**०૭.૩.૧૨૫ની પૂર્વેના સૂત્રોથી થતા સમાસાન્તનો નિષેધ કર્યો હોવાથી અહીં તે નિષેધ થયો નહીં.

बहोर्डे ૭.૩.૭૩

અ.અ.સૂ. : डे बहोः न।

અર્થ : ડની પ્રાપ્તિવાળા બહુ અન્તવાળા સમાસથી ડ (अ) અને कच् (क) પ્રત્યય થતો નથી.

ઉદા. **उपबहवो घटाः**=બહુત્વ સંખ્યા સમીપમાં છે જેઓને (ઘડાઓ) समीपे बहवो येषां ते इति।

अव्ययम् ૩.૧.૨૧થી બહુવ્રીહિ સમાસ→**उपबहु**

प्रमाणी संख्या०૭.૩.૧૨૮થી પ્રાપ્ત **ડ સમાસાન્તનો** આ સૂત્રથી **નિષેધ.**

પ્રથમા जस् વગેરે→**उपबहवः**।

પ્ર.ઉદા. **ड इति किम् ? प्रियबहुकः**=ઘણા પ્રિય છે જેને તે. प्रिया बहवो यस्य स इति।

एकार्थं०૩.૧.૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ→**प्रियबहु**

शेषाद् वा ૭.૩.૧૭૫થી कच्→**प्रियबहुक**

પ્રથમા सि વગેરે→**प्रियबहुकः**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ડ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિવાળા સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં ડ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ નથી. માટે આ સૂત્રથી કચ્ સમાસાન્તનો નિષેધ થયો નહીં.

इच् युद्धे ७.३.७४

અ.અ.સૂ. : युद्धे इच् समासान्तः।

અર્થ : યુદ્ધ અર્થમાં કહેવાયેલ સમાસથી इच् (इ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. केशाकेशि=પરસ્પર કેશોને ગ્રહણ કરીને કરાએલું યુદ્ધ.
केशेषु च केशेषु च आदाय कृतं युद्धमिति।
तत्रादाय०૩.૧.૨૬થી અવ્યયીભાવ→केशकेश
આ સૂત્રથી इच्→केशकेश+इ
इच्यस्वरे०૩.૨.૭૨થી અનો આ→**केशा**केश
અનો લોપ વગેરે થતાં→केशाकेशि।

વિશેષતા :

સૂત્રમાં દર્શાવેલ इच् પ્રત્યયમાં चईत् इच्यस्वरे०૩.૨.૭૨ સૂત્રમાં આ પ્રત્યયનું અન્ય પ્રત્યયથી વિશેષતા ગ્રહણ કરવા માટે છે.

द्विदण्ड्यादिः ७.३.७५

અ.અ.સૂ. : द्विदण्ड्यादिः।

અર્થ : द्विदण्डि વગેરે પ્રયોગો इच् (इ) સમાસાન્ત નિપાતન પામે છે.

સ. : द्विदण्ड्यादिः=द्विदण्डि आदिर्यस्य स इति।

ઉદા. (૧) द्विदण्डि हन्ति=બે દંડથી હણે છે.
द्वौ दण्डावस्मिन् प्रहरणे इति।

तिष्ठद्गु०७.१.७६थी अव्ययीभाव→द्विदण्ड
आ सूत्रथी इच्→द्विदण्ड+**इ**
अनो लोप वगेरे थता→**द्विदण्डि**।

(२) **उभादन्ति**=बे दांतथी हणे छे. उभौ दन्तावस्मिन् इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.
अहीं निपातनना कारणे द्विना इनो ई तेमज अना आनो अभाव थाय छे.

द्विदण्ड्यादि गणथी सिद्ध थता प्रयोगो : द्विदण्डि, उभाबाहु, उभयाबाहु, उभाहस्ति, उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, अन्तेवासि, संहितपुच्छि, एकपदि, सपदि ।

ऋक्-पूः-पथ्यपोऽत् ७.३.७६

अ.अ.सू. : ऋक्-पूः-पथ्योपः अत् समासान्तः।

अर्थ : ऋक्, पूर्, पथिन् अने अप् अन्तवाळा समासथी अत् (अ) समासान्त प्रत्यय थाय छे.

स. : ऋक्-पूः-पथ्यपः=ऋक् च पूश्च पन्थाश्च अप् चेति ऋक्-पूःपथ्यप्, तस्मादिति।

उदा. (१) **अर्धर्चः**=ऋचानो अर्धभाग. ऋचोऽर्धमिति।
समेंऽशे०७.१.५४थी तत्पुरुष समास→अर्धर्च्
आ सूत्रथी अत्→अर्धर्च्+**अ**
प्रथमा सि वगेरे अर्धर्चः।

(२) **त्रिपुरम्**=त्रण नगरोनो समुदाय. त्रयाणां पुरां समाहार इति।

(३) **जलपथः**=जलमार्ग. जलस्य पन्थाः इति।

(૪) **द्वीपम्**=द्वीप. द्विर्गता आपोऽस्मिन् इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પરંતુ ઉદા.(૨) વગેરેમાં સમાસ અનુક્રમે **संख्या समाहारे**૩.૧.૯૯, **षष्ठ्यास्त**૩.૧.૭૬થી **एकार्थं**૩.૧.૨૨થી સમાસ થયો છે.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્ર સમાસાન્ત વિધિ દર્શાવે છે. જે **समासान्त-ऽऽगम-संज्ञा-ज्ञापक-गण-नञ्निर्दिष्टान्यनित्यानि ૧/૩૫** ન્યાયાનુસારે અનિત્ય વિધિ છે. આ જ વાતને જણાવવા સૂત્રમાં પણ સમાસાન્ત રહિત પ્રયોગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

અહીં આશય એ છે કે, સૂત્રમાં જે ऋक् पूः-पथ्योपः એ પ્રમાણે જે નિર્દેશ કર્યો છે તે દ્વન્દ્વ સમાસ દ્વારા જ સમસ્ત પ્રયોગ છે. અને તેને અન્તે વિવક્ષિત अप् શબ્દ પણ છે. તેથી ત્યાં જ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતા અકારાન્તતયા ऋक् पूःपथ्यपात् એવો પ્રયોગ દર્શાવવો જોઈએ. પરંતુ તેમ ન કરતાં સમાસાન્ત જણાવવા માટે છે. તેથી પૂર્વે દર્શાવેલા સમાસાન્ત પ્રત્યય અને હવે પછી દર્શાવેલા સમાસાન્ત પ્રત્યય અનિત્ય જાણવા.

જિ. : સૂત્રમાં દર્શાવેલ पूर् અને पथिन् વાચી અકારાન્ત पुर અને पथ શબ્દ પણ છે. તેથી અકારાન્ત એવા पुर અને पथ અન્તવાળાથી જ पुर અને पथिन्થી થતા अत् સમાસાન્ત જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થઈ જાય છે. તો પણ આ સૂત્રમાં पुर् અને पथिन्નું ગ્રહણ કરીને अत् સમાસાન્તનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જો આ સૂત્રથી તે બે નામથી अत् સમાસાન્ત ન કરવામાં આવે તો તે બે અન્તવાળા સમાસોના त्रिपूः જેવા અનિષ્ટ પ્રયોગો થાય જેની નિવૃત્તિ કરવા માટે पुर् અને पथिन्થી अत् સમાસાન્તનો નિર્દેશ કરેલ છે.

धुरोऽनक्षस्य ७.३.७७

अ.अ.सू. : धुरः समासान्तः अत् समासान्तः।

अर्थ : धुर् अन्तवाळा समासथी अत् (अ) समासान्त थाय छे. जो ते अक्ष संबंधी न होय तो.

स. : अनक्षस्य=न अक्ष इति अनक्षः, तस्येति।

उदा. राज्यधुरा=राज्यभार. राज्यस्य धूरिति।
षष्ठ्यर्थात्०३.१.७६थी षष्ठी तत्पु. समास→राज्यधुर्
आ सूत्रथी अत् समासान्त→राज्यधुर्+**अ**
आप् वगेरे थता→राज्यधुरा।

प्र.उदा. अनक्षस्येति किम् ? अक्षधूः=पैंडानो अग्रभाग. अक्षस्य धूरिति।
षष्ठ्यर्थात्०३.१.७६थी समास→अक्ष+धुर्
प्रथमा सि वगेरे→अक्षधूः।

★ आ सूत्रमां अक्षनुं वर्जन कर्युं होवाथी अहीं आ सूत्रथी अत् समासान्त थयो नहीं.

सङ्ख्या-पाण्डूदक्-कृष्णाद् भूमेः ७.३.७८

अ.अ.सू. : सङ्ख्या-पाण्डूदक्-कृष्णाद् भूमः अत् समासान्तः।

अर्थ : संख्यावाची, पाण्डु, उदक् अने कृष्णथी पर रहेल भूमि अन्तवाळा समासथी अत् (अ) समासान्त थाय छे.

स. : सङ्ख्या-पाण्डूदक्-कृष्णात्=संख्या च पाण्डुश्च उदक् च कृष्णश्चेति सङ्ख्या-पाण्डूदक्-कृष्णम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **द्विभूमम्**=બે ભૂમિઓનો સમુદાય. द्वयोर्भूम्योः समाहार इति।
સङ्ख्या-समाहारे૦૩.૧.૯૯થી द्विगु સમાસ→द्विभूमि
આ સૂત્રથી अत्→द्विभूमि+**अ**
અનો લોપ વગેરે થતા→**द्विभूमम्**।

(૨) **पाण्डुभूमम्**=સફેદ વર્ણવાળી ભૂમિ. पाण्डुर्भूमिरिति।

(૩) **उदग्भूमम्**=ઉત્તરની ભૂમિ. उदीची भूमिरिति।

(૪) **कृष्णभूमम्**=કાળા વર્ણવાળી ભૂમિ. कृष्णा भूमिरिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ विशेषणं૦૩.૧.૯૬થી કર્મધારય કરવો અને उदीची અને कृष्णાનો पुम्वत्૦૩.૨.૫૭થી પુંવત્ભાવ કરવો.

उपसर्गादध्वनः ૭.૩.૭૯

અ.અ.સૂ. : उपसर्गात् अध्वनः अत् समासान्तः।

અર્થ : પ્ર વગેરે ઉપસર્ગયોગ્ય અવ્યયથી પર રહેલા अध्वन् અન્તવાળા સમાસથી अत् (અ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **प्राध्वो रथः**=માર્ગ પ્રાપ્ત રથ. प्रगतोऽध्वानमिति।
प्रात्यवपरि૦૩.૧.૪૭થી તત્પુ.સમાસ→प्राध्वन्
આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત→प्राध्वन्+**अ**
अन्નો લોપ વગેરે થતા→**प्राध्वः**।

समवा-ऽन्धात् तमसः ૭.૩.૮૦

અ.અ.સૂ. : समवा-ऽन्धात् तमसः अत् समासान्तः।

અર્થ : सम्, अव અને अन्धથી પર રહેલ तमस् અન્તવાળા સમાસથી अत् (અ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : समवा-ऽन्धात्=सम् च अवश्च अन्धश्चेति समवा-ऽन्धम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **सन्तमसम्**=ગાઢ અંધકાર. सन्ततं तम इति।
प्रात्यव-परि०૩.૧.૪૭થી तत्पु.સમાસ→सन्तमस्
આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત→सन्तमस्+**अ**
પ્રથમા સિ વગેરે→**सन्तमसम्**।

(૨) **अवतमसम्**=થોડું અંધારું. अवहीनं तम इति।

(૩) **अन्धतमसम्**=અંધ કરનાર અંધકાર. अन्धश्च तमश्चेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા. (૩)માં સમાસ વિશેષણં૦૩.૧.૯૬થી કરવો.

तप्ता-ऽन्ववाद् रहसः ૭.૩.૮૧

અ.અ.સૂ. : तप्ता-ऽन्ववात् रहसः अत् समासान्तः।

અર્થ : तप्त, अनु અને अवથી પર રહેલ रहस् નામથી अत् (अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : तप्ता-ऽन्ववात्=तप्तश्च अनुश्च अवश्चेति तप्ता-ऽन्ववम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **तप्तरहसम्**=તપેલા લોઢાની જેમ એકસ્થાન અધિક નથી જેને. तप्तं रहोऽस्य इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ→तप्तरहस्
આ સૂત્રથી अत्→**तप्तरहस**
પ્રથમા સિ વગેરે→**तप्तरहसम्**।

(૨) **अनुरहसम्**=જાણ્યું છે એકાન્તસ્થાન જેને. अनुगतं रहोऽस्येति।

(૩) **अवरहसम्**=હીન જાણ્યું એકાન્તસ્થાન જેને. अवहीनं रहोऽस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

प्रत्यन्ववात् साम-लोम्नः ७.३.८२

अ.अ.सू. : प्रत्यन्ववात् साम-लोम्नः अत् समासान्तः।

અર્થ : પ્રતિ, અનુ અને અવથી પર રહેલ સામન્ અને લોમન્ નામથી અત્ (અ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : (૧) **प्रत्यन्ववात्**=प्रतिश्च अनुश्च अवश्चेति प्रत्यन्ववम्, तस्मादिति।
(૨) **साम-लोम्नः**=साम च लोम चेति सामलोम, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **प्रतिसामम्**=ઊલટું સામ. प्रतिगतं साम इति।
गतिक्वन्य०૩.૧.૪૨થી તત્પુ. સમાસ→प्रतिसामन्
આ સૂત્રથી અત્→प्रतिसामन्+**अ**
अन्નો લોપ વગેરે થતાં→प्रतिसाम्म्।

(૨) **अनुसामम्**=જ્ઞાત સામ. अनुगतं साम इति।

(૩) **अवसामम्**=જ્ઞાત સામ. अवगतं साम इति।

(૪) **प्रतिलोमः**=વિરૂદ્ધ આચરનાર. प्रतिगतानि लोमान्यस्येति।

(૫) **अनुलोमः**=અનુકૂળ આચરનાર. अनुगतानि लोमान्यस्येति।

(૬) **अवलोमः**=પ્રતિકૂળ આચરનાર. अवगतानि लोमान्यस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા. (૪-૫-૬)માં एकार्थं०૩.૧.૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ કરવો.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં પ્રતિ, અનુ નામ આદિવાળા સામાન્ય સમાસનો નિર્દેશ છે. પરંતુ प्रतिपरोऽनो०૭.૩.૮૭ સૂત્રમાં અવ્યયીભાવ સમાસનો નિર્દેશ હોવાથી ત્યાં સ્પર્ધે ૭.૪.૧૧૯ એ સૂત્રથી જ વિકલ્પે અત્ સમાસાન્ત થાય છે. પણ આ સૂત્રથી નિત્ય નહીં.

ब्रह्म-हस्ति-राज-पल्याद् वर्चसः ७.३.८३

अ.अ.सू. : ब्रह्म-हस्ति-राज-पल्याद् वर्चसः अत् समासान्तः।

अर्थ : ब्रह्मन्, हस्ति, राजन् अने पल्यथी ५२ २हेल वर्चस् अन्तवाळा समासथी अत् (अ) समासान्त प्रत्यय थाय छे.

स. : ब्रह्म-हस्ति-राज-पल्यात्=ब्रह्म च हस्ती च राजा च पल्यश्चेति ब्रह्म-हस्ति-राजा-पल्यम्, तस्मादिति।

उदा. (१) **ब्रह्मवर्चसम्**=ब्रह्मचर्यनी शक्ति. ब्रह्मणो वर्च इति।
षष्ठ्यर्थात्पा०उ.१.७७थी तत्पु.समास→**ब्रह्मवर्चस्**
आ सूत्रथी अत् समासान्त→**ब्रह्मवर्चस्+अ**
प्रथमा सि वगेरे→**ब्रह्मवर्चसम्**।

(२) **हस्तिवर्चसम्**=हाथीनी शक्ति. हस्तिनो वर्च इति।

(३) **राजवर्चसम्**=राजानी शक्ति. राज्ञो वर्च इति।

(४) **पल्यवर्चसम्**=अनाजना पात्रनी शक्ति. पल्यस्य वर्च इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

विशेषता :

आ सूत्र समासान्त विधिनो निर्देश करे छे. अने पूर्वे ऋक्-पूः०७.उ.७६ सूत्रमां जणाव्यानुसारे **समासान्तऽऽगम०१/उ५** न्यायथी समासान्त विधि अनित्य थाय छे. तेथी क्यारेक प्राप्ति होवा छतां पण आ सूत्रनी प्रवृत्ति थती नथी. उदा. त्विषिमान्, राजवर्चस्वी।

प्रतेरुरसः सप्तम्याः ७.३.८४

अ.अ.सू. : प्रतेः सप्तम्याः उरसः अत् समासान्तः।

अर्थ : प्रतिथी ५२ २हेल सप्तम्यन्त उरस् अन्तवाळा समासथी अत् (अ) समासान्त प्रत्यय थाय छे.

ઉદા. **प्रत्युरसम्**=હૃદયમાં. उरसि(प्रतिवर्त्तते) इति।
विभक्ति-समीप०૩.૧.૩૯થી અવ્યયીભાવ→प्रति + उरस्
આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત→प्रत्युउरस्+**अ**
પ્રથમા सि વગેરે→**प्रत्युरसम्**।

પ્ર.ઉદા. **सप्तम्या इति किम् ? प्रत्युरः**=હૃદય સુધી પહોંચેલું.
प्रतिगतः उरः इति।
प्रात्यवपरि०૩.૧.૪૭થી તત્પુ.સમાસ→प्रति + उरस्
પ્રથમા सि વગેરે→**प्रत्युरः**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ सप्तम्यन्त उरस् અન્તવાળા સમાસથી થાય છે જ્યારે અહીં उरस् सप्तम्यन्त નથી. માટે આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત થયો નહીં.

अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ૭.૩.૮૫

અ.અ.સૂ. : अप्राण्यङ्गे अक्ष्णः अत् समासान्तः।

અર્થ : પ્રાણી અંગવાચી ન હોય તેવા અક્ષિ અન્તવાળા સમાસથી अत् (अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : अप्राण्यङ्गे=प्राणिन अङ्गमिति प्राण्यङ्गम्, न प्राण्याङ्गमिति अप्राण्याङ्गम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. **लवणाक्षम्**=લવણ વડે બનાવેલી આંખ. लवणस्याक्षीव इति।
षष्ठ्यर्थत्ना०૩.૧.૭૬થી તત્પુ.સમાસ→लवणाक्षि
આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત→लवणाक्षि + **अ**
પ્રથમા सि વગેરે→**लवणाक्षम्**।

પ્ર.ઉદા. **अप्राण्यङ्ग इति किम् ? अजाक्षि**=બકરાની આંખ.
अजाया अक्षि इति।
षष्ठ्यर्थत्ना०૩.૧.૭૬થી સમાસ→अजाक्षि
પ્રથમા सि વગેરે→अजाक्षि

★ આ સૂત્રમાં પ્રાણીના અંગવાચી સમાસનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અત્ સમાસાન્ત થયો નહીં.

संकटाभ्याम् ૭.૩.૮૬

અ.અ.સૂ. : सं-कटाभ्यां अक्ष्णः अत् समासान्तः।

અર્થ : सम् અને कटથી પર રહેલ अक्षि અન્તવાળા સમાસથી अत् (अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : सं-कटाभ्याम्=सं च कटश्चेति संकटौ, ताभ्यामिति।

ઉદા. (૧) समक्षम्=આંખની સામે. सङ्गतमक्ष्णा इति।
વિભક્તિ-સમીપ૦૩.૧.૩૯થી અવ્યયીભાવ→सम्+अक्षि
આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત→समक्षि+**अ**
ઇનો લોપ વગેરે થતાં→**समक्षम्**।

(૨) **कटाक्षः**=તિર્છી નજર. कटस्याक्षि इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ षष्ठ्यतत्पु૦૩.૧.૭૬થી तत्पु. કરવો.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી પ્રાણ્યાંગવાચી ન હોય તેવા अक्षि અન્તવાળાથી अत् સમાસાન્ત સિદ્ધ જ હતો. પરંતુ પ્રાણ્યંગવાચી अक्षि અન્તવાળા નામથી अत् સમાસાન્ત કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

प्रति-परोऽनोरव्ययीभावात् ૭.૩.૮૭

અ.અ.સૂ. : प्रति-परो-ऽनोः अक्ष्णः अव्ययीभावात् अत् समासान्तः।

અર્થ : प्रति, परो અને अनु નામથી પર રહેલ अक्षि અન્તવાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી अत् (अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : प्रति-परोऽनोः=प्रतिश्च परो च अनुश्चेति प्रति-परोऽनु, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **प्रत्यक्षम्**=પ્રત્યક્ષજ્ઞાન. અક્ષિણી પ્રતીતિ।

(૨) **परोक्षम्**=પરોક્ષજ્ઞાન. અક્ષ્ણોઃ પરમિતિ।

(૩) **अन्वक्षम्**=આંખની સામે. અક્ષ્ણઃ સમીપમિતિ।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અત્ સમાસાન્ત આ સૂત્રથી કરવો.

વિશેષતા :

જિ. : અહીં પૂર્વસૂત્રથી અક્ષિનો અધિકાર આવી રહ્યો છે. તેને આ સૂત્રથી અત્ પ્રત્યય થતા **અવર્ણેવર્ણ૦૭.૪.૬૮**થી ઇનો લોપ થતા અકારાન્ત અક્ષની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી તે જ અર્થમાં વર્ત્તતાં અક્ષ શબ્દ દ્વારા જ પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ શકે એમ હતી. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જો એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો અક્ષથી અન્ત અક્ષિ નામથી પણ પ્રતિ અને પરાને પૂર્વપદમાં રાખીને સમાસ થઈ શકે છે જે ઈષ્ટ નથી. તેનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે આ પ્રમાણે અક્ષિ શબ્દથી જ સૂત્રપ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી છે. આમ, અવ્યયીભાવ સમાસમાં પ્રતિ અને પરા અવ્યય પછી અક્ષિ શબ્દનો પ્રયોગ થશે નહીં.

अनः ૭.૩.૮૮

અ.અ.સૂ. : अनः अव्ययीभावात् अत् समासान्तः।

અર્થ : અન્ અન્તવાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી અત્ (અ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. **उपतक्षम्**=કર્મકાર(સુથાર)ની નજીક. तक्ष्णः समीपमिति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

नपुंसकाद्वा ७.३.८९

अ.अ.सू. : अनः नपुंसकात् अव्ययीभावात् अत् समासान्तः वा।

અર્થ : નપુંસકલિંગી અન્ અન્તનામ અન્તવાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી અત્ (અ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **अनुलोमम्/अनुलोम**=ચર્મની સમીપ. अनुगतं लोम्न इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ વિકલ્પે અત્ સમાસાન્ત થતા એકવાર અન્ અન્તવાળો જ પ્રયોગ કરવો.

विशेषता :

અન્ અન્તવાળા સમાસથી પૂર્વસૂત્રથી અત્ સમાસાન્ત નિત્ય થતો હતો તેને વિકલ્પે કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

गिरि-नदी-पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्यात् वा ७.३.९०

अ.अ.सू. : गिरि-नदी-पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्यात् अव्ययीभावात् अत् समासान्तः वा।

અર્થ : गिरि, नदी, पौर्णमासी અને आग्रहायणी અન્તવાળા તેમજ પાંચમા વર્ગીય વ્યંજન સિવાયના વર્ગીય વ્યંજન અન્તવાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી અત્ (અ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

स. : गिरि-नदी-पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्यात्=गिरिश्च नदी च पौर्णमासी च आग्रहायणी च पञ्चमवर्ग्यश्चेति गिरी नदी००पञ्चमवर्ग्यम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **अन्तर्गिरम्/अन्तर्गिरि**=પર્વતની અંદર. गिरेरन्त इति।
पारे-मध्ये०૩.૧.૩૦થી અવ્યયીભાવ→अन्तर+**गिरि**
આ સૂત્રથી અત્ સમાસાન્ત→अन्तर्गिरि+**अ**

इनो लोप वगेरे थतां→अन्तर्गिरम्।

विकल्पे : જ્યારે अत् સમાસાન્ત ન થાય ત્યારે, अन्तर्गिरि।

(२) **उपनदम्/उपनदी**=નદીની સમીપ. नद्याः समीपमिति।

(૩) **उपपौर्णमासम्/उपपौर्णमासि**=પૂનમની નજીક. पौर्णमास्या समीपमिति।

(४) **उपाग्रहायणम्/उपाग्रहायणि**=માગસર પૂનમની નજીક. आग्रहायण्या समीपमिति।

(५) **उपस्रुचम्/उपस्रुक्**=યજ્ઞિયપાત્રની નજીક. स्रुचः समीपमिति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ વિભક્તિ०૩.૧.૩૯થી કરવો.

संख्याया नदी-गोदावरीभ्याम् ७.३.९१

અ.અ.સૂ. : संख्यायाः नदी-गोदावरीभ्याम् अव्ययीभावात् अत् समासान्तः।

અર્થ : સંખ્યાવાચી નામથી પર રહેલ નદી અને ગોદાવરી અન્તવાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી अत् (अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : नदी-गोदावरीभ्याम्=नदी च गोदावरी चेति नदीगोदावर्यौ, ताभ्यामिति।

ઉદા. (१) **पञ्चनदम्**=પાંચ નદીઓનો સમુદાય. पञ्च नद्यः समाहृता इति।

सङ्ख्या समाहारे०૩.૧.૨૮થી અવ્યયીભાવ→पञ्चनदी

આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત→पञ्चनदी+**अ**

ઈનો લોપ વગેરે થતા→**पञ्चनदम्**।

(૨) **द्विगोदावरम्**=બે ગોદાવરીનો સમુદાય. द्वे गोदावर्यौ समाहृते इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

યદ્યપિ નદી અન્તવાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી પૂર્વસૂત્ર દ્વારા જ अत् સમાસાન્ત વિકલ્પે સિદ્ધ જ હતો. પરંતુ સંખ્યાવાચીથી પર નદી અન્તવાળા સમાસથી નિત્ય अत् સમાસાન્ત કરવા માટે આ સૂત્રમાં નદીનો નિર્દેશ છે.

शरदादेः ૭.૩.૧૨

અ.અ.સૂ. : शरदादेः अव्ययीभावात् अत् समासान्तः।

અર્થ : शरद् અન્તવાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી अत् (अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : शरदादेः=शरत् आदिर्यस्य स इति शरदादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **उपशरदम्**=શરદઋતુની નજીક. शरदः समीपमिति।
વિભક્તિ૦૩.૧.૩૯થી અવ્યયીભાવ સમાસ→उपशरद्
આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત→उपशरद्+**अ**
પ્રથમા સિ વગેરે→उपशरदम्।

(૨) **प्रतित्यदम्**=તેથી સામે. त्यं प्रतीति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ લક્ષણે૦૩.૧.૩૩ સૂત્રથી કરવો.

વિશેષતા :

(૧) **शरदादि ગણ :** शरद्, त्यद्, तद्, यद्, कियत्, हिरुक्, हिमवत्, उपसद्, सदस्, अदस्, अनस्, मनस्, विपाश्, दृश्, विश्, उपानह्, अनडुह्, चतुर्, दिव्।

(૨) આ ગણમાં દર્શાવેલ शरद् વગેરે અપંચમવર્ગ્યાન્ત તરીકે છે. માટે ગિરિ-નદી૦૭.૩.૯૦થી વિકલ્પે અત સમાસાન્ત થવાનો જ હતો. તેને નિત્ય કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

जराया जरस् च ૭.૩.૯૩

અ.અ.સૂ. : जरायाः अव्ययीभावात् अत् समासान्तः, जरस् च।

અર્થ : જરા અન્તવાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી अत् (અ) સમાસાન્ત થાય છે. અને તેના યોગમાં જરાનો जरस् આદેશ થાય છે.

ઉદા. **उपजरसम्**=વૃદ્ધાવસ્થાની નજીક.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વમાં દર્શાવેલ उपशरदम् પ્રમાણે કરવી. પરંતુ अत् સમાસાન્ત આ સૂત્રથી કરીને જરાનો जरस् કરવો.

सरजसोपशुना-ऽनुगवम् ૭.૩.૯૪

અ.અ.સૂ. : सरजसोपशुना-ऽनुगवम्।

અર્થ : सरजस, उपशुन અને अनुगव આ પ્રયોગો अत् (અ) સમાસાન્ત નિપાતન પામે છે.

સ. : सरजसोपशुनाऽनुगवम्=सरजसश्च उपशुनश्च अनुगवश्चेति।

ઉદા. (૧) **सरजसं भुङ्क्ते**=ધૂળ સહિત બધું જ ખાય છે.

सह रजसा इति।

વિભક્તિ-સમીપ૦૩.૧.૩૯થી અવ્યયીભાવ→सह+रजस्

सहस्य सो૦૩.૨.૧૪૩થી सहનો स→**स**रजस्

આ સૂત્રથી अत्→सरज**स्**,

પ્રથમા सि વગેરે→सरज**सम्**।

(૨) **उपशुनमास्ते**=કૂતરાની પાસે બેસે છે. शुनः समीपमिति। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રના નિપાતન સામર્થ્યથી श्वन्ના वનો उ કરવો.

(૩) **अनुगवमनः**=બળદને અનુરૂપ લાંબી ગાડી. गोः समीपमिति।
दैर्घ्येऽनुः ૩.૧.૩૪થી અવ્યયીભાવ→अनुगो
આ સૂત્રથી अत्→अनुगो+**अ**
ओदौतो०૧.૨.૨૪થી अव् વગેરે થતા→अनुगवम्।

जात-महद्-वृद्धादुक्षणः कर्मधारयात् ૭.૩.૯૫

અ.અ.સૂ. : जात-महत्-वृद्धात् उक्षणः कर्मधारयात् अत् समासान्तः।

અર્થ : જાત, મહત્ અને વૃદ્ધથી પર રહેલ उक्षन् અન્તવાળા કર્મધારય સમાસથી अत् (अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

स. : जात-महत्-वृद्धात्=जातश्च महच्च वृद्धश्चेति जात-महत्-वृद्धम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **जातोक्षः**=ઉત્પન્ન બળદ. जातश्चासौ उक्षा चेति।
विशेषणं०૩.૧.૯૬થી કર્મધારય→जात+उक्षन्
આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્त→जातोक्षन्+**अ**
अन्નો લોપ વગેરે થતાં→जातोक्षः।

(૨) **महोक्षः**=મોટો બળદ. महांश्चासौ उक्षा चेति।

(૩) **वृद्धोक्षः**=વૃદ્ધ બળદ. वृद्धाश्चासौ उक्षा चेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. ઉદા.(૨)માં जातीयै०૩.૨.૭૦થી महत्ના અન્ત્યનો ડા કરવો જેથી સમાસમાં महा શબ્દનો પ્રયોગ થશે.

પ્ર.ઉદા. **कर्मधारयादिति किम् ? जातोक्षा**=જન્મેલાનો બળદ. जातस्य उक्षा इति।
षष्ठ्यर्थात्ना૦૩.૧.૭૬થી तत्पु. સમાસ→जातोक्षन्
પ્રથમા સિ વગેરે→**जातोक्षा**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કર્મધારય સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં કર્મધારય સમાસ નથી. માટે આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત થયો નહીં.

स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ૭.૩.૯૬

અ.અ.સૂ. : स्त्रियाः पुंसः द्वन्द्वात् च(कर्मधारयात्) अत् समासान्तः।

અર્થ : સ્ત્રીથી પર રહેલ પુમ્સ્ અન્તવાળા દ્વન્દ્વ અને કર્મધારય સમાસથી अत् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. (૧) **स्त्रीपुंसौ**=સ્ત્રી અને પુરૂષ. स्त्री च पुमांश्चेति।
चार्थे द्वन्द्वः૦૩.૧.૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ→સ્ત્રી+પુમ્સ્
આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત→સ્ત્રીપુમ્સ્+**अ**
પ્રથમા औ વગેરે→સ્ત્રીપુંસૌ।

(૨) **स्त्रीपुंसः शिखण्डी**=નપુંસક. स्त्री चासौ पुमांश्चेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ विशेषणं૦૩.૧.૯૬થી કર્મધારય કરવો.

વિશેષતા :

યદ્યપિ સૂત્રમાં द्वन्द्वात् પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો कर्मधारयात्નો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्૦૨/૬૧** ન્યાયાનુસારે સ્થાનીતયા द्वन्द्वात्ને સજાતીય સ્થાની એવા कर्मधारयात्નું પૂર્વસૂત્રથી ગ્રહણ કરાય છે.

તેમજ, તે અધિકાર **चानुकृष्टं०२/६२** ન્યાયાનુસારે ઉત્તરસૂત્રમાં જશે નહીં.

ऋक्सामर्ग्यजुष-धेन्वनडुह-वाङ्मनसा-ऽहोरात्र-रात्रिंदिव-नक्तंदिवा-ऽहर्दिवोर्वष्ठीव-पदष्ठीवा-ऽक्षिभ्रुव-दारगवम् ७.३.९७

अ.अ.सू. : अत् समासान्तः ऋक्०००दारगवम्।

અર્થ : ऋक्साम, ऋग्यजुष, धेन्वनडुह, वाङ्मनस, अहोरात्र, रात्रिंदिव, नक्तंदिव, अहर्दिव ऊर्वष्ठीव, पदष्ठीवा, अक्षिभ्रुव અને दारगव એ પ્રમાણે દ્વન્દ્વ સમાસ अत् (अ) સમાસાન્ત નિપાતન પામે છે.

स. : ऋक्सामर्ग्य०००दारगवम्=ऋक्सामश्च ऋग्यजुषश्च धेन्वनडुहश्च वाङ्मनसश्च अहोरात्रश्च रात्रिंदिवश्च नक्तंदिवश्च अहर्दिवश्च ऊर्वष्ठीवश्च पदष्ठीवश्च अक्षिभ्रुवश्च दारगवश्चेति।

ઉદા. (૧) **ऋक्सामे**=ऋग्वेद અને સામવેદ. ऋक् च साम चेति।
चार्थे०३.१.११७થી દ્વન્દ્વ સમાસ→ऋक्सामन्
આ સૂત્રથી अत् આગમ→ऋक्सामन्+**अ**
अन्નો લોપ વગેરે થતા→**ऋक्सामे**।

(૨) **ऋग्यजुषम्**=ऋग्वेद અને यजुर्वेद. ऋक् च यजुश्चेति।

(૩) **धेन्वनडुहौ**=ગાય અને બળદ. धेनुश्चानड्वांश्चेति।

(૪) **वाङ्मनसे**=વાણી અને મન. वाक् च मनश्चेति।

(૫) **अहोरात्रः**=દિવસ અને રાત. अहश्च रात्रिश्चेति।

(૬) **रात्रिंदिवम्**=રાત અને દિવસ. रात्रिश्च दिवा चेति।

(૭) **नक्तंदिवम्**=રાત અને દિવસ. नक्तं च दिवा चेति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા. (૬)માં રાત્રિ પછી મ્ આગમ નિપાતિત જાણવો.

(૮) **અહર્દિવમ્**=દિવસ અને દિવસ. અહશ્ચ દિવા ચેતિ। અહીં આ સૂત્રથી પર્યાયવાચી બંને શબ્દોનો વીપ્સા અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. તે નિપાતન જાણવું.

(૯) **ઊર્વષ્ઠીવમ્**=જંઘા અને હાડકાવાળા બે અંગો. ઊરુ ચ અષ્ઠીવન્તૌ ચેતિ।

(૧૦) **પદષ્ઠીવમ્**=પગ અને હાડકાવાળા બે અંગો. પાદૌ ચ અષ્ઠીવન્તૌ ચેતિ।

(૧૧) **અક્ષિભ્રુવમ્**=આંખ અને બે ભ્રુકુટીઓ. અક્ષિણી ચ ભ્રુવૌ ચેતિ।

(૧૨) **દારગવમ્**=સ્ત્રીઓ અને ગાયો. દારાશ્ચ ગાવશ્ચેતિ।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ નિપાતનના કારણે ઉદા. (૯-૧૦)માં અષ્ઠીવત્ના અત્નો લોપ. ઉદા.(૧૦)માં પાદનો પદ્, ઉદા.(૧૧)માં ભ્રુના ઊનો ઉવ થાય છે.

વિશેષતા :

સૂત્રમાં જે ધેન્વનડુહૌનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઈતરેતર દ્વન્દ્વની વિવક્ષામાં જાણવું. કારણ કે હકારાન્ત સમાહાર દ્વન્દ્વ નામોથી ૫૨ સૂત્રથી જ અત્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય છે.

चवर्ग-द-ष-हः समाहारे ७.३.९८

અ.અ.સૂ. : चवर्ग-द-ष-हः समाहारे द्वन्द्वात् अत् समासान्तः।

અર્થ : ચ વર્ગીય, દ્, ષ્ અને હ્ અન્તવાળા સમાહાર અર્થમાં વર્ત્તતાં દ્વન્દ્વ સમાસથી અત્ (અ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

સ. : चवर्ग-द-ष-हः=चवर्गश्च दश्च षश्च ह् चेति चवर्गदषह्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **वाक्त्वचम्**=વાણી અને ત્વચા. वाक् च त्वक् चेति।
चार्थे०૩.૧.૯૬થી द्वन्द्व→वाक्त्वच्
આ સૂત્રથી अत्→**वाक्त्वच**
પ્રથમા सि વગેરે→**वाक्त्वचम्**।

(૨) **संपद्विपदम्**=સંપત્તિ અને વિપત્તિ. संपच्च विपत् चेति।

(૩) **वाक्त्विषम्**=વાણી અને પ્રભા. वाक् च त्विष् चेति।

(૪) **छत्रोपानहम्**=છત્ર અને જોડા. छत्रं च उपानह् चेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાહારની વિવક્ષા કરવી.

પ્ર.ઉદા. समाहार इति किम् ? प्रावृट्-शरद्भ्याम्=વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુથી. प्रावृट् च शरच्चेति प्रावृट् शरदौ, ताभ्यामिति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સમાહારાર્થક દ્વન્દ્વ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં સમાહાર અર્થ નથી. માટે આ સૂત્રથી अत् સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં પૂર્વે समासान्तः ૭.૩.૬૯ સૂત્રમાં જણાવ્યાનુસારે સમાસાન્ત પ્રત્યય દ્વન્દ્વ સમાસનો જ અવયવ બનતો હોવાથી અહીં આ સૂત્રના વિષયભૂત દ્વન્દ્વ સમાસ પણ અકારાન્ત મનાતાં એનાથી પર अतोऽनेकस्वरा०૭.૨.૬થી મત્વર્થીય इन् પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય છે.

द्विगोरन्नहनोऽट् ૭.૩.૯૯

અ.અ.સૂ. : अन्नहनोः समाहारे द्विगो अट्।

અર્થ : अन् અન્તવાળા અને अहन् અન્તવાળા સમાહારાર્થક દ્વિગુ સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : अन्नह्नो=अन् च अहश्चेति अन्नहन्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **पञ्चतक्षी**=પાંચ કર્મકરોનો સમુદાય.
पञ्च तक्षाण समाहृता इति।
सङ्ख्या-समाहारे०૩.૧.૯૯થી દ્વિગુ સમાસ→पञ्चतक्षन्
આ સૂત્રથી अत्→पञ्चतक्षन्+**अ**
अन्નો લોપ, द्विगोः०૨.૪.૨૨થી ङी વગેરે થતાં→**पञ्चतक्षी**।

(૨) **पञ्चतक्षम्**=પાંચ કર્મકરોનો સમુદાય.
पञ्च तक्षाणः समाहृता इति।

(૩) **द्वयहः**=બે દિવસનો સમુદાય. द्वयोरह्नोः समाहार इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. द्विगोरिति किम् ? समह्नाः=સમાહૃત દિવસો.
समाहृतानि अहानीति।
प्रात्यवपरि०૩.૧.૪૭થી તત્પુ.સમાસ→सम्+अहन्
सर्वांश०૭.૩.૧૧૮થી अत् સમાસાન્ત અને अहन् આદેશ→
समह्न्+अ
પ્રથમા जस् વગેરે→समह्नाः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ દ્વિગુ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં દ્વિગુ સમાસ નથી. માટે આ સૂત્રથી अट् સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : સૂત્રમાં પ્રકૃતિતયા अन् અન્તનું ગ્રહણ કરેલ છે. અને अहन् શબ્દ પણ अन् અન્તવાળો જ છે. તેથી अन् અન્તના ગ્રહણથી જ अहन्નું ગ્રહણ થઈ જતું હોવા છતાં પણ તેનું પૃથક્ ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ તે રીતે સામાન્ય નિર્દેશ દ્વારા જ તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો આગામી ૫૨ સૂત્ર सर्वांश-

સङ्ख्या०७.३.११८થી તેનો બાધ થઈને તે સૂત્ર દ્વારા જ अट् સમાસાન્ત અને अहन આદેશ થતાં द्वयह्नः આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાની આપત્તિ આવે. તેનું વારણ કરવા માટે અહીં વિશેષ પદ દ્વારા अहन् શબ્દનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી **सर्वत्रापि विशेषेण सामान्यं बाध्यते न तु सामान्येन विशेषः** ૩/૬ ન્યાયાનુસારે હવે सर्वांश०७.३.११८ સૂત્રનો આ વિશેષ સૂત્રથી બાધ થાય છે.

द्वित्रेरायुषः ७.३.१००

अ.अ.सू. : द्वि-त्रेः आयुषः समाहारे द्विगोः अट्।

અર્થ : द्वि અને ત્રિથી પર રહેલ आयुस् અન્તવાળા સમાહારાર્થક દ્વિગુ સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

स. : द्वि-त्रेः=द्विश्च त्रिश्च द्वित्रि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **द्वयायुषम्**=બે આયુષ્યનો સમુદાય. द्वयोरायुषोः समाहार इति।
सङ्ख्या-समाहारे०३.१.९९થી દ્વિગુ સમાસ→द्वि+आयुष्
આ સૂત્રથી अट् સમાસાન્ત→द्वयायुषम्।
પ્રથમા સિ વગેરે→द्वयायुषम्।

(૨) **त्र्यायुषम्**=ત્રણ આયુષ્યનો સમુદાય.
त्रयाणामायुषां समाहार इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

वाऽञ्जलेरलुकः ७.३.१०१

अ.अ.सू. : द्वि-त्रेः अञ्जलेः अलुकः द्विगोः अट् वा।

અર્થ : द्वि અને ત્રિ નામથી પર રહેલ अञ्जलि અન્તવાળા તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તેવા દ્વિગુ સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

स. : अलुकः=न विद्यते लुक् यस्मात् स इति अलुक्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **द्वयञ्जलम्/द्वयञ्जलि**=બે અંજલિઓનો સમુદાય.
द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति।
सङ्ख्या०૩.૧.૯૯થી દ્વિગુ સમાસ→द्वयञ्जलि
આ સૂત્રથી अट् समासान्त→द्वयञ्जलि+**अ**
इનો લોપ વગેરે થતાં→द्वयञ्जलम्।
વિકલ્પે : જ્યારે अट् ન થાય ત્યારે द्वयञ्जलि

(૨) **त्रयञ्जलमयम्/त्रयञ्जलिमयम्**=ત્રણ અંજલિઓનો સમુદાયમાંથી આવેલ. त्रयाणामञ्जलीनां समाहार इति।
त्रयञ्जलम्, त्रयञ्जलेभ्यः आगत इति।
પૂર્વપ્રમાણે अत् समासान्त थता→त्रयञ्जल
नृहेतुभ्यो०६.૩.૧૫६થી मयट्→त्रयञ्जल**मय**
પ્રથમા सि વગેરે→त्रयञ्जलम**यम्**।

પ્ર.ઉદા. अलुक इति किम् ? द्वयञ्जलिर्घटः=બે અંજલિથી ખરીદેલો ઘટ. द्वाभ्यां अञ्जलिभ्यां क्रीत इति।
मूल्यैः क्रीते ६.૪.૧૫૦થી इकण्→द्वयञ्जलि+**इक**
अनाम्य०६.૪.૧૪૧થી લોપ→द्वयञ्जलि,
પ્રથમા सि વગેરે→द्वयञ्जलिः।

★ આ સૂત્રમાં તદ્ધિતના લોપવાળા દ્વિગુ સમાસનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી अट् समासान्त थયો નહીં.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો આ સૂત્રપ્રવૃત્તિ નિત્ય ઈચ્છે છે.

खार्या वा ७.३.१०२

अ.अ.सू. : खार्याः अलुकः द्विगोः अट् वा।

अर्थ : खारी अन्तवाळा अलुक् એવા द्विगु સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) **द्विखारम्/द्विखारि**=બે ખારીઓનો સમુદાય.
द्वयोः खार्योः समाहार इति।
सङ्ख्या०૩.૧.૯૯થી द्विगु સમાસ→द्विखारी
આ સૂત્રથી अट् સમાસાન્ત→द्विखारी+**अ**
ઈનો લોપ વગેરે થતાં→द्विखारम्।
વિકલ્પે : જ્યારે अट् ન થાય ત્યારે, द्विखारि।

(૨) **पञ्चखारधनः/पञ्चखारीधनः**=પાંચ ખારી ધનવાળો.
पञ्च खार्यो धनमस्येति।
सङ्ख्या समाहारे०૩.૧.૯૯થી द्विगु સમાસ→पञ्चखारी+धन
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ→पञ्चखारीधन
આ સૂત્રથી पञ्चखारीથી अट् સમાસાન્ત→पञ्च**खार**धन
પ્રથમા સિ વગેરે→पञ्चखारधनः।
વિકલ્પે : જ્યારે अट् સમાસાન્ત ન થાય ત્યારે, पञ्चखारीधनः।

વિશેષતા :

(૧) પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તેથી આ સૂત્રમાં द्वि-त्रेः ના અધિકારની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૨) અહીં પૂર્વસૂત્રથી अलुकः નો અધિકાર આવી રહ્યો છે. તેનાથી તદ્ધિત પ્રત્યયનો અલોપ અભિપ્રેત છે. પરંતુ અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, खारी શબ્દથી તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ સંભવતો જ નથી. તેથી अलुक इत्येव એ પ્રમાણે પ્ર.ઉદા. પણ સંભવતું નથી.

અન્ય મત :

(૧) કેટલાંક વ્યાકરણકારો દ્વિખારમ્ પ્રયોગમાં પુંલિંગપણું પણ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓના મતે ગોશ્વાન્તે૦૨.૪.૯૬થી હ્રસ્વ થઈ દ્વિખારિઃ પ્રયોગ પણ થાય છે.

(૨) તો કેટલાંક સ્ત્રીલિંગપણું પણ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓના મતે પૂર્વપ્રમાણે હ્રસ્વ થઈ ઇતોઽક્ત્યર્થાત્ ૨.૪.૩૨થી ङी લાગીને દ્વિખારી પ્રયોગ પણ થાય છે.

वाऽर्धाच्च ૭.૩.૧૦૩

અ.અ.સૂ. : अर्धात् खार्याः च(द्विगोः) अलुकः अट् वा।

અર્થ : અર્ધથી પર રહેલ खारी અન્તવાળા દરેક સમાસથી તેમજ અલોપ એવા દ્વિગુ સમાસથી અટ્ (अ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. अर्धखारम्/अर्धखारी=ખારીનો અર્ધભાગ. अर्धं खार्या इति।

समेंऽशे૦૩.૧.૫૪થી તત્પુરૂષ સમાસ→अर्ध+खारी

આ સૂત્રથી અટ્ સમાસાન્ત→अर्धखारी+**अ**

ઈનો લોપ વગેરે થતા→**अर्धखारम्**।

વિકલ્પે : જ્યારે અટ્ન થાય ત્યારે, अर्धखारी।

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં અર્ધ શબ્દ દ્વારા અર્ધ પૂર્વપદવાળા સમાસ અભિપ્રેત છે. જે अर्धश्वासौ खारी चेति अर्धखारी એ પ્રમાણે લાક્ષણિક અને समेंऽशे૦૩.૧.૫૪થી થતા પ્રતિપદોક્ત એમ બે પ્રકારે સંભવે છે. ત્યાં **लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ૧/૧૫** ન્યાયાનુસારે પ્રતિપદોક્ત એવા समेंऽशे૦૩.૧.૫૪ સૂત્રથી થતા સમાસોનું જ ગ્રહણ થાય છે. પણ અન્ય સમાસોનું નહીં.

(૨) આ સૂત્રમાં ચકાર દ્વારા દ્વિગોઃ પદનું અનુકર્ષણ કરાય છે. અને તેનો અધિકાર ઉત્તરસૂત્રમાં પણ જતાં તે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ દ્વિગુ સમાસથી પણ થાય છે.

(૩) આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ વિકલ્પના વિધાન સામર્થ્યથી જ આ સૂત્રથી થતા પ્રયોગની સ્ત્રીલિંગમાં વૃત્તિ હોતી નથી.

नावः ૭.૩.૧૦૪

અ.અ.સૂ. : अर्धात् नावः द्विगोः च अलुकः अट्।

અર્થ : અર્ધ નામથી પર રહેલ નૌ અન્તવાળા સમાસથી અને અલુક્ એવા દ્વિગુ સમાસથી અટ્ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. (૧) **अर्धनावम्/अर्धनावी**=નૌકાનો અર્ધભાગ. अर्धं नाव इति।

(૨) **पञ्चनावम्**=પાંચ નૌકાનો સમુદાય.
पञ्चानां नावां समाहार इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અટ્ સમાસાન્ત વિકલ્પે ન કરવો.

પ્ર.ઉદા. **अलुक इत्येव→द्विनौः**=બે નાવથી ખરીદેલ. द्वाभ्यां नौभ्यां क्रीतमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૬.૩.૧૦૧માં દર્શાવેલ द्वयञ्जलिर्घटः પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં લોપ થયેલ દ્વિગુનો નિષેધ હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અટ્ સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રગત અટ્ પ્રત્યયમાં ટ્ઈત્ સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય કરવા માટે છે.

गोस्तत्पुरुषात् ७.३.१०५

अ.अ.सू. : गोः तत्पुरुषात् च अलुकः अट् समासान्तः।

अर्थ : गो अन्तवाळा तत्पुरुष समासथी अने अलुक् एवा द्विगु समासथी अट् (अ) समासान्त थाय छे.

उदा. राजगवी=राजानी गाय. राज्ञो गौरिति।
षष्ठ्यर्थात्०३.१.७६थी तत्पु. समास→राज+**गो**
आ सूत्रथी अट् समासान्त→राजगो+**अ**
अव्, ङी वगेरे थतां→राजगवी।

प्र.उदा. (१) तत्पुरुषादिति किम् ? चित्रगुः=विचित्र वर्णवाळी गायवाळो. चित्रा गौर्यस्य स इति।
एकार्थं चानेकं०३.१.२२थी बहुव्रीहि समास→चित्र+गो
गोश्चान्ते०२.४.९६थी गोनो गु→चित्रगु,
प्रथमा सि वगेरे→चित्रगुः।

★ आ सूत्रनी प्रवृत्ति तत्पुरुष समासथी थाय छे. ज्यारे अहीं तत्पुरुष समास नथी. माटे आ सूत्रथी अट् समासान्त थयो नहीं.

(२) **अलुक इत्येव→पञ्चगुः पटः**=पांच गायथी खरीदेलुं वस्त्र. पञ्चभिर्गौभिः क्रीत इति।
आ उदा.नी साधनिका ७.३.१०१ प्रमाणे जाणवी.

★ आ सूत्रमां तद्धितना लोपवाळा द्विगु समासनुं वर्जन होवाथी अहीं आ सूत्रथी अट् समासान्त थयो नहीं.

राजन्-सखेः ७.३.१०६

अ.अ.सू. : राजन्-सखेः तत्पुरुषात् अट्।

अर्थ : राजन् अने सखि अन्तवाळा तत्पुरुष समासथी अट् (अ) समासान्त थाय छे.

સ. : **राजन्-सखेः**=राजा च सखा चेति राजन्-सखि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **पञ्चराजी**=પાંચ રાજાઓનો સમુદાય.
पञ्चानां राज्ञां समाहार इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૩.૧૦૪માં દર્શાવેલ અર્ધનાવી પ્રમાણે જાણવી.

(૨) **राजसखः**=રાજાનો મિત્ર. राज्ञः सखा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વસૂત્રમાં દર્શાવેલ રાજગવી પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ङी પ્રત્યય કરવો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તેથી अलुक्ः નો અધિકાર અહીં વિરામ પામે છે.

(૨) સૂત્રમાં ન્કારાન્ત राजन्નો નિર્દેશ કર્યો હોવાથી ન્કારાન્ત ન હોય તેવા નામથી આ સૂત્રથી अट् સમાસાન્ત થતો નથી. **ઉદા.** मद्राणां राज्ञीति मद्रराज्ञी।

राष्ट्राख्याद् ब्रह्मणः ૭.૩.૧૦૭

અ.અ.સૂ. : राष्ट्राख्यात् ब्रह्मणः तत्पुरुषात् अट्।

અર્થ : રાષ્ટ્રવાચી નામથી પર રહેલ ब्रह्मन् અન્તવાળા તત્પુરૂષ સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. **सुराष्ट्रब्रह्मः**=સુરાષ્ટ્રમાં રહેનાર બ્રાહ્મણ. सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा इति।
સપ્તમી૦૩.૧.૮૮થી તત્પુરૂષ સમાસ→सुराष्ट्र+ब्रह्मन्
આ સૂત્રથી अट् સમાસાન્ત→सुराष्ट्रब्रह्मन्+**अ**
अन्નો લોપ વગેરે થતાં→सुराष्ट्रब्रह्मः।

પ્ર.ઉદા. राष्ट्राख्यादिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः=નારદ.

देवस्य ब्रह्मा इति।

षष्ठ्यर्थतत्पु०૩.૧.૭૬થી તત્પુરૂષ સમાસ→देव + ब्रह्मन्

પ્રથમા સિ વગેરે→**देवब्रह्मा**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રવાચી નામથી પર ब्रह्मन् નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં પૂર્વમાં રાષ્ટ્રવાચી નામ નથી. માટે આ સૂત્રથી अट् સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રમાં राष्ट्राख्यात् એ પ્રમાણે જે आख्यात् પદનું ગ્રહણ છે તે રાષ્ટ્રવાચી નામના ગ્રહણ માટે છે.

कु-महद्भ्यां वा ૭.૩.૧૦૮

અ.અ.સૂ. : कु-महद्भ्यां ब्रह्मणः तत्पुरुषात् अट् समासान्तः वा।

અર્થ : કુ અને મહત્ નામથી પર રહેલ ब्रह्मन् અન્તવાળા તત્પુરૂષ સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

સ. : कु-महद्भ्याम्=कुश्च महांश्चेति कुमहान्तौ, ताभ्यामिति।

ઉદા. (૧) कुब्रह्मः/कुब्रह्मा=પાપી બ્રાહ્મણ. પાપો બ્રહ્મા इति।

गतिक्वन्य०૩.૧.૪૨થી તત્પુરૂષ સમાસ→कु + ब्रह्मन्

આ સૂત્રથી अट् સમાસાન્ત→कुब्रह्मन् + **अ**

अन्નો લોપ વગેરે થતાં→कुब्रह्मः।

વિકલ્પે : જ્યારે अट् સમાસાન્ત ન થાય ત્યારે, कुब्रह्मा।

(૨) महाब्रह्मः/महाब्रह्मा=મહાબ્રાહ્મણ. महान् ब्रह्मा इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

ग्राम-कौटात् तक्ष्णः ७.३.१०९

अ.अ.सू. : ग्राम-कौटात् तक्ष्णः तत्पुरुषात् अट् समासान्तः।

अर्थ : ग्राम अने कौटथी પર રહેલ तक्षन् अन्तवाળા तत्पुरुष સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

स. : ग्राम-कौटात्=ग्रामश्च कौटश्चेति ग्राम-कौटम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **ग्रामतक्षः**=ગામનો સુથાર. ग्रामस्य तक्षा इति।
षष्ठ्ययत्ला०૩.૧.૭૬થી तत्पुरुष સમાસ→ग्रामतक्षन्
આ સૂત્રાદિથી अट् સમાસાન્ત, अन्નો લોપ વગેરે થતાં→ग्रामतक्षः।

(૨) **कौटतक्षः**=પોતાના ઘરમાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરનાર સુથાર. कौटश्चासौ तक्षा चेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

गोष्ठ-ऽतेः शुनः ७.३.११०

अ.अ.सू. : गोष्ठ-ऽतेः शुनः तत्पुरुषात् अट्।

अर्थ : गोष्ठ અને अतिथी પર રહેલ श्वन् अन्तवाળા तत्पुरुष સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

स. : गोष्ठ-ऽतेः=गोष्ठश्च अतिश्चेति गोष्ठाति, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **गोष्ठश्वः**=ગાયોમાં રહેલો કૂતરો. गोष्ठे श्वा इति।
सप्तमी०૩.૧.૯૯થી तत्पुरुष સમાસ→गोष्ठ+श्वन्
પૂર્વપ્રમાણે अट् સમાસાન્ત વગેરે થતાં→**गोष्ठश्वः**।

(૨) **अतिश्वो वराहः**=કૂતરાને જીતનાર ભૂંડ.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ प्रात्यवपरि०૩.૧.૪૭થી કરવો.

प्राणिन उपमानात् ७.३.१११

अ.अ.सू. : उपमानात् प्राणिनः शुनः तत्पुरुषात् अट्।

अर्थ : ઉપમાનવાચી પ્રાણી અર્થક નામથી પર રહેલ શ્વન્ અન્તવાળા તત્પુરૂષ સમાસથી અટ્ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. व्याघ्रश्वः=વાઘ જેવો કૂતરો. व्याघ्र इव व्याघ्रः, व्याघ्रश्चासौ श्वा चेति।

उपमेयं व्याघ्राद्यैः०૩.૧.૧૦૨થી તત્પુરૂષ સમાસ→व्याघ्र+श्वन्

આ સૂત્રથી અટ્ સમાસાન્ત→व्याघ्रश्वन्+**अ**

વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**व्याघ्रश्वः**।

પ્ર.ઉદા. प्राणिन इति किम् ? फलकश्वा=ઢાળ જેવો કૂતરો.

फलकमि श्वा इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અટ્ સમાસાન્ત કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પ્રાણીઅર્થક નામથી પર રહેલ શ્વન્ અન્તવાળાથી થાય છે. જ્યારે અહીં પૂર્વપદમાં પ્રાણીવાચી નામ નથી. માટે આ સૂત્રથી અટ્ સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં ઉદા.ગત **व्याघ्रश्वः** વગેરે પ્રયોગોમાં उपमेयं०૩.૧.૧૦૨ સૂત્રથી કર્મધારય તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. તેથી प्रथमोक्तं०૩.૧.૧૪૯ સૂત્ર દ્વારા ઉપમેયવાચી શ્વન્ શબ્દનો પૂર્વનિપાત થવો જોઈએ. પરંતુ આ સૂત્રમાં उपमानात् એ પ્રમાણે 'ઉપમાનવાચી નામથી પર' એવા નિમિત્તનો નિર્દેશ કર્યો છે તે નિર્દેશ સામર્થ્યથી જ આ સૂત્રના વિષયભૂત પ્રયોગોમાં प्रथमोक्तं०૩.૧.૧૪૯ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થતાં ઉપમેયવાચી નામનો પરનિપાત થાય છે. અથવા તો અહીં मयूरव्यंसके०૩.૧.૧૧૬ સૂત્રથી સમાસની સિદ્ધિ જાણવી.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો પ્રાણીઅર્થક ઉપમાનવાચીતયા શ્વન્ નામનું જ ગ્રહણ કરે છે. પણ પૂર્વપદમાં રહેલ નામનું નહીં. તેથી તેઓના મતે **व्याघ्रः श्वासौ श्वा चेति व्याघ्रश्वः**માં સૂત્ર પ્રવૃત્તિ થઈ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ, **वानरश्वा** અહીં સમાસાન્ત પ્રત્યય અનિત્ય હોવાથી ત્યાં સૂત્રપ્રવૃત્તિ માનતા નથી.

अप्राणिनि ૭.૩.૧૧૨

અ.અ.સૂ. : अप्राणिनि उपमानात् शुनः तत्पुरुषात् अट्।

અર્થ : અપ્રાણ્યર્થક ઉપમાનવાચી શ્વન્ અન્તવાળા તત્પુરૂષ સમાસથી અટ્ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : अप्राणिनि=न प्राणी इति अप्राणी, तस्मिन्निति।

ઉદા. आकर्षश्वः=કૂતરા જેવી સાણસી. आकर्षः श्वा इव श्वा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. अप्राणिनीति किम् ? वानरश्वा=વાંદરો કૂતરા જેવો છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વે દર્શાવેલ फलकश्वा પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં પ્રાણીવાચી શ્વન્નું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અટ્ સમાસાન્ત થયો નહીં.

पूर्वोत्तर-मृगाच्च सक्थ्नः ૭.૩.૧૧૩

અ.અ.સૂ. : पूर्वोत्तर-मृगात् च(उपमानात्) सक्थ्नः तत्पुरुषात् अट् समासान्तः।

અર્થ : પૂર્વ, ઉત્તર, મૃગ અને ઉપમાનવાચીથી પર રહેલ સક્થિ અન્તવાળા તત્પુરૂષ સમાસથી અટ્ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : **पूर्वोत्तरमृगात्**=पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्चेति पूर्वोत्तरमृगम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **पूर्वसक्थम्**=પૂર્વજંઘા. पूर्वं सक्थि इति।

(૨) **उत्तरसक्थम्**=ઉત્તરજંઘા. उत्तरं सक्थि इति।

(૩) **मृगसक्थम्**=મૃગની જંઘા. मृगस्य सक्थि इति।

(૪) **फलकसक्थम्**=ઢાળ જેવી જંઘા. फलकमिव इति, फलकम्, फलकं च तत् सक्थि चेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા.(૧-૨)માં विशेषणं०૩.૧.૯૬થી કર્મધા૨ય, ઉદા.(૨)માં षष्ठ्यયત્ના० અને ઉદા.(૪)માં उपમેયं व्याघ्रा०૩.૧.૧૦૨થી તત્પુરૂષ સમાસ ક૨વો.

વિશેષતા :

(૧) કેટલાંક વ્યાકરણકારો पूर्व શબ્દથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છતાં નથી.

(૨) તો કેટલાંક कुक्कुट નામથી પણ સૂત્રપ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. જેમકે, कुक्कुटसक्थम्।

उरसोऽग्रे ૭.૩.૧૧૪

અ.અ.સૂ. : अग्रे उरसः तत्पुरुषात् अट्।

અર્થ : અગ્ર=મુખ્ય અર્થક उरस् અન્તવાળા તત્પુરૂષ સમાસથી अट् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. (૧) **अश्वोरसं सेनायाः**=અશ્વપ્રધાન સેના. अश्वानामुर इति।
विशेषणं विशेष्ये०૩.૧.૯૬થી કર્મધા૨ય→अश्वोरस्
अट् સમાસાન્ત વગેરે થતાં→**अश्वोरसम्**।

(૨) **अश्वोरसं कविकम्**=અશ્વપ્રધાન લગામ. अश्वानामुर इति। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ षष्ठ्यर्थात्ता०૩.૧.૭૬થી કરવો.

सरो-ऽनो-ऽश्मा-ऽयसो जाति-नाम्नोः ૭.૩.૧૧૫

અ.અ.સૂ. : सरो-ऽनो-ऽश्मा-ऽयसः तत्पुरुषात् जाति-नाम्नोः अट्।

અર્થ : सरस्, अनस्, अश्मन् અને अयस् અન્તવાળા તત્પુરૂષ સમાસથી જાતિ અર્થમાં અને સંજ્ઞાના વિષયમાં अट् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : (૧) **सरो-ऽनो-ऽश्मा-ऽयसः**=सराश्च अनाश्च अश्माच अयाश्चेति सरोऽनोऽश्माऽयस्, तस्मादिति।

(૨) **जाति-नाम्नोः**=जातिश्च नाम चेति जातिनाम्नी, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **जालसरसम्**=સરોવર વિશેષ जालप्रधानं सर इति।

(૨) **उपानसम्**=અન્નવિશેષ. उपगतमनः इति।

(૩) **स्थूलाश्मः**=પથ્થરની જાતિવિશેષ. स्थूलश्चासौ अश्मा चेति।

(૪) **कालायसम्**=લોઢાની જાતિવિશેષ. कालं च तद् अयश्चेति। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ विशेषणं०૩.૧.૯૬થી કર્મધારય કરવો.

પ્ર.ઉદા. जाति-नाम्नोरिति किम् ? परमसरः=શ્રેષ્ઠ સરોવર.
परमं च तत् सरश्चेति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ अट् આગમ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાતિ અર્થમાં અને સંજ્ઞાનો વિષય હોતે છતે થાય છે. જ્યારે અહીં જાતિ-સંજ્ઞા નથી. માટે આ સૂત્રથી अट् સમાસાન્ત થયો નહીં.

अह्नः ७.३.११६

अ.अ.सू. : अह्नः तत्पुरुषात् अट्।

अर्थ : अहन् अन्तवाळा तत्पुरुष समासथी अट् (अ) समासान्त थाय छे.

उदा. परमाहः=सारो दिवस. परमं च तद् अह्श्चेति।
विशेषणं०३.१.९६थी कर्मधारय→परम+अहन्
आ सूत्रथी अट् समासान्त→परमाहन्+**अ**
अन्नो लोप वगेरे थतां→परमाहः।

संख्यातादह्नश्च वा ७.३.११७

अ.अ.सू. : संख्यातात् अह्नः तत्पुरुषात् अट्, अह्नः च वा।

अर्थ : संख्यावाची नामथी पर रहेल अहन् अन्तवाळा तत्पुरुष समासथी अट् (अ) समासान्त थाय छे. अने तेना योगमां तेनो अह्न आदेश विकल्पे थाय छे.

उदा. सङ्ख्याताह्नः/सङ्ख्याताहः=गणेलो दिवस. संख्यातमह इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु अहीं अहन्नो अह्न् आदेश पण विकल्पे करवो.

विशेषता :

(१) आ सूत्रमां अहन् अन्तवाळा समासथी अट् समासान्त अने अह्न आदेश करेल छे. तेमांथी आ सूत्रना निर्देशनुं प्रयोजन अह्न आदेश ज जाणवो. अट् समासान्त तो पूर्वसूत्रथी थाय ज छे.

(२) सूत्रगत चकार अट् समासान्त अने अह्न आदेश एम बे कार्यो वच्चे संनियोगशिष्टता करवा माटे छे. तेथी **सन्नियोगशिष्टाना०१/३०** न्यायानुसारे अट् समासान्तना योगमां ज अह्न आदेश थाय छे.

सर्वाँ-ऽश-सङ्ख्या-ऽव्ययात् ७.३.११८

अ.अ.सू. : सर्वांश-सङ्ख्या-ऽव्ययात् अह्नः तत्पुरुषात् अट् अह्नः च।

अर्थ : सर्व, अंश, संख्यावाची अने अव्यय संज्ञक नामथी पर रहेल अहन् अन्तवाळा तत्पुरुष समासथी अट् (अ) समासान्त थाय छे. अने अहन्नो अह्न आदेश थाय छे.

स. : सर्वाँ-ऽश-सङ्ख्या-ऽव्ययात्=सर्वश्च अंशश्च संख्या च अव्ययश्चेति सर्वाँऽश-सङ्ख्या-ऽव्ययम्, तस्मादिति।

ઉदा. (१) **सर्वाह्णः**=आखो दिवस. सर्वमह इति।
विशेषणं०७.१.९६थी कर्मधारय→सर्व+अहन्
आ सूत्रथी अट् समासान्त अने अह्न आदेश→सर्व+अहन
न्नो ण् वगेरे थता→सर्वाह्णः।

(२) **पूर्वाह्णः**=दिवसनो पूर्वभाग. पूर्वमह इति।

(३) **द्वयह्नः घटः**=बे दिवसमां थयेलुं वस्त्र. द्वयोर्ह्नोर्भव इति।

(४) **अत्यह्नी कथा**=दिवसने अतिक्रम करनारी कथा.
अहरतिक्रान्ता इति।
आ ઉदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

संख्यातैक-पुण्य-वर्षा-दीर्घाच्च रात्रेरत् ७.३.११९

अ.अ.सू. : संख्यातैक-पुण्य-वर्षा-दीर्घात् च(सर्वांश-सङ्ख्या-ऽव्ययात्) रात्रेः तत्पुरुषात् अत्।

अर्थ : संख्यात, एक, पुण्य, वर्षा, दीर्घ, सर्व, अंशवाची, संख्यावाची अने अव्ययसंज्ञक नामथी पर रहेल रात्रि अन्तवाळा तत्पुरुष समासथी अत् (अ) समासान्त थाय छे.

સ. : **संख्यातैक-पुण्य-वर्षा-दीर्घात्**=संख्यातश्च एकश्च पुण्यं च वर्षा च दीर्घश्चेति संख्यातैक-पुण्य-वर्षा-दीर्घम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **सङ्ख्यातरात्रः**=ગણેલી રાત. संख्याता रात्रिरिति।

(૨) **एकरात्रः**=એકરાત. एका रात्रिरिति।

(૩) **पुण्यरात्रः**=પુણ્યરાત. पुण्या रात्रिरिति।

(૪) **वर्षारात्रः**=વર્ષાઋતુની રાત. वर्षाणां रात्रिरिति।

(૫) **दीर्घरात्रः**=દીર્ઘરાત. दीर्घा रात्रिरिति।

(૬) **सर्वरात्रः**=સર્વરાત્રિ. सर्वा रात्रिरिति।

(૭) **पूर्वरात्रः**=રાત્રિનો પૂર્વભાગ. पूर्वं रात्रेरिति

(૮) **द्विरात्रः**=બે રાતમાં થયેલ. द्वयोः रात्र्योः समाहार इति।

(૯) **अतिरात्रः**=રાત્રિને પસાર કરનાર. रात्रिमतिक्रान्त इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ ઉદા.(૪)માં षष्ठ्यया०૩.૧.૭૬થી ઉદા.(૭)માં पूर्वा-ऽपरा०૩.૧.૫૨થી तत्पुरुष, ઉદા.(૮)માં संख्या समाहारे० ૩.૧.૯૯થી द्विगु, ઉદા.(૯)માં प्रात्यवपरि०૩.૧.૪૭થી तत्पुरुष કરવો તથા અન્ય ઉદા.માં विशेषणं०૩.૧.૯૬થી કર્મધારય કરવો.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં પૂર્વસૂત્રથી अट्નો અધિકાર આવતો હોવા છતાં अत्નું પુનઃગ્રહણ કર્યું છે તે સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યયનો નિષેધ કરવા માટે છે.

(૨) યદ્યપિ સૂત્રમાં संख्यातै००दीर्घात् પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો सर्वांश००નો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्०૨/૬ ૧** ન્યાયાનુસારે સ્થાનીતયા संख्यातै००ને સજાતીય સ્થાની એવા सर्वांश००નું પૂર્વસૂત્રથી ગ્રહણ કરાય છે.

(૩) અહીં સૂત્રમાં સંખ્યાત પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવા છતાં પણ જે એકનું ગ્રહણ કર્યું છે તે એમ સૂચવે છે કે, સંખ્યાતના ગ્રહણ વડે એકનું ગ્રહણ થતું નથી. અને તેથી જ પૂર્વસૂત્રમાં સંખ્યા શબ્દ વડે એકનું ગ્રહણ થતું નથી.

पुरुषायुष-द्विस्ताव-त्रिस्तावम् ७.३.१२०

અ.અ.સૂ. : पुरुषायुष-द्विस्ताव-त्रिस्तावम्।

અર્થ : પુરુષાયુષ, દ્વિસ્તાવ અને ત્રિસ્તાવ એ પ્રમાણે તત્પુરુષ સમાસ અત્ (અ) સમાસાન્ત નિપાતન પામે છે.

સ. : पुरुषायुष-द्विस्ताव-त्रिस्तावम्=पुरुषायुषश्च द्विस्तावश्च त्रिस्तावश्चेति।

ઉદા. (૧) **पुरुषायुषम्**=પુરુષનું આયુષ્ય. पुरुषस्यायुरिति।
षष्ठ्यर्थात्मा०૩.૧.૭૬થી તત્પુ. સમાસ→पुरुषायुष्+**अ**
પ્રથમા સિ વગેરે→**पुरुषायुषम्**।

(૨) **द्विस्तावा**=યજ્ઞવિશેષ બેગણી વેદિ. द्विस्तावती।
विशेषणं०૩.૧.૯૬થી કર્મધા૨ય→द्विस्ताव्
આ સૂત્રથી अत्→द्विस्ताव
आप વગેરે થતાં→द्विस्तावा

(૩) **त्रिस्तावा वेदिः**=યજ્ઞવિશેષ ત્રણગણી વેદિ. त्रिस्तावती।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

श्वसो वसीयसः ७.३.१२१

અ.અ.સૂ. : श्वसः वसीयसः तत्पुरुषात् अत्।

અર્થ : શ્વસ્ નામથી પર રહેલ વસીયસ્ અન્તવાળા તત્પુરુષ સમાસથી અત્ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. **શ્વોવસીયસમ્**=કલ્યાણ. શોભનં વસીય ઇતિ।
વિશેષણં૦૩.૧.૯૬થી કર્મધારય સમાસ→શ્વસ્+વસીયસ્
આ સૂત્રથી અત્→શ્વોવસીયસ્+**અ**
પ્રથમા સિ વગેરે→શ્વોવસીયસમ્।

निसश्च श्रेयसः ७.३.१२२

અ.અ.સૂ. : निसः च(श्वसः) श्रेयसः तत्पुरुषात् अत्।

અર્થ : નિસ્ અને શ્વસ્ શબ્દથી પર રહેલા શ્રેયસ્ અન્તવાળા તત્પુરુષ સમાસથી અત્ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. (૧) **નિઃશ્રેયસમ્**=મોક્ષ. નિશ્ચિતં શ્રેય ઇતિ।
વિશેષણં૦૩.૧.૯૬થી કર્મધારય સમાસ→નિઃશ્રેયસ્
આ સૂત્રથી અત્ સમાસાન્ત→નિઃશ્રેયસમ્।

(૨) **શ્વઃશ્રેયસમ્**=સારું કલ્યાણ. શોભનં શ્રેય ઇતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

યદ્યપિ સૂત્રમાં નિસ્નું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો શ્વસ્નો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्૦૨/૬૧** ન્યાયાનુસારે પૂર્વપદતયા નિસ્ને સજાતીય પૂર્વપદ એવા શ્વસ્નું પૂર્વસૂત્રથી ગ્રહણ કરાય છે.

नञव्ययात् संख्याया डः ७.३.१२३

અ.અ.સૂ. : नञव्ययात् संख्यायाः तत्पुरुषात् डः समासान्तः।

અર્થ : નઞ્ અને અવ્યયસંજ્ઞક નામથી પર રહેલ સંખ્યાવાચી તત્પુરુષ સમાસથી ડ (અ) પ્રત્યય થાય છે.

સ. : નઞવ્યયાત્=નઞ્ ચ અવ્યયં ચેતિ નઞવ્યયમ્, તસ્માદિતિ।

ઉદા. (૧) **અદશાઃ**=દશથી ન્યૂન. ન દશ ઇતિ।
નઞ્ ૩.૧.૫૧થી સમાસ→અ+દશન્
આ સૂત્રથી ડ સમાસાન્ત→અદશન્+**અ**
ડિત્યન્ત્ય૦૩.૧.૧૧૪થી અન્નો લોપ→અદશ
પ્રથમા જસ્ વગેરે→અદશાઃ।

(૨) **નિર્સ્ત્રિંશઃ ખડ્ગઃ**=તલવાર. નિર્ગતસ્ત્રિંશતોઽઙ્ગુલિભ્ય ઇતિ। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ પ્રાત્યવપરિ૦૩.૧.૪૭થી કરવો.

વિશેષતા :

(૧) યદ્યપિ નઞ્ પણ અવ્યયવાચી નામ હોવાથી અવ્યયાત્ના ગ્રહણથી નઞ્નું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. પરંતુ નઞ્તત્પુરુષાત્ ૭.૩.૭૧ સૂત્રથી નઞ્ અવ્યયવાળા તત્પુરુષ સમાસમાં સમાસાન્ત પ્રત્યયનું વર્જન કરેલ છે. તેની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રમાં નઞ્નું પૃથક્ગ્રહણ કરેલ છે.

(૨) સૂત્રગત ડ પ્રત્યયમાં ડ્ઈત્ અન્ત્ય સ્વરાદિના લોપ માટે છે.

संख्या-ऽव्ययादङ्गुलेः ૭.૩.૧૨૪

અ.અ.સૂ. : સંખ્યા-ઽવ્યયાત્ અઙ્ગુલેઃ તત્પુરુષાત્ ડઃ।

અર્થ : સંખ્યાવાચી અને અવ્યયસંજ્ઞક નામથી પર અઙ્ગુલિ અન્તવાળા તત્પુરુષ સમાસથી ડ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : સંખ્યા-ઽવ્યયાત્=સંખ્યા ચ અવ્યયં ચેતિ સંખ્યા-ઽવ્યયમ્, તસ્માદિતિ।

ઉદા. (૧) **દ્વયઙ્ગુલમ્**=બે આંગળીઓનો સમુદાય.
દ્વયોરઙ્ગુલ્યોઃ સમાહાર ઇતિ।

(૨) **निरङ्गुलम्**=આંગળીઓથી નીકળેલું. निर्गतमङ्गुलेरिति। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ અનુક્રમે संख्या-समाहारे૦૩.૧.૯૯થી દ્વિગુ અને પ્રાત્યવ૦ ૩.૧.૪૭થી તત્પુરુષ કરવો.

बहुव्रीहेः काष्ठे टः ૭.૩.૧૨૫

અ.અ.સૂ. : काष्ठे अङ्गुलेः बहुव्रीहेः टः।

અર્થ : કાષ્ઠ અર્થક અङ્गુલિ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી ટ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. द्वयङ्गुलं काष्ठम्=બે આંગળી જેવા અવયવથી યુક્ત લાકડું.
द्वे अङ्गुली यस्य तदिति।
एकार्थं चानेकं૦૩.૧.૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ→द्वि+अङ्गुलि
આ સૂત્રથી ટ સમાસાન્ત→द्वयङ्गुलि+**अ**
ઇનો લોપ વગેરે થતાં→द्वयङ्गुलम्।

પ્ર.ઉદા. काष्ठ इति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः=પાંચ આંગળીવાળો હાથ.
पञ्च अङ्गुल्यो यस्मिन् स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ટ સમાસાન્ત કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કાષ્ઠ અર્થક બહુવ્રીહિ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં કાષ્ઠાર્થક બહુવ્રીહિ સમાસ નથી. માટે આ સૂત્રથી ટ સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં अङ्गुलि શબ્દનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી દીર્ઘ ઈકારાન્ત अङ्गुली નામથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. द्वयङ्गुलीकम् दारु।

(૨) સૂત્રગત ટ પ્રત્યયમાં ટ્ઈત્ સ્ત્રીલિંગમાં ङी પ્રત્યય કરવા માટે છે.

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ૭.૩.૧૨૬

અ.અ.સૂ. : स्वाङ्गे सक्थ्यक्ष्णः बहुव्रीहेः टः।

અર્થ : સ્વાંગઅર્થક સક્થિ અને અક્ષિ બહુવ્રીહિ સમાસથી ટ (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : (૧) **सक्थ्यक्ष्णः**=सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि, तस्मादिति।
(૨) **स्वाङ्गे**=स्वस्य अङ्गमिति स्वाङ्गम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **दीर्घसक्थी**=દીર્ઘ જંઘાવાળી સ્ત્રી. दीर्घं सक्थि अस्येति।
(૨) **स्वक्षी**=સુંદર આંખોવાળી સ્ત્રી. शोभने अक्ष्णी यस्या सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ अणञ्जेयेकण्०૨.૪.૨૦થી ङी કરવો.

પ્ર.ઉદા. स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्थि अनः=લાંબી ધુરાવાળી ગાડી. दीर्घं सक्थि यस्य तदिति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વાંગવાચી સક્થિ અન્તવાળા સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં સ્વાંગવાચી સક્થિ નામ નથી. માટે આ સૂત્રથી ટ પ્રત્યય થયો નહીં.

द्वि-त्रेर्मूर्ध्नो वा ૭.૩.૧૨૭

અ.અ.સૂ. : द्वि-त्रेः मूर्ध्नः बहुव्रीहेः टः समासान्तः वा।

અર્થ : દ્વિ અને ત્રિથી પર રહેલ મૂર્ધન્ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી ટ (अ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

સ. : द्वि-त्रेः=द्विश्च त्रिश्चेति द्वित्रि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **द्विमूर्धः/द्विमूर्धाः**=બે માથાવાળો. द्वौ मूर्धानौ यस्य स इति।

(૨) **त्रिमूर्धः/त्रिमूर्धा**=ત્રણ માથાવાળો. त्रयो मूर्धानो यस्य स इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ટ સમાસાન્ત વિકલ્પે કરવો.

प्रमाणी-संख्याङ्डः ૭.૩.૧૨૮

અ.અ.સૂ. : प्रमाणी-संख्यात् बहुव्रीहेः डः।

અર્થ : પ્રમાણાર્થક અને સંખ્યાવાચી બહુવ્રીહિ સમાસથી ડ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : प्रमाणी-संख्यात्=प्रमाणी च संख्या चेति प्रमाणी-संख्यम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः**=સ્ત્રી ઉપર નિર્ભર કુટુંબીઓ.
स्त्री प्रमाणी येषां ते इति।
एकार्थं चानेकं०૩.૧.૨૨થી બહુવ્રીહિ→स्त्री + प्रमाणी
આ સૂત્રથી ડ→स्त्रीप्रमाणी + **अ**
ઈનો લોપ વગેરે થતાં→स्त्रीप्रमाणाः।

(૨) **द्वित्राः**=બે અથવા ત્રણ. द्वौ वा त्रयो वा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ सुज् वार्थे०૩.૧.૧૮થી કરવો.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં સંખ્યા અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસનું ગ્રહણ કર્યું છે. તે લાક્ષણિક અને પ્રતિપદોક્ત એમ બે રીતે સંભવે છે. ત્યાં **लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ૧/૧૫** ન્યાયાનુસારે सुज्वाऽर्थे० ૩.૧.૨૧થી સૂત્રથી થતા પ્રતિપદોક્ત એવા સમાસથી જ સૂત્રપ્રવૃત્તિ

જાણવી. પરંતુ સંખ્યાવાચી નામના ગ્રહણ વિના નિર્દેશ કરેલ એકાર્થં૦ ૩.૧.૨૨ આદિ સૂત્રથી થતા લાક્ષણિક સમાસથી નહીં. **ઉદા.** અત્રિઃ।

જિ. : આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ પ્રમાણી નામથી ડ પ્રત્યય થતા ઈનો લોપ થઈ પ્રમાણ શબ્દ જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે જ અર્થનો વાચક પ્રમાણ શબ્દથી પણ ઉદા.ગત પ્રયોગો સિદ્ધ થઈ શકે છે. તો પણ આ સૂત્રમાં પ્રમાણનું ગ્રહણ ન કરતાં પ્રમાણીનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જો તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો પ્રમાણથી અન્ય પ્રમાણી નામથી પણ સમાસ થઈ કચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય. જે ઈષ્ટ નથી. આમ, પ્રમાણી અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી કચ્નો અભાવ કરવા માટે આ સૂત્રમાં પ્રમાણીનું ગ્રહણ કરેલ છે.

सुप्रात-सुश्व-सुदिव-शारिकुक्ष-चतुरस्त्रैणीपदा-ऽजपद-प्रोष्ठपद-भद्रपदम् ૭.૩.૧૨૯

અ.અ.સૂ. : **सुप्रात००भद्रपदम्।**

અર્થ : સુપ્રાત, સુશ્વ, સુદિવ, શારિકુક્ષ, ચતુરસ્ત્ર, એણીપદ, અજપદ, પ્રોષ્ઠપદ અને ભદ્રપદ એ પ્રમાણે ડ (અ) સમાસાન્ત બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે.

સ. : **सुप्रात-सुश्व०० भद्रपदम्**=सुप्रातश्च सुश्वश्च सुदिवश्च शारिकुक्षश्च चतुरस्त्रश्च एणीपदश्च अजपदश्च प्रोष्ठपदश्च भद्रपदश्चेति।

ઉદા. (૧) **सुप्रातो ना**=સવારે સારું કરનાર. शोभनं कर्म प्रातरस्येति।
उष्ट्रमुखादयः ૩.૧.૨૩થી સમાસ→सु+प्रातर्
આ સૂત્રથી ડ સમાસાન્ત→सुप्रातर्+**अ**
અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ વગેરે થતાં→सुप्रातः।

(૨) **सुश्वः**=આવતીકાલે સારું કરનાર. शोभनं कर्म श्वोऽस्येति।

(૩) **सुदिवः**=દિવસે સારું કરનાર. શોભનં કર્મ દિવાऽસ્યેતિ।

(૪) **शारिकुक्षः**=મેના જેવા પેટવાળો. शारेरिव कुक्षिरस्येति।

(૫) **चतुरस्त्रः**=ચાર ખૂણાવાળો. चतस्रोऽस्रयो यस्य इति।

(૬) **एणीपदः**=હરિણી જેવા પગવાળો. एण्या इव पादावस्येति।

(૭) **अजपदः**=બકરા જેવા પગવાળો. अजस्येव पादावस्येति।

(૮) **प्रोष्ठपदः**=બળદ જેવા પગવાળો. प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्येति।

(૯) **भद्रपदः**=સારા પગવાળો. भद्रौ पादावस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા. (૯)માં સમાસ एकार्थं०૩.૧.૨૨થી કરવો.

पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् ૭.૩.૧૩૦

અ.અ.સૂ. : पूरणीभ्यः बहुव्रीहेः अप् समासान्तः, तत्प्राधान्ये।

અર્થ : સ્ત્રીલિંગ પૂરણ પ્રત્યયાન્ત અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી अप् (अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. જો પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામની સમાસમાં પ્રધાનતા હોય તો.

સ. : तत्प्राधान्ये=तस्याः प्राधान्यमिति तत्प्राधान्यम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. कल्याणीपञ्चमा रात्रयः=કલ્યાણયુક્ત પાંચમી રાતવાળી રાત્રિઓ. कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यासां रात्रीणामिति।
एकार्थं चानेकं०૩.૧.૨૨થી બહુવ્રીહિ→कल्याणी + पञ्चम
આ સૂત્રથી अप्→कल्याणीपञ्चम + **अ**
અનો લોપ, आप् વગેરે થતા→कल्याणीपञ्चमाः।

પ્ર.ઉદા. तत्प्राधान्य इति किम्? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः=કલ્યાણયુક્ત પાંચમી રાતવાળો પક્ષ. कल्याणी पञ्चमी यस्य स इति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પૂરણ અર્થની પ્રધાનતાવાળા સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં પૂરણ અર્થની પ્રધાનતા નથી. માટે આ સૂત્રથી અપ્ સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં પૂરણીભ્યઃ એ પ્રમાણે બ.વ.નો નિર્દેશ વ્યાપ્તિ માટે છે. અને તે વ્યાપ્તિ દ્વારા અહીં ઋન્નિત્યદિત્ ૭.૩.૧૭૧થી થનારા કચ્ પ્રત્યય પર હોવા છતાં પણ નિષેધ કરવા માટે છે. **ઉદા.** કલ્યાણીપઞ્ચમા રાત્રયઃ।

(૨) સૂત્રગત આપ્ પ્રત્યયમાં પ્ઈત્ નાપ્રિયાદૌ૦૩.૨.૫૩ સૂત્રમાં વિશેષતા માટે છે.

नञ्सुव्युपत्रेश्चतुरः ૭.૩.૧૩૧

અ.અ.સૂ. : नञ्-सु-व्युप-त्रेः चतुरः बहुव्रीहेः अप्।

અર્થ : નઞ્, સુ, વિ, ઉપ અને ત્રિ નામથી પર રહેલ ચતુર્ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી અપ્ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : नञ्-सु-व्युप-त्रेः=नञ् च सुश्च विश्च उपश्च त्रिश्चेति नञ्-सु-व्युप-त्रि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **अचतुरः**=ચારથી રહિત. अविद्यमानानि चत्वारि यस्य स इति।

(૨) **सुचतुरः**=સારી ચાર વસ્તુવાળો.
सदृश्यानि चत्वारि यस्य स इति।

(૩) **विचतुरः**=ચારથી રહિત. विसदृशानि चत्वारि यस्य स इति।

(૪) **उपचतुरः**=ચાર સમીપમાં છે જેને. चत्वारः समीपे येषां ते इति।

(૫) **त्रिचतुराः**=ત્રણ અથવા ચાર. त्रयो वा चत्वारो वा इति। આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ एकार्थं०૩.૧.૨૨થી અને ઉદા.(૫)માં सुज् वार्थे०૩.૧.૧૯થી કરવો.

વિશેષતા :

પૂર્વે જણાવ્યાનુસારે **समासान्त-ऽऽगम-संज्ञा-ज्ञापक०૧/૩૫** ન્યાયાનુસારે સમાસાન્ત વિધિ અનિત્ય થતી હોવાથી અહીં સૂત્રપ્રવૃત્તિ થતી નથી. त्रिचत्वा उन्मुग्धः, उपचत्वाः।

अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः ૭.૩.૧૩૨

અ.અ.સૂ. : अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः बहुव्रीहेः अप्।

અર્થ : अन्तर् અને बहिस् નામથી પર રહેલ लोमन् અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી अप् (अ) પ્રત્યય થાય છે.

સ. : अन्तर्बहिर्भ्याम्=अन्तर् च बहिस् चेति अन्तर्बहिषौ, ताभ्यामिति।

ઉદા. (૧) **अन्तर्लोमः**=જેની અંદર લોમ છે તે. अन्तर्लोमान्यस्य इति।
(૨) **बहिर्लोमः**=જેની બહાર લોમ છે તે. बहिर्लोमान्यस्य इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

भान्नेतुः ૭.૩.૧૩૩

અ.અ.સૂ. : भात् नेतुः बहुव्रीहेः अप्।

અર્થ : નક્ષત્રવાચી નામથી પર રહેલ नेतृ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી अप् (अ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. **मृगनेत्रा निशा**=મૃગશીર્ષ નક્ષત્રવાળી રાત્રિ. मृगो नेता आसां ता इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં સ્ત્રીલિંગનો આપ્ પ્રત્યય કરવો.

વિશેષતા :

જિ. : આ સૂત્રમાં નેતૃ નામથી અપ્ સમાસાન્ત થતા નેત્ર શબ્દથી જ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી તે જ અર્થમાં વર્ત્તતા નેત્ર શબ્દ દ્વારા જ પ્રયોગોની સિદ્ધિ થઈ શકે એમ હતી. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જો તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો નેત્રથી અન્ય નેતૃ નામથી નક્ષત્રવાચીને પૂર્વપદમાં રાખીને સમાસ થઈ કચ્ પ્રત્યય થાય છે. જે ઈષ્ટ નથી. માટે કચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

नाभेर्नाम्नि ૭.૩.૧૩૪

અ.અ.સૂ. : नाभेः बहुव्रीहेः नाम्नि अप्।

અર્થ : નાભિ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી સંજ્ઞાનો વિષય જણાતે છતે અપ્ (અ) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. पद्मनाभः=વિષ્ણુ. पद्मं नाभावस्य इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ उष्ट्रमुखादयः ૩.૧.૨૩થી કરવો.

પ્ર.ઉદા. नाम्नीति किम् ? विकसितवारिजनाभिः=વિકસિત કમલ છે નાભિમાં જેને તે. विकसितवारिजं नाभावस्य इति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સંજ્ઞાનો વિષય જણાતે છતે થાય છે. જ્યારે અહીં સંજ્ઞાનો વિષય નથી. માટે આ સૂત્રથી અપ્ સમાસાન્ત થયો નહીં.

नञ्-बहोर्ऋचो माणव-चरणे ७.३.१३५

अ.अ.सू. : नञ्-बहोः ऋचः बहुव्रीहेः अप्, माणव-चरणे।

अर्थ : नञ् अने बहु नामथी પર રહેલ ऋच् अन्तवाળા બહુવ્રીહિ સમાસથી अप् (अ) પ્રત્યય થાય છે. જો અનુક્રમે માણવ અને ચરણ અર્થ જણાતો હોય તો.

स. : (१) **नञ्-बहोः**=नञ् च बहुश्चेति नञ्बहु, तस्मादिति।

(२) **माणव-चरणे**=माणवश्च चरणं चेति माणव-चरणम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (१) **अनृचो माणवः**=ऋચા નહીં ભણેલો બાળ.
न विद्यन्ते ऋचोऽस्येति।

(२) **बह्वृचश्चरणः**=ઘણી ऋચાથી યુક્ત વેદની શાખા.
बह्व्य ऋचोऽस्मिन् इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. माणव-चरण इति किम् ?

(१) **अनृक्कं साम**=ऋચાથી રહિત સમાસ.
न विद्यन्ते ऋचोऽस्मिन् तदिति।

(२) **बह्वृक्कं सूक्तम्**=ઘણી ऋચાથી યુક્ત સૂક્ત નામનો ગ્રંથ.
बह्व्य ऋचोऽस्मिन् तदिति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ માણવ અને ચરણ અર્થ જણાતે છતે થાય છે. જ્યારે અહીં માણવ અને ચરણ અર્થ જણાતો નથી. માટે આ સૂત્રથી अप् સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રગત નञ्-बहोः એ પ્રમાણે નિમિત્તદર્શક પદ અને माणव-चरणे એ પ્રમાણે અર્થદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી

यथासङ्ख्य०१/१० ન્યાયાનુસારે તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

नञ्-सु-दुर्भ्यः सक्ति-सक्थि-हलेर्वा ७.३.१३६

अ.अ.सू. : नञ्-सु-दुर्भ्यः सक्ति-सक्थि-हलेः बहुव्रीहेः अप् वा।

અર્થ : નञ्, सु અને दुर् નામથી પર રહેલ सक्ति, सक्थि અને हल અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી अप् (अ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

સ. : (૧) नञ्-सु-दुर्भ्यः=नञ् च सुश्च दुर् चेति नञ् सु-दुरः, तेभ्य इति।

(૨) **सक्ति-सक्थि-हलेः**=सक्तिश्च सक्थिश्च हलिश्चेति सक्ति-सक्थि-हलि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) असक्तः/असक्तिः=પ્રવૃત્તિ રહિત. અવિદ્યમાના સક્તિરસ્યેતિ।

(૨) **सुसक्तः/सुसक्तिः**=સારી પ્રવૃત્તિવાળો. શોભના સક્તિરસ્યેતિ।

(૩) **दुःसक्तः/दुःसक्तिः**=દુષ્ટ પ્રવૃત્તિવાળો. દુષ્ટા સક્તિરસ્યેતિ।

(૪) **असक्थः/असक्तिः**=જંઘા રહિત. ન વિદ્યતે સક્થ્યસ્યેતિ।

(૫) **अहलः/अहलिः**=હળ રહિત. ન વિદ્યતે હલિર્યસ્યેતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રગત नञ्सुदुर्भ्यः એ પ્રમાણે પૂર્વપદદર્શક પદ અને सक्तिसक्थिहलेः એ પ્રમાણે ઉત્તરપદદર્શક પદની સંખ્યા સમાન હોવા છતાં બ.વ. કરવા દ્વારા વચનભેદ કરેલો છે. તેથી તે બંને વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

જિ. : સૂત્રમાં હલિ અને સક્તિ નામથી અપ્ સમાસાન્ત થઈને હલ અને સક્ત પ્રયોગ થાય છે. જે સ્વતંત્રતયા તે અર્થમાં વિદ્યમાન છે તેથી તે શબ્દ દ્વારા આ પ્રયોગો સિદ્ધ થઈ શકે છે. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જો તેમ કરવામાં ન આવે તો સક્તિ અને હલિ અન્તવાળા સમાસથી કચ્ પ્રત્યયાન્ત અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાની આપત્તિ આવે. તે પ્રયોગનો નિષેધ કરવા માટે જ આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો સક્તિ શબ્દથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છતાં નથી.

प्रजाया अस् ૭.૩.૧૩૭

અ.અ.સૂ. : नञ्-सु-दुर्भ्यः प्रजायाः बहुव्रीहेः अस्।

અર્થ : નઞ્,સુ અને દુર્ અવ્યયથી પર રહેલ પ્રજા અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી અસ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. (૧) **अप्रजाः**=પ્રજાહીન. अविद्यमाना प्रजाऽस्य स इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→अ+प्रजा
આ સૂત્રથી अस् સમાસાન્ત→अप्रजा+**अस्**
अનો લોપ વગેરે થતાં→अप्रजास्
પ્રથમા सि વગેરે→अप्रजाः।

(૨) **सुप्रजाः**=સારી પ્રજાવાળો. शोभनाः प्रजा अस्य स इति।

(૩) **दुष्प्रजाः**=ખરાબ પ્રજાવાળો. दुष्टाः प्रजा अस्य स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

मन्दा-ऽल्पाच्च मेधायाः ७.३.१३८

अ.अ.सू. : मन्दा-ऽल्पात् च(नञ्-सु-दुर्भ्यः) मेधायाः बहुव्रीहेः अस्।

अर्थ : मन्द, अल्प, नञ्, सु अने दुर् नामथी पर रहेला मेधा अन्तवाळा बहुव्रीहि समासथी अस् समासान्त थाय छे.

स. : मन्दा-ऽल्पात्=मन्दश्च अल्पश्चेति मन्दा-ऽल्पम्, तस्मादिति।

उदा. (१) मन्दमेधाः=मन्दबुद्धिवाळो. मन्दा मेधा अस्येति।

(२) **अल्पमेधाः**=अल्प बुद्धिवाळो. अल्पा मेधा अस्य इति।

(३) **अमेधाः**=बुद्धिहीन. न विद्यते मेधा अस्य इति।

(४) **सुमेधाः**=सारी बुद्धिवाळो. शोभना मेधा अस्य इति।

(५) **दुर्मेधा**=दुष्ट बुद्धिवाळो. दुष्य मेधा अस्य इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

विशेषता :

यद्यपि सूत्रमां मन्दाऽल्पात् अधिकारनुं ग्रहण कर्युं होवाथी पूर्वसूत्रथी आवतो नञ्-सु-दुर्भ्यःनो अधिकार अटकी जाय छे. परंतु सूत्रगत चकार द्वारा पूर्वपदर्शकतया मन्दा-ऽल्पात्ने सजातीय पूर्वदर्शकपद नञ्-सु-दुर्भ्यःनो पूर्वसूत्रथी अधिकार ग्रहण कराय छे.

जातेरीयः सामान्यवति ७.३.१३९

अ.अ.सू. : जातेः बहुव्रीहेः ईयः, सामान्यवति।

अर्थ : जाति अन्तवाळा बहुव्रीहि समासथी ईय प्रत्यय थाय छे. जो जातिना आश्रयभूत अन्यपदार्थ जणातो होय तो.

ઉદા. **ब्राह्मणजातीयः**=બ્રાહ્મણ જાતિવાળો બ્રાહ્મણ. ब्राह्मणो जातिरस्येति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→**ब्राह्मणजाति**
આ સૂત્રથી ईय→**ब्राह्मणजाति+ईय**
પ્રથમા સિ વગેરે→**ब्राह्मणजातीयः**।

પ્ર.ઉદા. **सामान्यवतीति किम्? बहुजातिर्ग्रामः**=ઘણી જાતિઓવાળું ગામ. बहवो जातयो यस्मिन् ग्रामे स इति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સામાન્ય આશ્રયરૂપ અન્ય પદાર્થની ગમ્યમાનતામાં થાય છે. જ્યારે અહીં સામાન્યના આશ્રયરૂપ અન્યપદાર્થ નથી. માટે આ સૂત્રથી ઈય સમાસાન્ત થયો નહીં.

भृतिप्रत्ययान्मासादिकः ૭.૩.૧૪૦

અ.અ.સૂ. : भृतिप्रत्ययात् मासात् बहुव्रीहेः इकः।

અર્થ : ભૃતિ પ્રત્યય અન્તે છે જેને એવા માસ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી इક સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. **पञ्चकमासिकः**=પાંચ રૂપિયા મહિનાના પગારવાળો. पञ्च भृतिरस्येति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→पञ्चक+**मास**
આ સૂત્રથી इક→पञ्चकमास+**इक**
અનો લોપ વગેરે થતાં **पञ्चकमासिकः**।

પ્ર.ઉદા. **मासादिति किम् ? पञ्चकदिवसकः**=પાંચ રૂપિયા દિવસના પગારવાળો. पञ्चको दिवसोऽस्येति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ માસ અન્તવાળા સમાસથી થાય છે જ્યારે અહીં દિવસ અન્તવાળા સમાસથી થાય છે તેથી અહીં આ સૂત્રથી इક સમાસાન્ત થયો નહીં.

द्विपदाद् धर्मादन् ७.३.१४१

अ.अ.सू. : धर्मात् द्विपदाद् बहुव्रीहेः अन्।

अर्थ : ધર્મ અન્તવાળા દ્વિપદી બહુવ્રીહિ સમાસથી અન્ પ્રત્યય થાય છે.

ઉદા. साधुधर्मा=સાધુના ધર્મ જેવા ધર્મવાળો. साधूनामिव धर्मोऽस्येति।
उष्ट्रमुखादयः ૩.૧.૨૩થી સમાસ→साधु+धर्म
આ સૂત્રથી अन् સમાસાન્ત→साधुधर्मन्
પ્રથમા સિ વગેરે→साधुधर्मा।

પ્ર.ઉદા. द्विपदादिति किम् ? परमस्वधर्मः=સારો પોતાના ધર્મવાળો.
परमः स्वो धर्मोऽस्येति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ દ્વિપદી બહુવ્રીહિ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં દ્વિપદી બહુવ્રીહિ સમાસ નથી. માટે આ સૂત્રથી अन् સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં धर्मात् એ પ્રમાણે ધર્મ ઉત્તરપદવાળા બહુવ્રીહિ સમાસનો નિર્દેશ કર્યો છે ત્યાં परमः स्वधर्म यस्य इति परमस्वधर्मः એ પ્રમાણે ધર્મ અન્તવાળા નામોની સાથે દ્વિપદ બહુવ્રીહિ સમાસ કરવામાં આવે તો પણ ધર્મ અન્તમાં આવતા આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. પરંતુ અહીં પ્રત્યાસત્તિ ન્યાય દ્વારા સૂત્રગત धर्मात् પદથી ધર્મ અન્તવાળું નામ ગ્રહણ ન કરતાં માત્ર ધર્મ નામ જ ગ્રહણ કરવું. તેથી ઉપરોક્ત પ્રયોગોમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિકલ્પે ઈચ્છે છે.

सु-हरित-तृण-सोमाज्जम्भात् ७.३.१४२

अ.अ.सू. : सु-हरित-तृण-सोमात् जम्भात् बहुव्रीहेः अन्।

अर्थ : सु, हरित, तृण अने सोम नामथी पर रहेल जम्भ अन्तवाळा बहुव्रीहि समासथी अन् प्रत्यय थाय छे.

स. : सु-हरित-तृण-सोमात्=सुश्च हरितश्च तृणश्च सोमश्चेति सुहरिततृणसोमम्, तस्मादिति।

उदा. (१) **सुजम्भा**=सारा बगासावाळो. शोभनो जम्भो अस्येति।

(२) **हरितजम्भा**=लीला भोजनवाळो. हरितं जम्भो यस्य स इति।

(३) **तृणजम्भा**=घासना भोजनवाळो. तृणं जम्भो यस्य स इति।

(४) **सोमजम्भा ना**=सोमरसना भोजनवाळो.
सोमो जम्भा यस्य स इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु समास एकार्थं०उ.१.२२थी करवो.

दक्षिणेर्मा व्याधयोगे ७.३.१४३

अ.अ.सू. : दक्षिणेर्मा व्याधयोगे।

अर्थ : दक्षिणेर्मा એ प्रमाणे अन् अन्तवाळो बहुव्रीहि समास निपातन पामे छे. जो व्याधनो योग होय तो.

स. : व्याधयोगे=व्याधेन योग इति व्याधयोगः, तस्मिन्निति।

उदा. **दक्षिणेर्मा मृगः**=जमणा भागमां शिकारी वडे करायेला घावाळो हरण. दक्षिणमङ्गमीर्मं/बहुव्रणं अस्येति।
उष्ट्रमुखा०उ.१.२उथी समास→दक्षिण+ईर्म
आ सूत्रथी समासान्त अन्→दक्षिणेर्म+**अन्**
प्रथमा सि वगेरे→**दक्षिणेर्मा**

પ્ર.ઉદા. व्याधयोग इति किम् ? दक्षिणेर्मः पशुः=જમણા અંગમાં ઘાવાળો પશુ. दक्षिणमङ्गमीर्मं/बहुव्रणं यस्य स इति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વ્યાધના યોગની ગમ્યમાનતામાં થાય છે. જ્યારે અહીં તે ગમ્યમાનતા જણાતી નથી. માટે આ સૂત્રથી अन् સમાસાન્ત થયો નહીં.

सु-पूत्युत्-सुरभेर्गन्धादिद् गुणे ७.३.१४४

અ.અ.સૂ. : सु-पूत्युत्-सुरभेः गुणे गन्धात् बहुव्रीहेः इत्।

અર્થ : सु, पूति, उत् અને सुरभि નામથી પર રહેલ ગુણવાચી गन्ध અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી इत् (इ) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : सु-पूत्युत् सुरभेः=सुश्च पूतिश्च उच्च सुरभिश्चेति सु-पूत्युत्-सुरभि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **सुगन्धि**=સારી ગંધવાળું. शोभनो गन्धो गुणोऽस्य तदिति।
एकार्थं चानेकं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→सु+गन्ध
આ સૂત્રથી इत्→सुगन्ध+इ
अनो लोप વગેરે થતાં→सुगन्धि
પ્રથમા सि વગેરે→सुगन्धि।

(૨) **पूतिगन्धि**=કોવાઈ ગયેલી ગંધવાળું. पूतिः गन्धो गुणोऽस्य तदिति।

(૩) **उद्गन्धि**=ઉત્કૃષ્ટ ગંધવાળું. उत्कटो गन्धो गुणोऽस्य तदिति।

(૪) **सुरभिगन्धि**=સારી ગંધવાળું. सुरभि गन्धो गुणोऽस्य तदिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. गुण इति किम् ? सुगन्धः आपणिकः=સારા સુગંધિ દ્રવ્યવાળો વ્યાપારી. शोभना गन्धाः कुष्ठादयोऽस्येति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગુણવાચી ગન્ધ નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં ગુણવાચી ગન્ધ નામ નથી. માટે આ સૂત્રથી इत् પ્રત્યય થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) ઉત્તરસૂત્રમાં આહાર્ય ગન્ધ નામથી વિકલ્પે इत् સમાસાન્ત દર્શાવેલ હોવાથી આ સૂત્રમાં સ્વાભાવિક ગુણ એવા ગન્ધ નામથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ કરવી.

(૨) સૂત્રગત इत् પ્રત્યયમાં त्કાર ઉચ્ચારણ માટે છે.

वाऽऽगन्तौ ૭.૩.૧૪૫

અ.અ.સૂ. : सु-पूत्युत्-सुरभेः आगन्तौ गन्धात् बहुव्रीहेः इत् वा।

અર્થ : सु, पूति, उत् અને सुरभि નામથી પર રહેલ આહાર્ય ગુણવાચી ગન્ધ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી इत् (इ) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) **सुगन्धिः/सुगन्धः कायः**=સારા ગંધવાળું શરીર.
शोभनो गन्धो गुणोऽस्येति।

(૨) **पूतिगन्धिः/पूतिगन्धः**=કોવાઈ ગયેલી ગંધવાળું.
अपूतिर्गन्धो गुणोऽस्येति।

(૩) **उद्गन्धिः/उद्गन्धः**=ઉત્કટ ગંધવાળું. उत्कटो गन्धो गुणोऽस्येति।

(૪) **सुरभिगन्धिः/सुरभिगन्धः**=સારા ગંધવાળું.
सुरभिः गन्धो गुणोऽस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ इत् સમાસાન્ત વિકલ્પે કરવો.

वाऽल्पे ७.३.१४६

अ.अ.सू. : अल्पे गन्धात् बहुव्रीहेः इत् वा।

अर्थ : अल्पार्थक गन्ध अन्तवाळा बहुव्रीहि समासथी इत् (इ) समासान्त विकल्पे थाय छे.

उदा. सूपगन्धि/सुपगन्धं भोजनम्=अल्प दाळवाळुं भोजन.

सूपस्य गन्धो मात्राऽस्मिन् इति।

आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु इत् समासान्त विकल्पे करवो.

वोपमानात् ७.३.१४७

अ.अ.सू. : उपमानात् गन्धात् बहुव्रीहेः इत् वा।

अर्थ : उपमानवाची नामथी पर रहेल गन्ध अन्तवाळा बहुव्रीहि समासथी इत् समासान्त विकल्पे थाय छे.

उदा. उत्पलगन्धि/उत्पलगन्धं मुखम्=कमळ जेवी गंधवाळुं मुख.

उत्पलस्येव गन्धो यस्य तदिति।

आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु समास उष्ट्रमुखादयः ३.१.२३थी करवो.

पात् पादस्याऽहस्त्यादेः ७.३.१४८

अ.अ.सू. : अहस्त्यादेः उपमानात् पादस्य बहुव्रीहौ पात्।

अर्थ : हस्तिन् वगेरे सिवायना उपमानवाची नामथी पर रहेल पादनो बहुव्रीहि समासमां पात् आदेश थाय छे.

स. : अहस्त्यादेः=हस्ती आदिर्यस्य स इति हस्त्यादि, न हस्त्यादि इति अहस्त्यादि, तस्मादिति।

ઉદા. **व्याघ्रपात्**=વાઘના જેવા પગવાળો. व्याघ्रस्येव पादावस्येति।
उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી સમાસ→व्याघ्र+**पाद**
આ સૂત્રથી પાદનો पात्→**व्याघ्रपात्**
પ્રથમા સિ વગેરે→**व्याघ्रपात्**।

પ્ર.ઉદા. अहस्त्यादेरिति किम् ?

(૧) **हस्तिपादः**=હાથીના જેવા પગવાળો.
हस्तिन इव पादावस्येति।

(૨) **अश्वपादः**=અશ્વના જેવા પગવાળો. अश्वस्येव पादावस्येति।

★ આ સૂત્રમાં हस्तिन् વગેરે નામનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી पात् આદેશ થયો નહીં.

વિશેષતા :

हस्त्यादि ગણ : हस्तिन्, अश्व, कटोल, कटोलक, कण्डोल, कण्डोलक, गण्डोल, गण्डोलक, गडोल, गडोलक, महेला, दासी, गणिका, कुसूल, कपोत, जाल, जल।

कुम्भपद्यादिः ૭.૩.૧૪૯

અ.અ.સૂ. : कुम्भपद्यादिः।

અર્થ : કુમ્ભપદી વગેરે બહુવ્રીહિ સમાસો पद् આદેશવાળા અને ङी અન્તવાળા જ નિપાતન પામે છે.

સ. : कुम्भपद्यादिः=कुम्भपदी आदिर्यस्य स इति।

ઉદા. (૧) **कुम्भपदी**=ઘડા જેવા પગવાળી.
कुम्भाविव पादावस्याः सा इति।
उष्ट्रमुखादयः ૩.૧.૨૩થી સમાસ→कुम्भपाद
આ સૂત્રથી पद् આદેશ અને ङी→**कुम्भपदी**
પ્રથમા સિ વગેરે→**कुम्भपदी**।

(૨) **जालपदी**=જાળના જેવા પગવાળી.
जालमिव पादावस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) **कुम्भपद्यादि गण :** कुम्भपदी, जालपदी, एकपदी, शतपदी, स्थूणादी, सूत्रपदी, मुनिपदी, शितिपदी, आर्द्रपदी, गोधापदी, कलशीपदी, दासीपदी, विष्णुपदी, कृष्णपदी, कुणिपदी, गुपदी, द्रोणिपदी, सकृत्पदी, सूकरपदी, शुचिपदी, सुचिपदी, विपदी, अपदी, निष्पदी, अष्टापदी, अशीतिपदी।

(૨) कुम्भपदी વગેરે પ્રયોગોમાં ઉપમાન પૂર્વપદવાળા પ્રયોગો પૂર્વસૂત્રથી જ સિદ્ધ હતા અને एकपदी વગેરે સંખ્યાવાચી પૂર્વપદવાળા પ્રયોગો ઉત્તરસૂત્રથી જ સિદ્ધ હતા. તો પણ આ ગણમાં તેઓનો સમાવેશ કર્યો છે તે वा पादः २.४.६ સૂત્રથી ङीના વિકલ્પનો નિષેધ કરવા માટે જાણવો. તેથી અહીં પૂર્વસૂત્ર નિર્દિષ્ટ પ્રયોગોની જેમ સ્ત્રીલિંગમાં ङीના અભાવવાળો વ્યંજનાન્ત પ્રયોગ થશે નહીં.

सु-संख्यात् ૭.૩.૧૫૦

અ.અ.સૂ. : सु-संख्यात् पादस्य बहुव्रीहौ पात्।

અર્થ : सु અને સંખ્યાવાચી નામથી પર રહેલ पाद અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસમાં पादનો पात् આદેશ થાય છે.

સ. : सु-संख्यात्=सुश्च संख्या चेति सुसंख्यम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **सुपात्**=સારા પગવાળો. शोभनौ पादावस्येति।
(૨) **द्विपात्**=બે પગવાળો. द्वौ पादावस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ ૭.૩.૧૪૮ પ્રમાણે જાણવી.

वयसि दन्तस्य दतृः ७.३.१५१

अ.अ.सू. : सु-संख्यात् दन्तस्य बहुव्रीहौ दतृः, वयसि।

અર્થ : સુ અને સંખ્યાવાચી નામથી પર રહેલ દન્ત નામનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં દતૃ આદેશ થાય છે. જો વય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો.

ઉદા. (૧) **सुदन् कुमारः**=સારા દાંતવાળો કુમાર.
शोभनाः दन्ताः अस्य इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→સુ+**दन्त**
આ સૂત્રથી દન્તનો દતૃ→સુદત્
પ્રથમા સિ વગેરે→સુદન્।

(૨) **द्विदन् बालः** = બે દાંતવાળો છ-સાત મહિનાનો બાળક.
द्वौ दन्तावस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. वयसीति किम् ? सुदन्तः=સારા દાંતવાળો. शोभना दन्ता अस्येति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વય અર્થની ગમ્યમાનતામાં થાય છે. જ્યારે અહીં વય અર્થની ગમ્યમાનતા નથી. માટે આ સૂત્રથી દન્તૃ આદેશ થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રગત દતૃ આદેશમાં ઋઈત્ ङी વગેરે કાર્ય કરવા માટે છે.

स्त्रियां नाम्नि ७.३.१५२

અ.અ.સૂ. : बहुव्रीहौ स्त्रियां नाम्नि दन्तस्य दतृः।

અર્થ : સ્ત્રીલિંગી એવા બહુવ્રીહિ સમાસમાં સંજ્ઞા જણાતે છતે દન્તનો દતૃ આદેશ થાય છે.

ઉદા. **अयोदती**=સ્ત્રી વિશેષ. अय इव दन्ता अस्याः सा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સમાસ उष्ट्रमुखादयः ૩.૧.૨૩થી કરવો.

પ્ર.ઉદા. **स्त्रियामिति किम् ? वज्रदन्तः**=વજ્રદંત નામનો રાજા.
वज्रवदन्ता अस्येति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીલિંગી બહુવ્રીહિ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં સ્ત્રીલિંગી સમાસ નથી. માટે આ સૂત્રથી दतृ આદેશ થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રમાં સ્ત્રિયાં નામ્નિ આ બંને પદનો સમાસ કરી સ્ત્રીનામ્નિ નિર્દેશ કર્યો હોત તો પણ ઈષ્ટ પ્રયોગો સિદ્ધ થઈ જાય. તો પણ તે બંનેનો અસમસ્ત નિર્દેશ ઉત્તરસૂત્રમાં માત્ર નામ્નિની અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે છે.

श्यावा-ऽरोकाद्वा ૭.૩.૧૫૩

અ.અ.સૂ. : श्यावा-ऽरोकात् दन्तस्य बहुव्रीहौ दतृः वा, नाम्नि।

અર્થ : શ્યાવ અને અરોકથી પર રહેલ દન્ત અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસમાં દન્તનો दतृ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જો સંજ્ઞા જણાતી હોય તો.

સ. : श्यावा-ऽरोकात्=श्यावश्च अरोकश्चेति श्यावा-ऽरोकम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **श्यावदन्/श्यावदन्तः**=શ્યાવદન્ વ્યક્તિ વિશેષ.
श्यावाः दन्ता अस्येति।

(૨) **अरोकदन्/अरोकदन्तः**=અરોકદન્ વ્યક્તિ વિશેષ.
अरोका दन्ता अस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વ ૭.૩.૧૫૧ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ दतृ આદેશ વિકલ્પે કરવો.

वाऽग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-वृष-वराहा-ऽहि-मूषिक-शिखरात् ७.३.१५४

अ.अ.सू. : अग्रान्त००शिखरात् दन्तस्य बहुव्रीहौ दतृ वा।

અર્થ : અગ્ર અન્તવાળું, શુદ્ધ, શુભ્ર, વૃષ, વરાહ, અહિ, મૂષિક અને શિખર નામથી પર રહેલ દન્ત નામનો બહુવ્રીહિમાં दतृ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

स. : अग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-वृष-वराहा-ऽहि-मूषिक-शिखरात् = अग्रान्तश्च शुद्धश्च शुभ्रश्च वृषश्च वराहश्च अहिश्च मूषिकश्च शिखरश्चेति अग्रान्त००शिखरम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **कुड्मलाग्रदन्/कुड्मलाग्रदन्तः** = કળીના અગ્રભાગ જેવા દાંતવાળો. कुड्मलाग्रमिव दन्ता अस्येति।

(૨) **शुद्धदन्/शुद्धदन्तः** = શુદ્ધ દાંતવાળો. शुद्धा दन्ता अस्येति।

(૩) **शुभ्रदन्/शुभ्रदन्तः** = શુભ્ર દાંતવાળો. शुभ्रा दन्ता अस्येति।

(૪) **वृषदन्/वृषदन्तः** = બળદ જેવા દાંતવાળો. वृषस्येव दन्ता अस्येति।

(૫) **वराहदन्/वराहदन्तः** = ભૂંડ જેવા દાંતવાળો. वराहस्येव दन्ता अस्येति।

(૬) **अहिदन्/अहिदन्तः** = સાપ જેવા દાંતવાળો. अहिरिव दन्ता अस्येति।

(૭) **मूषिकदन्/मूषिकदन्तः** = ઉંદર જેવા દાંતવાળો. मूषिकस्येव दन्ता अस्येति।

(૮) **शिखरदन्/शिखरदन्तः** = શિખર જેવા દાંતવાળો. शिखरमिव दन्ता अस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા.(૨) અને (૩)માં સમાસ एकार्थं०૩.૧.૨૨થી અને બાકીના ઉદા.માં उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી કરવો.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્‌નિર્દેશ કર્યો તેથી નામ્નિના અધિકારની અહીં નિવૃત્તિ થાય છે.

सं-प्राज्जानोर्ज्ञुज्ञौ ૭.૩.૧૫૫

અ.અ.સૂ. : सं-प्रात् जानोः बहुव्रीहौ ज्ञु-ज्ञौ।

અર્થ : सम् અને प्रात्થી પર રહેલ જાનુનામનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં ज्ञु-ज्ञ આદેશ થાય છે.

સ. : (૧) **सम्-प्रात्**=सम् च प्रश्चेति संप्रम्, तस्मादिति।
(૨) **ज्ञु-ज्ञौ**=ज्ञुश्च ज्ञश्चेति।

ઉદા. (૧) **संज्ञुः/संज्ञः**=સાથે મળેલા ઢીંચણવાળો.
सङ्गते जानुनी अस्येति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→सम्+**जानु**
આ સૂત્રથી ज्ञु-ज्ञ આદેશ→**संज्ञु/संज्ञ**
પ્રથમા સિ વગેરે→**संज्ञुः/संज्ञः**।

(૨) **प्रज्ञुः/प्रज्ञः**=સારા ઢીંચણવાળો. प्रकृष्टे जानुनी अस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

સૂત્રમાં सम्-प्रात् એ પ્રમાણે નિમિત્તદર્શક પદ અને ज्ञु-ज्ञौ એ પ્રમાણે આદેશદર્શક પદની સંખ્યા સમાન હોવા છતાં દ્વિવચન કરવા દ્વારા વચનભેદ કરીને તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

वोर्ध्वात् ७.३.१५६

अ.अ.सू. : उर्ध्वात् जानोः बहुव्रीहौ ज्ञु-ज्ञौ वा।

अर्थ : ऊर्ध्व नामथी પર રહેલ जानु नामनो બહુવ્રીહિ સમાસમાં ज्ञु અને ज्ञ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **ऊर्ध्वज्ञुः/ऊर्ध्वज्ञः/ऊर्ध्वजानुः**=ઊંચા ઢીંચણવાળો.

ऊर्ध्वे जानुनी अस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ज्ञु-ज्ञ આદેશ વિકલ્પે કરવો.

सुहृद्-दुर्हन्मित्रा-ऽमित्रे ७.३.१५७

अ.अ.सू. : सुहृद्-दुर्हृद् मित्रा-ऽमित्रे।

અર્થ : सु અને दुर् નામથી પર રહેલ હૃદયનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં અનુક્રમે મિત્ર અને અમિત્ર અર્થ જણાતે છતે हृद् આદેશ નિપાતન પામે છે.

સ. : (૧) **सुहृद्-दुर्हृद्**=सुहृद् च दुहृद् चेति।

(૨) **मित्रा-ऽमित्रे**=मित्रं च अमित्रंति मित्रा-ऽमित्रम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **सुहृन् मित्रम्**=મિત્ર. शोभनं हृदयं यस्य तदिति।

एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→सु+हृदय

આ સૂત્રથી હૃદયનો हृद्→सुहृद्

પ્રથમા સિ વગેરે→सुहृत्।

(૨) **दुहृद् अमित्रः**=शत्रु. दुष्टं हृदयं यस्य स इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. मित्रा-ऽमित्र इति किम् ?

(૧) **सुहृदयो मुनिः**=સારા હૃદયવાળા મુનિ.
शोभनं हृदयं यस्य स इति।

(૨) **सुर्हृदयो व्याधः**=દુષ્ટ હૃદયવાળો શિકારી.
दुष्टं हृदयं यस्य स इति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ મિત્ર અને અમિત્ર અર્થની ગમ્યમાનતામાં થાય છે. જ્યારે અહીં તે અર્થ ગમ્યમાન નથી. માટે આ સૂત્રથી હૃદ આદેશ થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રગત सुहृद्-दुर्हृद् એ પ્રમાણે કાર્યદર્શકપદ અને मित्रा-ऽमित्रे એ પ્રમાણે નિમિત્તદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી **यथासङ्ख्य०૧/૧૦** ન્યાયાનુસારે તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

धनुषो धन्वन् ૭.૩.૧૫૮

અ.અ.સૂ. : धनुषः बहुव्रीहौ धन्वन्।

અર્થ : ધનુષ્ નામનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં धन्वन् આદેશ થાય છે.

ઉદા. **शार्ङ्गधन्वा**=शार्ङ्ग ધનુષ્યવાળો. शार्ङ्ग धनुर्यस्य स इति।
एकार्थं चानेकं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→शार्ङ्ग+**धनु**
આ સૂત્રથી ધનુનો धन्वन्→शार्ङ्ग+**धन्वन्**
પ્રથમા સિ વગેરે→**शार्ङ्गधन्वा**।

वा नाम्नि ७.३.१५९

અ.અ.સૂ. : धनुषः बहुव्रीहौ धन्वन् वा, नाम्नि।

અર્થ : ધનુષ્ નામનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં ધન્વન્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જો સંજ્ઞાનો વિષય જણાતો હોય તો.

ઉદા. **पुष्पधन्वा/पुष्पधनुः**=કામદેવ. पुष्पाण्येव धनुरस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ધન્વન્ આદેશ વિકલ્પે કરવો.

खर-खुरान्नासिकाया नस् ७.३.१६०

અ.અ.સૂ. : खर-खुरात् नासिकायाः बहुव्रीहौ नस्, नाम्नि।

અર્થ : ખર અને ખુર નામથી પર રહેલ નાસિકાનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં નસ્ આદેશ થાય છે, જો સંજ્ઞાનો વિષય જણાતો હોય તો.

સ. : **खर-खुरात्**=खरश्च खुरश्चेति खर-खुरम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **खरणाः**=ગધેડા જેવા નાકવાળો.
खरस्येव नासिका यस्य स इति।
उष्ट्रमुखा०૩.૧.૨૩થી સમાસ→खर+नासिका
આ સૂત્રથી નસ્→**खरनस्**
पूर्वपदस्या०૨.૩.૬૪થી न्નો ण्→**खरणस्**
પ્રથમા સિ વગેરે→**खरणाः**।

(૨) **खुरणाः**=ચપટા નાકવાળો માણસ.
खुर इव नासिका यस्य स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

अस्थूलाच्च नसः ७.३.१६१

अ.अ.सू. : अस्थूलात् च (खर-खुरात्) नासिकायाः बहुव्रीहौ नसः।

अर्थ : स्थूल सिवाय नाम, खर अने खुर नामथी पर रहेल नासिकानो बहुव्रीहि समासमां नस् आदेश थाय छे.

स. : अस्थूलात्=न स्थूलमिति अस्थूलम्, तस्मादिति।

ઉદા. (१) **द्रुणसः**=द्रुणस् नामनो व्यक्ति. द्रुरिव नासिका अस्येति।
उष्ट्रमुखादयः ३.१.२३थी समास→द्रु+नासिका
आ सूत्रथी नस आदेश→द्रु+नस
पूर्वप्रमाणे न्नो ण्, सि वगेरे थता→**द्रुणसः**।

(२) **खरणसः**=व्यक्तिविशेष. खरस्येव नासिका यस्येति।

(३) **खुरणसः**=व्यक्तिविशेष. खुर इव नासिका अस्येति।
आ ઉદા.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

प्र.ઉદા. अस्थूलादिति किम् ? स्थूलनासिकः=व्यक्तिविशेष. स्थूला नासिका यस्येति।

★ आ सूत्रमां स्थूल नामनुं वर्जन होवाथी अहीं आ सूत्रथी नस आदेश थयो नहीं.

विशेषता :

(१) यद्यपि सूत्रमां अस्थूलात् पदनुं ग्रहण कर्युं होवाथी पूर्वसूत्रथी आवतो खर-खुरात्नो अधिकार अटकी जाय छे. परंतु सूत्रगत चकार द्वारा **चकारो यस्मात्पर०२/६१** न्यायानुसारे स्थानीतया अस्थूलात्ने सजातीय स्थानी एवा खर-खुरात्नुं पूर्वसूत्रथी ग्रहण करાय छे.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, અસ્થૂલાત્ પદથી સ્થૂલ સિવાયના તમામ શબ્દોનું પૂર્વપદ તરીકે ગ્રહણ થતા ખર અને ખુરનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. તો પણ ચકાર દ્વારા તેનું પુનઃ ગ્રહણ કર્યું છે. તે 'પૂર્વના વિશેષ સૂત્રથી થતા નસ્ આદેશ વડે સામાન્ય એવા આ સૂત્રથી થતા નસ્ આદેશનો બાધ ન થાય' તે માટે છે.

उपसर्गात् ૭.૩.૧૬૨

અ.અ.સૂ. : उपसर्गात् नासिकायाः बहुव्रीहौ नसः।

અર્થ : ઉપસર્ગથી પર રહેલ નાસિકાનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં નસ આદેશ થાય છે.

ઉદા. **प्रणसं मुखम्**=વધેલા નાકવાળું મુખ. प्रवृद्धा नासिकाऽस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

वेः खु-ख्र-ग्रम् ૭.૩.૧૬૩

અ.અ.સૂ. : वेः उपसर्गात् नासिकायाः बहुव्रीहौ खु-ख्र-ग्रम्।

અર્થ : વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલ નાસિકાનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં ખુ, ખ્ર અને ગ્ર આદેશ થાય છે.

સ. : खु-ख्र-ग्रम्=खुश्च ख्रश्च ग्रश्चेति।

ઉદા. **विखुः/विख्रः/विग्रः**=નાક વિનાનો. विगता नासिका अस्येति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→वि+नासिका
આ સૂત્રથી નાસિકાનો खु, ख, ग्र→वि+**खु०००**
પ્રથમા સિ વગેરે→विखुः/०००।

जायाया जानिः ७.३.१६४

अ.अ.सू. : जायायाः बहुव्रीहौ जानिः।

अर्थ : जाया नामनो बहुव्रीहि समासमां जानि आदेश थाय छे.

ઉદા. **युवजानिः**=युवति स्त्रीवाળो. युवतिर्जाया अस्येति।
एकार्थं०૩.१.२२थी समास→युवति+जाया
परतः स्त्री०૩.२.४९थी युवतिनो युव(पुंवद्भाव)→**युव**+जाया
आ सूत्रथी जायानो जानि→**युवजानि**
प्रथमा सि वगेरे→युवजानिः।

व्युदः काकुदस्य लुक् ७.३.१६५

अ.अ.सू. : व्युदः काकुदस्य बहुव्रीहौ लुक्।

अर्थ : वि अने उद्थी પર रहेल काकुद नामना अन्त्यस्वरनो बहुव्रीहि समासमां लोप थाय छे.

स. : व्युदः=विश्व उद्चेति व्युद्, तस्मादिति।

ઉદા. (१) **विकाकुत्**=तालुथी रहित. विगतं काकुदं अस्येति।
एकार्थं०૩.१.२२थी समास→विकाकुद
आ सूत्रथी काकुदनो काकुत्→**विकाकुत्**
प्रथमा सि वगेरे→विकाकुत्।

(२) **उत्काकुत्**=ઊંचा तालुवाળो. उत्कृष्टं काकुदं यस्येति।
आ ઉદા.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे જાણवी.

पूर्णाद् वा ७.३.१६६

अ.अ.सू. : पूर्णात् काकुदस्य बहुव्रीहौ लुक् वा।

अर्थ : पूर्ण नामथी પર रहेल काकुद नामना अन्त्यस्वरनो बहुव्रीहि समासमां लोप विકल्पे थाय छे.

ઉદા. **पूर्णकाकुत्/पूर्णकाकुदः**=પૂર્ણ તાલુવાળો. पूर्णककुदमस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ काकुद् આદેશ વિકલ્પે કરવો.

ककुदस्याऽवस्थायाम् ૭.૩.૧૬૭

અ.અ.સૂ. : ककुदस्य बहुव्रीहौ अवस्थायां लुक्।

અર્થ : ककुद નામના અન્ત્યસ્વરનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં વય જણાતે છતે લોપ થાય છે.

ઉદા. **पूर्णककुद् युवा**=પૂર્ણ સ્કંધવાળો યુવાન બળદ. पूर्णं ककुदमस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં આ સૂત્રથી ककुदના अનો લોપ કરવો.

વિશેષતા :

પૂર્વની જેમ અહીં પણ સ્વતંત્ર ककुद् શબ્દથી આ પ્રયોગો સિદ્ધ થઈ શકે છે. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ બહુવ્રીહિ સમાસમાં पूर्णककुदः એ પ્રમાણે अકારાન્ત પ્રયોગ ન થાય તે માટે છે.

त्रिककुद्गिरौ ૭.૩.૧૬૮

અ.અ.સૂ. : गिरौ त्रिककुद्।

અર્થ : गिरि અર્થ જણાતે છતે ત્રિથી પર રહેલ ककुदનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં ककुद् નિપાતન પામે છે.

ઉદા. **त्रिककुद् गिरिः**=ત્રણ સ્કંધના આકારવાળો ગિરિવિશેષ.

त्रीणि ककुदाकाराणि शिखराण्यस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં ત્રિકકુદ્ પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યો છે. જે પૂર્વસૂત્રથી આવતા ककुदस्य लुक्ना અધિકાર દ્વારા માત્ર त्रेर्गिरौ એટલા સૂત્રથી જ સિદ્ધ થઈ જાત, પરંતુ અહીં તેમ ન કરતાં નિપાતન દ્વારા પ્રયોગની સિદ્ધિ ગિરિવિશેષ અર્થમાં જ ત્રિકકુદ્ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય. અન્ય અર્થમાં નહીં તે માટે છે.

स्त्रियामूधसो न् ૭.૩.૧૬૯

અ.અ.સૂ. : स्त्रियाम् ऊधसः बहुव्रीहौ न्।

અર્થ : સ્ત્રીલિંગ એવા ઊધસ્ના અન્ત્યનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં म् થાય છે.

ઉદા. **कुण्डोध्नी गौः**=કુંડ જેવા સ્તનવાળી ગાય.
कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा इति।
उष्ट्रमुखादयः ૩.૧.૨૩થી સમાસ→कुण्ड + ऊधस्
આ સૂત્રથી स्नो न्→कुण्डोधन्
ङी પ્રત્યય અને પ્રથમા सि થતા→**कुण्डोध्नी**।

इनः कच् ૭.૩.૧૭૦

અ.અ.સૂ. : स्त्रियाम् इनः बहुव्रीहेः कच्।

અર્થ : इन् અન્તવાળા સ્ત્રીલિંગી બહુવ્રીહિ સમાસથી कच् (क) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. **बहुदण्डिका सेना**=ઘણા દંડધારીવાળી સેના.
बहवो दण्डिनोऽस्यां सा इति।
एकार्थं चानेकं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→बहु + दण्डिन्
આ સૂત્રથી क→बहुदण्डिन् + **क**
न्નો લોપ, आप् વગેરે થતાં→**बहुदण्डिका**।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રગત कच् પ્રત્યયમાં च्ઈત્ ન कचि ૨.૪.૧૦૪માં વિશેષતા માટે છે.

(૨) આ સૂત્રમાં इन् અન્તવાળા નામથી कच् પ્રત્યયનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી **अर्थवद्ग्रहणे नाऽनर्थकस्य** ૧/૧૪ ન્યાયાનુસારે અનર્થક इन् અન્તવાળા નામથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ થવી ન જોઈએ. પરંતુ **अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति** ૨/૧૯ ન્યાયાનુસારે અનર્થક એવા પણ इन् અન્તવાળાથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમકે, બહુસ્વામિકા સેના।

ऋन्नित्यदितः ૭.૩.૧૭૧

અ.અ.સૂ. : ऋन्नित्यदितः बहुव्रीहेः कच्।

અર્થ : ऋકારાન્ત અને નિત્ય દિત્ આદેશવાળા ઈકારાન્ત નામ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી कच् (क) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : ऋन्नित्यदितः=ऋच्च नित्यदितश्चेति ऋन्नित्यदित्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **बहुकर्तृकः**=ઘણા કર્ત્તાવાળો. बहवः कर्त्तारो यस्य स इति।

(૨) **बहुनदीको देशः**=ઘણી નદીઓવાળો દેશ.
बहव्यः नद्यः यस्य स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. नित्येति किम् ? पृथुश्रीः=અધિક લક્ષ્મીવાળો.
पृथुः श्रीर्यस्य स इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→पृथु + श्री
प्रथमा सि વગેરે→पृथुश्रीः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ નિત્ય દિત્ આદેશ લેનારા ઈકારાન્ત નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં નિત્ય દિત્ આદેશ લેનાર ઈકારાન્ત નામ નથી. માટે આ સૂત્રથી કચ્ સમાસાન્ત થયો નહીં.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ સ્ત્રિયામ્ અધિકારની નિવૃત્તિ માટે છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો ङी અને ऊङ् પ્રત્યયાન્ત જ એવા નિત્ય દિત્ આદેશ કરનારા નામથી થાય છે. તેથી તેઓના જ મતે बहुतन्त्रीः, बहुतन्त्रीकः પ્રયોગમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થતાં शेषाद्वा ७.३.१७५ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

दध्युरः-सर्पिर्मधूपानच्छालेः ७.३.१७२

અ.અ.સૂ. : दध्युरः-सर्पिर्मधूपानच्छालेः बहुव्रीहेः कच्।

અર્થ : દધિ, ઉરસ્, સર્પિસ્, મધુ, ઉપાનહ્ અને શાલિ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી કચ્ (क) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : दध्युरः-सर्पिर्मधूपानच्छालेः=दधिश्च उरश्च सर्पिश्च मधुश्च उपानच्च्च शालिश्चेति दध्युरः-सर्पिर्मधूपानच्छालि, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **प्रियदधिकः**=પ્રિય દહીંવાળો. प्रियं दधि यस्येति।

(૨) **प्रियोरस्कः**=પ્રિય છાતીવાળો. प्रियमुरो यस्येति।

(૩) **बहुसर्पिष्कः**=ઘણા ઘી વાળો. बहवः सर्पींषि यस्य स इति।

(૪) **अमधुकः**=મધ વિનાનો. न विद्यते यस्मिन् स इति।

(૫) **बहूपानत्कः**=ઘણા પગરખાવાળો.
बहवः उपानहः यस्य स इति।

(૬) **अशालिकः**=ધાન્યથી રહિત. न विद्यते शालिरस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

पुमनडुन्नौ-पयो-लक्ष्म्या एकत्वे ७.३.१७३

અ.અ.સૂ. : एकत्वे पुमनडुन्नौ-पयो-लक्ष्म्याः बहुव्रीहेः कच्।

અર્થ : એકવચનમાં વર્ત્તતા પુમ્સ્, અનડુહ્, પયસ્ અને લક્ષ્મી અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી कच् (क) સમાસાન્ત થાય છે.

સ. : पुमनडुन्नौ-पयो-लक्ष्म्याः=पुमांश्च अनड्वांश्च नौश्च पयश्च लक्ष्मीश्चेति पुमनडुन्नौ-पयो-लक्ष्मीः, तस्या इति।

ઉદા. (૧) **अपुंस्कः**=પુરૂષથી રહિત. न विद्यते पुमान् अस्येति।

(૨) **प्रियानडुत्कः**=પ્રિય બળદવાળો.
प्रियोऽनड्वान् यस्य स इति।

(૩) **अनौकः**=નૌકાથી રહિત. न विद्यते नौर्यस्य स इति।

(૪) **अपयस्कः**=દૂધથી રહિત. न विद्यते पयः यस्य स इति।

(૫) **सुलक्ष्मीकः**=સારી લક્ષ્મીવાળો. શોભના लक्ष्मी यस्य स इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. एकत्व इति किम् ? द्विपुमान्=બે પુરૂષવાળો. द्वौ पुमांसावस्येति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ એકત્વ વિશિષ્ટ પુમ્સ્ નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં દ્વિત્વ વિશિષ્ટ પુમ્સ્ નામ છે. માટે આ સૂત્રથી कच् સમાસાન્ત થયો નહીં.

અન્ય મત :

(૧) કેટલાંક વ્યાકરણકારો દ્વિત્વ-બહુત્વ વિશિષ્ટ લક્ષ્મી નામથી પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે.

(૨) તો કેટલાંક વ્યાકરણકારો તુલ્યયોગમાં પણ સૂત્રપ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. જેમકે, सुलक्ष्मीको विनाशितः।

नञोऽर्थात् ૭.૩.૧૭૪

અ.અ.સૂ. : नञः अर्थात् बहुव्रीहेः कच्।

અર્થ : नञ् અવ્યયથી પર રહેલા અર્થ અન્તવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી कच् (क) સમાસાન્ત થાય છે.

ઉદા. **अनर्थकं वचः**=નિરર્થક વચન. न विद्यते अर्थोऽस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

शेषाद्वा ૭.૩.૧૭૫

અ.અ.સૂ. : शेषात् बहुव्रीहेः कच् वा।

અર્થ : ઉપરોક્ત સિવાયના બહુવ્રીહિ સમાસથી कच् (क) સમાસાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **बहुखट्वकः/बहुखट्वः**=ઘણા ખાટલાવાળો.

बह्व्यः खट्वा अस्मिन् इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ कच् પ્રત્યય વિકલ્પે કરવો.

પ્ર.ઉદા. **शेषादिति किम् ? प्रियपथः**=પ્રિય માર્ગવાળો.

प्रियः पन्था अस्येति।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ શેષ બહુવ્રીહિ સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં આવેલ સમાસનો ऋक्-पूः०૭.૩.૭૬માં નિર્દેશ છે. અને તેનાથી अत् સમાસાન્ત થાય છે, માટે શેષ નથી. તેથી આ સૂત્રથી कच् સમાસાન્ત થયો નહીં.

न नाम्नि ७.३.१७६

अ.अ.सू. : नाम्नि कच् न।

अर्थ : संज्ञानो विषय होते छते कच् (क) समासान्त थतो नथी.

ઉદા. बहुदेवदत्तो नाम ग्रामः=ગામ વિશેષ. બહવો દેવદત્તા યસ્ય સ इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં શેષાદ્વા ૭.૩.૧૭૫થી પ્રાપ્ત કચ્નો નિષેધ કરવો.

ईयसोः ७.३.१७७

अ.अ.सू. : ईयसोः कच् न।

अर्थ : ईयसु प्रत्ययान्त એવા સમાસથી કચ્ (ક) સમાસાન્ત થતો નથી.

ઉદા. बहुश्रेयसी सेना=ઘણી કલ્યાણકારી સ્ત્રીઓવાળી સેના.

बहव्यः श्रेयस्योऽस्या इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં પણ શેષાદ્વા ૭.૩.૧૭૫થી પ્રાપ્ત કચ્નો નિષેધ કરવો.

सहात् तुल्ययोगे ७.३.१७८

अ.अ.सू. : तुल्ययोगे सहात् बहुव्रीहेः कच् न।

अर्थ : તુલ્યયોગમાં વર્ત્તતા સહ આદિવાળા બહુવ્રીહિ સમાસથી કચ્ (ક) સમાસાન્ત થતો નથી.

ઉદા. सपुत्रो याति=પુત્રની સાથે જાય છે. सह पुत्रेण इति।

सहस्तेन ૩.૧.૨૪થી બહુવ્રીહિ→स+पुत्र

शेषाद् वा ૭.૩.૧૭૫થી પ્રાપ્ત **कच्**નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**

પ્ર.ઉદા. तुल्ययोग इति किम् ? सकर्मकः=કર્મવાળો.

सह कर्माण्यस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ कच्નો નિષેધ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ તુલ્યયોગમાં વર્ત્તતાં सह વાળા સમાસથી થાય છે. જ્યારે અહીં વિદ્યમાનતા અર્થક सह અવ્યય છે. માટે આ સૂત્રથી कच् સમાસાન્તનો નિષેધ થયો નહીં.

भ्रातुः स्तुतौ ७.३.१७९

અ.અ.સૂ. : भ्रातुः कच् न, स्तुतौ।

અર્થ : ભ્રાતુ અન્તવાળા સમાસથી कच् (क) સમાસાન્ત થતો નથી. જો સ્તુતિ અર્થ જણાતો હોય તો.

ઉદા. सुभ्राता=સારા ભાઈવાળો. શોભતો ભ્રાતા અસ્યેતિ।

एकार्थं०७.३.२२થી સમાસ→सुभ्रातृ

ऋन्नित्य०७.३.१७१થી પ્રાપ્ત कच्નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**

પ્રથમા સિ વગેરે→**सुभ्राता**।

नाडी-तन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ७.३.१८०

અ.અ.સૂ. : स्वाङ्गे नाडी-तन्त्रीभ्यां कच् न।

અર્થ : સ્વાંગ અર્થમાં વર્ત્તતા નાડી અને તન્ત્રી અન્તવાળા સમાસથી कच् (क) સમાસાન્ત થતો નથી.

સ. : (૧) नाडी-तन्त्रीभ्याम्=नाडी च तन्त्री चेति नाडीतन्त्र्यौ, ताभ्यामिति।

(૨) **स्वाङ्गे**=स्वस्य अङ्गमिति स्वाङ्गम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **बहुनाडिः कायः**=ઘણી નાડીઓવાળું શરીર.
बह्व्यो नाड्योऽस्मिन् इति।
एकार्थं०૩.૧.૨૧થી સમાસ→बहुनाडी
गोश्चान्ते०૨.૪.૯૬થી હ્રસ્વ→बहुनाडि
शेषाद् वा ૭.૩.૧૭૫થી પ્રાપ્ત **कच्**નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**

(૨) **बहुतन्त्री ग्रीवा**=ઘણી નસોવાળી ડોક. बह्व्यस्तन्त्र्योऽस्यामिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. स्वाङ्ग इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्बः=ઘણી નાડીઓવાળો થાંભલો. बह्व्यो नाड्योऽस्येति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ कच् સમાસાન્તનો નિષેધ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વાંગ અર્થમાં વર્ત્તતાં નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં સ્વાંગાર્થક નામ નથી. માટે આ સૂત્રથી कच् સમાસાન્તનો નિષેધ થયો નહીં.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો પારિભાષિક સ્વાંગવાચીથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. પરંતુ સ્વઅંગવાચી દરેક નામથી નહીં.

निष्प्रवाणिः ૭.૩.૧૮૧

અ.અ.સૂ. : निष्प्रवाणिः।

અર્થ : નિષ્પ્રવાણિ પ્રયોગને વિશે कच् (क) સમાસાન્તનો અભાવ નિપાતન પામે છે.

ઉદા. **निष्प्रवाणिः**=સાણથી નજીકમાં જ ઉતારેલું કપડું.
निर्गता प्रवाणी यस्मादिति।

एकार्थं०૩.૧.૨૨થી સમાસ→निष्+प्रवाणी

गोश्चान्ते०૨.૪.૯૬થી હ્રસ્વ→**निष्प्रवाणि**

ऋन्नित्य०૭.૩.૧૭૧થી પ્રાપ્ત कच्નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**

પ્રથમા સિ વગેરે→**निष्प्रवाणिः**।

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં निष्प्रवाणिः એ પ્રમાણે સામાન્ય સમાસનો નિર્દેશ કર્યો છે. જેમાં प्रवाणी निर्गता अस्मादिति અને निर्गतः प्रवाण्या इति એ પ્રમાણે અનુક્રમે બહુવ્રીહિ અને તત્પુરૂષ એમ બંને સમાસ સંભવે છે. ત્યારે તત્પુરૂષ સમાસમાં પણ कच् પ્રત્યય સંભવતો જ નથી. તેથી આ સૂત્રનો નિર્દેશ બહુવ્રીહિ સમાસ માટે જાણવો.

सुभ्वादिभ्यः ૭.૩.૧૮૨

અ.અ.સૂ. : सुभ्वादिभ्यः कच् न।

અર્થ : સુભ્રૂ વગેરે સમાસથી कच् (क) સમાસાન્ત થતો નથી.

સ. : सुभ्वादिभ्यः=सुभ्रूरादिर्येषां ते इति, सुभ्वादयः, तेभ्य इति।

ઉદા. (૧) **सुभ्रूः**=સુંદર ભ્રૂકુટીવાળી સ્ત્રી. शोभनं भ्रूः यस्या सा इति।

એકાર્થં०૩.૧.૨૨થી સમાસ→सु+भ्रू

शेषाद् वा ૭.૩.૧૭૫થી પ્રાપ્ત **कच् સમાસાન્ત**નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**

પ્રથમા સિ વગેરે→**सुभ्रूः**।

(૨) **वरोरूः**=સારા સાથળવાળી સ્ત્રી. वरे ऊरु यस्याः सा इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણ માટે છે. તેથી करभोरूः, संहितोरूः ઈત્યાદિ પ્રયોગમાં પણ कच् સમાસાન્તનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે.

॥ इति श्री सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
सप्तमेऽध्याये तृतीयः पादः समाप्तः॥

श्लोक : **अयमवनिपतीन्दो ![1] मालवेन्द्रावरोध-**
स्तनकलशपवित्रां पत्रवल्लीं लुनातु।
कथमखिलमहीभृन्मौलिमाणिक्यभेदे,
घटयति पटिमानं भग्नधारस्तवासिः ?॥

• • •

१. આ શ્લોકોને સ્વતંત્ર રીતે સં.સૌ. (પરિશિષ્ટ પુસ્તિકા)માં ગ્રહણ કરેલ છે. તેના અર્થ, સમાસ, અન્વય આદિ ત્યાંથી જાણી લેવા.

અભ્યાસ-૧

પ્ર.૧. નીચેના સૂત્રો અર્થ સહિત લખો : **૧૦**

(૧) ૭.૩.૧૧ (૨) ૭.૩.૫૪ (૩) ૭.૩.૩૭
(૪) ૭.૩.૧૭૨ (૫) ૭.૩.૯ (૬) ૭.૩.૧૫૭
(૭) ૭.૩.૮ (૮) ૭.૩.૬૯ (૯) ૭.૩.૯૯
(૧૦) ૭.૩.૩૮

પ્ર.૨. નીચેના કાર્યો કરનાર સૂત્રના અ.અ.સૂ. લખો : **૧૦**

(૧) વય અર્થમાં દતૃ આદેશ કરનાર સૂત્ર.
(૨) પ્રશંસામાં પ્રત્યય કરનાર સૂત્ર.
(૩) ઈયસ્ પ્રત્યય કરનાર સૂત્ર.
(૪) નિન્દ્યવાચી નામથી પ્રત્યય કરનાર સૂત્ર.
(૫) પુરૂષનું આયુષ્ય અર્થમાં થતો પ્રયોગને સિદ્ધ કરનાર સૂત્ર.

પ્ર.૩. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો : **૧૦**

(૧) ૭.૩.૩૫ સૂત્રમાં तद्युक्तानीत्योः‌નો અધિકાર શા માટે ન આવ્યો ?
(૨) उपेन्द्रदत्तः પ્રયોગમાં ૭.૩.૪૨ સૂત્ર કેમ ન લાગ્યું ?
(૩) બહુવ્રીહિ સમાસથી થતાં સમાસાન્ત પ્રત્યય દર્શાવનાર સૂત્રો લખો.
(૪) ૭.૩.૫૮ સૂત્રથી वानो અધિકાર કેમ અટકી ગયો ?
(૫) ૭.૩.૬૩ની राजन्य પદ સંબંધી વિશેષતા જણાવો.

પ્ર.૪. નીચેના પ્રયોગોનો અર્થ લખી સાધનિકા લખો : **૧૦**

(૧) त्वयका (૫) लौहध्वज्यः (૮) युवकयोः
(૨) शैखावत्यः (૬) सूपगन्धि (૯) यज्ञायज्ञीयम्
(૩) अनर्थकम् (૭) कुण्डीविशाः (૧૦) वराहदन्
(૪) वाचियः

• • •

॥ ॐ ह्रीं श्रीं अर्हं नमः ॥
॥ श्री पंचासरा पार्श्वनाथाय नमः ॥

सप्तमेऽध्याये चतुर्थः पादः

तद्धित प्रकरणम्

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ७.४.१

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते स्वरेषु आदेः वृद्धिः।

अर्थ : ञित् अने णित् એવા तद्धित प्रत्यय પર છતાં प्रકृतिना स्वरोमांना आदिस्वरनी वृद्धि थाय छे.

स. : ञ्णिति=ञ् च ण् चेति ञ्णौ, ञ्णौ इतौ यस्य स इति ञ्णित्, तस्मिन्निति।

उदा. (१) दाक्षिः=दक्षनो पुत्रादि अपत्य. दक्षस्य अपत्यमिति।
अत इञ् ६.१.३१थी इञ्→दक्ष+**इ**
आ सूत्रथी ञित् એवो इञ् પર છતां आदिस्वर अनी वृद्धि→**दाक्ष**+इ
अवर्णेवर्ण०७.४.६८थी अनो लोप→**दाक्षि**
प्रथमा सि वगेरे→दाक्षिः।

(२) **भार्गवः**=भृगु ऋषिनो पुत्रादि अपत्य. भृगोरपत्यमिति।
ऋषि-वृष्ण्य०६.१.६१थी अण्→भृगु+**अ**
आ सूत्रथी णित् એवो अण् પર છતां आदिस्वर ऋनी वृद्धि→**भार्गु**+अ

अस्वयंभुवो०७.४.७०थी उनो अव्→**भार्गव**
प्रथमा सि वगेरे→भार्गवः।

प्र.उदा. तद्धित इति किम् ? चिकीर्षकः=કરવાની ઈચ્છાવાળો.
णक-तृचौ ५.१.४८थी णक→चिकीर्ष+**अक**
अतः ४.३.८२थी अनो लोप→चिकीर्षकः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં થાય છે. જ્યારે અહીં કૃત્ પ્રત્યય પરમાં છે, પણ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં નથી. માટે આ સૂત્રથી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : અહીં સૂત્રમાં વૃદ્ધિ કાર્યનું ગ્રહણ કર્યું છે. અને તે વૃદ્ધિ કાર્ય સ્વરનું જ થાય છે. પણ વ્યંજનનું નહીં. તેથી સૂત્રમાં સ્વરેષુ પદનું ગ્રહણ ન પણ કર્યું હોત તો આદિ સ્વરનું જ ગ્રહણ થવાનું હતું. તો તેવું નિરર્થક ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : જે સૂત્રમાં સ્વરેષુ પદનું ગ્રહણ ન કરવામાં આવે તો વૃદ્ધિ કાર્યનો નિર્દેશ હોવાથી આદેઃ પદ દ્વારા 'આદિમાં રહેલા સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.' એવો અર્થ ગ્રહણ થતાં કોઈક પાઠક સ્વરાદિ પ્રકૃતિનું જ ગ્રહણ કરે, પણ વ્યંજનાદિ પ્રકૃતિનું નહીં. તેવું ન થાય તે માટે અર્થાત્ વ્યંજનાદિ પ્રકૃતિનું પણ ગ્રહણ કરવા માટે અહીં સ્વરેષુ એ પ્રમાણે નિર્દેશ કર્યો છે.

केकय-मित्रयु-प्रलयस्य यादेरिय् च ७.४.२

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते केकय-मित्रयु-प्रलयस्य स्वरेषु आदेः वृद्धिः, यादेः च इय्।

અર્થ : ञित् અને णित् પ્રત્યય પર છતાં केकय, मित्रयु અને प्रलय નામના સ્વરમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. અને યકારાદિ અંશનો इय् થાય છે.

સ. : **केकय-मित्रयु-प्रलयस्य**=केकयश्च मित्रयुश्च प्रलयश्चेति केकय-मित्रयु-प्रलयम्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **कैकेयः**=કેકયનો પુત્રાદિ અપત્ય. केकयस्याऽपत्यमिति।
राष्ट्र-क्षत्रियात्०६.१.११४थी अञ्→केकय+**अ**
આ સૂત્રથી એની વૃદ્ધિ અને યનો इय्→**कैक**+**इय्**+अ
अवर्णस्येवर्णादि०१.२.६थी अ+इनो ए→**कैकेय**
प्रथमा सि વગેરે→**कैकेयः**।

(૨) **मैत्रेयिकया श्लाघते**=મિત્રયુના કારણે પ્રશંસા કરે છે. मित्रयोर्भाव इति।
गोत्रचरणा०७.१.७५थी अकल्ञ्→मित्रयु+**अक**
આ સૂત્રથી ઇની વૃદ્ધિ અને યુનો इय्→**मैत्र**+**इय्**+अक
अवर्णस्येवर्णादि०१.२.६थी ए→मैत्रेयक
आप् વગેરે→**मैत्रेयिका**
टा વગેરે થતાં→मैत्रेयिक**या**।

(૩) **प्रालेयं हिमम्**=પ્રલયથી આવેલું હિમ. प्रलयादागतमिति।
तत आगते ६.३.१४९ સૂત્રાનુસારે अण्→प्रलय+**अ**
આ સૂત્રથી અની વૃદ્ધિ અને યનો इय्→**प्रालेय**
अનો લોપ વગેરે→प्रालेय**म्**।

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં केकय વગેરે નામનું ગ્રહણ કર્યું. ત્યાં **ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः** ૨/૧૦ ન્યાયાનુસારે केकय અન્તવાળા નામથી સૂત્રપ્રવૃત્તિ થતી નથી.

देविका-शिंशपा-दीर्घसत्र-श्रेयसस्तत्प्राप्तावाः ७.४.३

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते देविका-शिंशपा-दीर्घसत्र-श्रेयसः स्वरेषु आदेः तत्प्राप्तौ आः।

अर्थ : ञित् अने णित् तद्धित प्रत्यय पर छतां देविका-शिंशपा-दीर्घसत्र अने श्रेयस् नामना स्वरोमांना आदि स्वरनी वृद्धिनी प्राप्ति होते छते आ थाय छे.

स. : (१) **देविका-शिंशपा-दीर्घसत्र-श्रेयसः**=देविका च शिंशपा च दीर्घसत्रश्च श्रेयांश्चेति देविका-शिंशपा-दीर्घसत्र-श्रेयस्, तस्येति।

(२) **तत्प्राप्तौ**=तस्याः प्राप्तिरिति तत्प्राप्तिः, तस्यामिति।

उदा. (१) **दाविकं जलम्**=जलाशय विशेषमां थयेल.
देविकायां भव इति।
भवे ६.३.१२३ सूत्रानुसारे अण्→देविका+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धिनी प्राप्ति थतां
आ सूत्रथी एनो आ→**दाविका**+अ
अनो लोप वगेरे थतां→दाविक**म्**।

(२) **शांशपः स्तम्भः**=सीसमनो थांभलो. शिंशपाया विकार इति।

(३) **दार्घसत्रम्**=दीर्घकालीन यज्ञमां थनारुं. दीर्घसत्रे भवमिति।

(४) **श्रायसं द्वादशाङ्गम्**=मोक्षना आधारे थयेली द्वादशांगी. श्रेयोऽधिकृत्य कृतमिति।

आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु अण्नुं विधान अनुक्रमे प्राण्यौषधि०६.२.३१, भवे ६.३.१२३ अने अमोऽधिकृ० ६.३.१९८थी जाणवुं.

પ્ર.ઉદા. तत्प्राप्ताविति किम् ? सौदेविकः=સારા જળાશયમાં થયેલ.

सुदेविकायां भव इति।

भवे ६.३.१२३ સૂત્રાનુસારે अण्→सुदेविका+**अ**

वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**सौ**देविका+अ

આનો લોપ વગેરે થતાં→सौदेविकः।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ देविका વગેરે નામના આદિસ્વરની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં सु પૂર્વપદના આદિસ્વરની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે. પણ देविका નામના આદિસ્વરની નહીં. માટે આ સૂત્રથી આ થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિનો પ્રસંગ આવતો જ હોય છે તો માત્ર 'ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં' એ પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રથી આવતા નિમિત્તનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પણ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, છતાં પણ तत्प्राप्तौ એ પ્રમાણે વ્યર્થ ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : જો તમે કહ્યા પ્રમાણે 'ञित्-णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં' આટલું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો सुदेविकायां भवः ઈત્યાદિ સ્થળે પણ णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર હોવાથી આકાર આદેશની આપત્તિ આવે. તેનું વારણ કરવા માટે અહીં तत्प्राप्तौ એ પ્રમાણે પદનું ગ્રહણ કર્યું છે.

અહીં આશય એ છે કે, सौदेविकः વગેરે પ્રયોગમાં પણ સૂત્રનિર્દિષ્ટ देविका આદિ પ્રકૃતિ છે. અને णित् પ્રત્યય પરમાં છે. તેથી तत्प्राप्तौના ગ્રહણ વિના ત્યાં પણ સૂત્રપ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ તેઓની પૂર્વે सु પદ હોવાથી सु પદના સ્વરની વૃદ્ધિનો અવસર છે. અહીં तत्प्राप्तौ પદ દ્વારા देविका વગેરે શબ્દોના આદિસ્વરની વૃદ્ધિ જ અભિપ્રેત છે. પણ सु વગેરે પૂર્વપદના સ્વરની નહીં.

તેમજ દેવિકા વગેરે શબ્દ જ્યારે પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે પણ જો આદિસ્વરની વૃદ્ધિનો અવસર હોય તો પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે. અન્યથા તો કેવળ દેવિકા આદિ શબ્દમાં જ આકાર આદેશ થાય.

वहीनरस्यैत् ૭.૪.૪

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते वहीनरस्य स्वरेषुः आदेः ऐत्।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં વહીનર શબ્દના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરનો ઐ થાય છે.

ઉદા. वैहीनरिः=વહીનરનો પુત્રાદિ અપત્ય. वहीनरस्य अपत्यमिति।
अत इञ् ૬.૧.૩૧થી इञ्→वहीनर+**इ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०૭.૪.૧થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં,
આ સૂત્રથી અનો ઐ→**वैहीनर**+इ
અનો લોપ વગેરે થતાં→वैहीनरिः।

વિશેષતા :

આ સૂત્ર દ્વારા वैहीनरिः પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. જે विहीनर શબ્દથી પણ સિદ્ધ જ હતો. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ કર્યો તે वहिनर શબ્દથી इञ् લાગતા वाहीनरिः એવા અનિષ્ટ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ હતી. તેનું વારણ કરવા માટે જાણવો.

य्वः पदान्तात् प्रागैदौत् ૭.૪.૫

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते वृद्धिप्राप्तौ पदान्तात् य्वः ऐदौत् प्राक्।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં इવર્ણ અને उવર્ણની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે इવર્ણ અને उવર્ણના જ સ્થાને

થયેલા અનુક્રમે પદાન્ત य् અને व्ની પૂર્વે અનુક્રમે ऐ અને औ આગમ થાય છે.

સ. : (૧) **य्वः**=य् च व् चेति य्व्, तस्मादिति।
(૨) **ऐदौत्**=ऐत् च औत् चेति।

ઉદા. (૧) **नैयायिकः**=ન્યાયને ભણનાર/જાણનાર.
न्यायं वेत्ति/अधीते इति।
न्यायादे०૬.૨.૧૧૮થી इकण्→नि+आ+अय् (न्याय)+**इक**
वृद्धिः स्वरेष्वा०૭.૪.૧થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં,
આ સૂત્રથી य्ની પૂર્વે ऐ→**नैयाय**+इक
અનો લોપ વગેરે થતાં→**नैयायिकः**।

(૨) **सौवश्वः**=સારા અશ્વવાળાનો. स्वश्वस्य अयमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ तस्येदम् ૬.૩.૧૬૦થી अण् પ્રત્યય કરવો.

પ્ર.ઉદા. पदान्तादिति किम् ? याताः=જનારાઓના. यत इमे इति।
तस्येदम् ૬.૩.૧૬૦ સૂત્રાનુસારે अण्→यत+**अ**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**याताः**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પદાન્ત य्ની પૂર્વે થાય છે. જ્યારે અહીં પદાન્ત य् નથી. માટે આ સૂત્રથી ऐ આગમ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ઉદા.ગત **सौवश्वः** વગેરે પ્રયોગમાં स्वश्वस्य अयम् એવા અર્થમાં स्वश्व+अण् અવસ્થામાં **वृद्धिः स्वरेष्वा०**૭.૪.૧ સૂત્રથી વૃદ્ધિની પણ પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ આ સૂત્ર પર અને નિત્ય હોવાથી સ્પર્ધે ૭.૪.૧૧૯ પરિભાષા અને **बलवत्तित्यमनित्यात् ૧/૪૧** ન્યાયાનુસારે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જ પહેલા થાય છે. તેથી **सौवाश्वः** જેવા અનિષ્ટ પ્રયોગ ન થતાં **सौवश्वः** વગેરે પ્રયોગ જ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) સૂત્રમાં દર્શાવેલ ય્વઃ એ પ્રમાણે સ્થાનીદર્શક પદ અને ઐદૌત્ એ પ્રમાણે કાર્યદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી **યથાસઙ્ખ્ય૦૧/૧૦** ન્યાયાનુસારે તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૩) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, આ સૂત્ર દ્વારા ઐત્, ઔત્ આગમ કર્યો છે જે વૃદ્ધિના અપવાદ સ્વરૂપે છે. તેથી ઐ, ઔ વૃદ્ધિસંજ્ઞક હોવા છતાં પણ વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વા૦૭.૪.૧થી થતી વૃદ્ધિ કહેવાતી નથી. અને તે વૃદ્ધિરૂપ હેતુનો અભાવ હોવાથી તદ્ધિતઃ સ્વરવૃદ્ધિ૦૩.૨.૫૫ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો પ્રતિષેધ થતો નથી. **ઉદા.** વૈયાકરણભાર્યઃ

જિ. : વ્યાકરણં વેત્તિ/અધીતે અર્થમાં તદ્વેત્યધે૭.૨.૧૧૭થી અણ્ પ્રત્યય લાગવાની પૂર્વે જ ઇવર્ણાદેરસ્વે૦૧.૨.૨૧થી ય્ અને વ્ આદેશ થઈ જાય છે. તો તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં ઇ વર્ણ અને ઉવર્ણની વૃદ્ધિ રૂપ નિમિત્તની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થશે ?

સભા. : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ અહીં **પૂર્વં પૂર્વોત્તરપદયોઃ કાર્યં, કાર્યં પશ્ચાત્ સન્ધિકાર્યમ્ ૨/૨૬** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેના દ્વારા વિ + આકરણ + અણ્ એવી સ્થિતિમાં પૂર્વપદ એવા વિ પદનું અણ્ પર છતાં વૃદ્ધિરૂપ પૂર્વપદ સંબંધી કાર્ય જ પહેલાં પ્રાપ્ત થશે. પણ યત્વ-વત્વ રૂપ સંધિકાર્ય નહીં. એ પ્રમાણે વિચારીને જ 'વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે છતે' એવા અધિકારનું ગ્રંથકારશ્રીએ અનુવર્ત્તન કરેલું છે. અને વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત હોતે છતે ય્વઃ પદાન્તાત્૦૭.૪.૫ સૂત્ર કરવાના સામર્થ્યથી તે-તે વૃદ્ધિનો બાધ કરીને યત્વ અને વત્વ રૂપ સંધિ કાર્યો થાય. અને પછી ઐ અને ઔ આગમ રૂપ કાર્ય થશે.

द्वारादेः ७.४.६

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते द्वारादेः य्वः स्वरेषु आदेः वृद्धिप्राप्तौ य्वः प्राक् ऐदौत्।

अर्थ : ञित्-णित् तद्धित प्रत्यय પર છતાં द्वार વગેરે નામોના य् અને व्ની સમીપમાં રહેલ સ્વરની વૃદ્ધિ પ્રાપ્તિ હોતે છતે य् અને व्ની પૂર્વે જ અનુક્રમે ऐत् અને औत् આગમ થાય છે.

स. : द्वारादेः=द्वार आदिर्यस्य स इति द्वारादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **दौवारिकः**=द्वारपाळ. द्वारे नियुक्त इति।
तत्र नियुक्ते ६.४.७४थी इकण्→द्वार+**इक**
આ સૂત્રથી व्ની પૂર્વે औ આગમ→**दौवार**+इक
અનો લોપ વગેરે થતાં→**दौवारिकः**।

(૨) **सौवरो ग्रन्थः**=સ્વરને ઉદ્દેશીને કરેલો ગ્રંથ.
स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इति।
अमोऽधिकृत्य०६.३.१९८थी अण्→स्वर+**अ**
આ સૂત્રથી व्ની પૂર્વે औ આગમ→**सौवर**+अ
અનો લોપ વગેરે થતાં→सौवरः।

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં द्वारादि એ પ્રમાણે द्वार વગેરે નામોનું ગ્રહણ કર્યું છે. ત્યાં 'ञित्-णित् तद्धित प्रत्यय પર છતાં' માત્ર એટલું નિમિત્ત ગ્રહણ ન કરતાં 'ञित्-णित् तद्धित प्रत्यय પર છતાં વૃદ્ધિની પણ પ્રાપ્તિ હોતે છતે' એ જ સૂત્રકાર્યની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જાણવું. તેથી द्वारपाल्या अपत्यमिति दौवारपालिकः ઈત્યાદિ ઉદા.માં द्वार પદ પૂર્વપદમાં હોતે છતે પણ વૃદ્ધિ પ્રાપ્તિનો અવસર હોવાથી આ સૂત્રથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. न्यग्रोधस्य केवलस्य ७.४.७માં केवलस्यનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી તેમજ,

श्वादेरिति ७.४.१० सूत्रमां पूर्वपदमां रहेल श्वन् शब्दमां औकारनो निषेध कर्यो होवाथी पण आ वातनुं ज्ञापन थाय छे.

(२) **द्वारादि गण :** द्वार, स्वर, स्वर्, स्वस्ति, स्वादुमृद्, व्यल्कस, श्वस्, श्वन्, स्फ्यकृत, स्व, स्वाध्याय, स्वग्राम।

(३) अहीं द्वारादि गणमां स्व शब्दनो निर्देश कर्यो होवाथी पूर्वपदतया ज स्वाध्याय, स्वग्राममां सूत्रप्रवृत्ति सिद्ध ज छे. तो पण जे पृथक् निर्देश कर्यो छे. तेओथी अन्य स्वापतेयम्, स्वाजन्यम् वगेरे प्रयोगोमां आ सूत्रनी प्रवृत्ति थशे नहीं.

न्यग्रोधस्य केवलस्य ७.४.७

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते केवलस्य न्यग्रोधस्य य्वः पदान्तात् स्वरेषु आदेः वृद्धिप्राप्तौ य्वः प्राग् ऐदौत्।

अर्थ : ञित् अने णित् तद्धित प्रत्यय पर छतां केवळ न्यग्रोध नामना पदान्त य् अने व्नी पूर्वे रहेला स्वरनी वृद्धिनी प्राप्ति होते छते यनी पूर्वे ज ऐत् आगम थाय छे.

उदा. **नैयग्रोधो दण्डः**=न्यग्रोधनो दंड. न्यग्रोधस्य विकार इति।
प्राण्यौषधि०६.२.३१थी अण्→न्यग्रोध+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी यना अनी वृद्धि थतां,
आ सूत्रथी यनी पूर्वे ऐ→**नैयग्रोध**+अ
अनो लोप वगेरे थतां→नैयग्रोधः।

प्र.उदा. **केवलस्येति किम् ? न्यग्रोधमूलाः शालयः**=न्यग्रोध मूळमां थनारुं धान्य. न्यग्रोधमूले भवा इति।
भवे ६.३.१२३थी अण्→न्यग्रोधमूल+**अ**
वृद्धि वगेरे थतां→**न्याग्रोधमूलाः**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કેવળ ન્યગ્રોધ નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં ન્યગ્રોધમૂલ શબ્દ છે. માટે આ સૂત્રથી ઐ આગમ થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : પૂર્વના(૨.૪ના) સૂત્રોમાં ન્યગ્રોહતીતિ ન્યગ્રોધમ્ એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ દર્શાવેલી છે. તેને આશ્રયીને ય્વઃપદાન્તાત્૦૭.૪.૫થી ઐ આગમ થતાં નૈયગ્રોધઃ પ્રયોગ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : આ સૂત્રના નિર્દેશ દ્વારા અહીં **સિદ્ધે સત્યારમ્ભો૦૧/૨૫** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ થયો કે, ન્યગ્રોધ નામમાં ઐ આગમ થશે તે કેવળ ન્યગ્રોધ નામમાં જ થશે. પરંતુ ન્યગ્રોધ આદિવાળા અને અન્તવાળા નામમાં ય્વઃ પદાન્તાત્ ૭.૪.૫ સૂત્રથી પણ ઐ આગમ થશે નહીં. જેમકે, ન્યાગ્રોધમૂલાઃ।

વળી ન્યગ્રોધ એ પ્રમાણે અવ્યુત્પન્ન શબ્દ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેમાં પૂર્વસૂત્રથી ઐત્ આગમની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

ન્યઙ્કોર્વા ૭.૪.૮

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते न्यङ्कोः य्वः प्राक् ऐदौत् वा।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં ન્યઙ્કુના ય્ પૂર્વે ઐ આગમ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) નૈયઙ્કવમ્/ન્યાઙ્કવમ્=કાયમ જનારનું. न्यङ्कोरिदमिति।
तस्येदम् ૬.૩.૧૬૦થી અણ્→न्यङ्कु+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा૦૭.૪.૧થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં,
આ સૂત્રથી ય્ની પૂર્વે ઐ આગમ→**નૈયઙ્કુ**+અ

ઉનો અવ્ વગેરે થતાં→नैयङ्क्वम्।
વિકલ્પે : જ્યારે ઐ આગમ ન થાય ત્યારે,
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→न्याङ्क्वम्।

न ञ-स्वङ्गादेः ७.४.९

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते ञ-स्वङ्गादेः पदान्तात् य्वः प्राग् ऐदौत् न।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં ञ પ્રત્યયાન્ત અને स्वङ्ग વગેરે નામના પદાન્ત य् અને व्ની પૂર્વે ऐ અને औ આગમ થતો નથી.

સ. : ञ-स्वङ्गादेः=ञश्च स्वाङ्गादिश्चेति ञ-स्वाङ्गादिः, तस्येति।

ઉદા. (૧) **व्यावक्रोशी**=પરસ્પર આક્રોશ કરવો. व्यवक्रोशनमिति।
व्यतिहारेऽनीहादि०५.३.११९થી ञ→व्यवक्रुश्+**अ**
लघोरुपा०७.४.३થી ગુણ→व्यवक्रोश+अ
नित्यं ञ-ञिनो०७.३.५८થી अण्→व्यवक्रोश+**अ**
य्वः पदान्तात् ७.४.५થી પ્રાપ્ત **औ આગમનો** આ સૂત્રથી **નિષેધ.**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**व्यावक्रोशी**।

(૨) **स्वाङ्गिः**=સારા અંગવાળાનું અપત્ય. स्वङ्गस्य अपत्यानीति।

(૩) **व्याङ्गिः**=ખરાબ અંગવાળાનું અપત્ય. व्यङ्गस्य अपत्यानीति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ अत इञ् ९.१.३१થી इञ्નું વિધાન કરવું.

વિશેષતા :

स्वङ्गादि ગણ : स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यड, स्वागत, स्वध्वर, व्यवहार, व्यायाम।

श्वादेरिति ७.४.१०

अ.अ.सू. : इति ञ्णिति तद्धिते श्वादेः पदान्तात् व्यः प्राग् ऐदौत् न।

अर्थ : ઇકારાદિ ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં श्वन् પૂર્વપદવાળા નામના व्ની પૂર્વે औत् આગમ થતો નથી.

स. : श्वादेः=श्व आदिरवयवो यस्य स इति श्वादिः, तस्येति।

ઉદા. श्वाभस्त्रिः=કૂતરાના જેવી ધમણવાળાનું અપત્ય.
श्वभस्त्रस्यापत्यमिति।
अत इञ् ६.१.३१थી इञ्→श्वभस्त्र+**इ**
द्वारादेः ७.४.६થી પ્રાપ્ત **औ आगमनो** આ સૂત્રથી **નિષેધ.**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**श्वाभस्त्रिः**।

પ્ર.ઉદા. इतीति किम् ? शौवहानम्=કૂતરાના ત્યાગ સંબંધી.
श्वहानस्येदमिति।
तस्येदम् ६.३.१६०થી अण्→श्वहान+**अ**
द्वारादेः ७.४.६થી औ આગમ=**शौवहान**+अ
અનો લોપ વગેરે થતાં→**शौवहानम्**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઇકારાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં થાય છે. જ્યારે અહીં અકારાદિ પ્રત્યય છે. માટે આ સૂત્રથી औ આગમનો નિષેધ થયો નહીં.

इञः ७.४.११

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते इञः श्वादेः पदान्तात् व्यः प्राग् ऐदौत् न।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં इञ પ્રત્યયાન્ત श्वन् પૂર્વપદવાળા નામના व्ની પૂર્વે औ આગમ થતો નથી.

ઉદા. **શ્વાભસ્ત્રમ્**=કૂતરાના જેવી ધમણવાળાના અપત્યનું આ.
શ્વાભસ્ત્રેરિદમિતિ।
પૂર્વ પ્રમાણે શ્વાભસ્ત્રિની સાધનિકા જાણવી.
હવે, તસ્યેદમ્ ૬.૩.૧૬૦થી અણ્→**શ્વાભસ્ત્રિ+અ**
ય્વઃ પદાન્તાત્૦૭.૪.૫થી પ્રાપ્ત **ઔ આગમ**નો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**
ઇનો લોપ વગેરે થતાં→**શ્વાભસ્ત્રમ્**।

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રમાં નિમિત્તતયા इति એ પ્રમાણે પ્રત્યયનું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી કોઈપણ નામથી ઇકારાદિ ञित्, णित् પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વસૂત્રથી જ ઔકાર આદેશનો નિષેધ થતો હતો. પરંતુ इञ् પ્રત્યયાન્ત નામથી વિશેષતયા ઇકારાદિ સિવાયના પણ ञित्, णित् પ્રત્યય પર છતાં પ્રતિષેધ દર્શાવવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

पदस्यानिति वा ૭.૪.૧૨

અ.અ.સૂ. : अनिति ञ्णिति तद्धिते श्वादेः पदस्य य्वः प्राग् ऐदौत् वा।

અર્થ : ઇકારાદિ સિવાયના ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં श्वन् પૂર્વપદવાળા પદ નામના વ્ની પૂર્વે औत् આગમ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : अनिति=न इत् इति अनित्, तस्मिन्निति।

ઉદા. **શ્વાપદમ્/શૌવાપદમ્**=કૂતરાના જેવા પગવાળાનો વિકાર.
શ્વાપદસ્ય વિકાર इति।
પ્રાણ્યૌષધિ-વૃક્ષ૦૬.૨.૩૧થી અણ્→**શ્વાપદ+અ**
ય્વઃ પદાન્તાત્૦૭.૪.૫થી પ્રાપ્ત औત્ આગમની વિધિ આ સૂત્રથી વિકલ્પે થતાં,

વૃદ્ધિઃ યસ્ય૦૭.૪.૧થી વૃદ્ધિ→**શ્વાપદ+અ**
અને ઔ આગમ થતાં→**શૌવાપદ**+અ
અનો લોપ વગેરે થતાં→**શ્વાપદમ્/શૌવાપદમ્**।

પ્ર.ઉદા. અનિતીતિ કિમ્ ? શ્વાપદિકઃ=શ્વાપદથી ચાલનારો.
શ્વાપદેન ચરતીતિ।
ચરતિ ૬.૪.૧૧થી ઇકણ્→શ્વાપદ+**ઇક**
ય્વઃ પદાન્તાત્૦૭.૪.૫થી પ્રાપ્ત **ઔ આગમ**નો
શ્વાદેરિતિ ૭.૪.૧૦થી **નિષેધ** થતાં,
વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વા૦૭.૪.૧થી વૃદ્ધિ→**શ્વાપદ**+ઇક
અનો લોપ વગેરે થતાં→**શ્વાપદિકઃ**।

★ આ સૂત્રમાં ઇકારાદિ તદ્ધિત પ્રત્યયનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઔ આગમ થયો નહીં.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ શ્વન્ આદિવાળું પદ નામનો દ્વારાદિ ગણમાં તદાદિ વિધિતયા સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે દ્વારાદેઃ ૭.૪.૬ સૂત્રથી ત્યાં નિત્ય ઔ આગમની પ્રાપ્તિ હતી. તેને વિકલ્પે કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

प्रोष्ठभद्राज्जाते ૭.૪.૧૩

અ.અ.સૂ. : जाते ञ्णिति तद्धिते प्रोष्ठ-भद्रात् पदस्य स्वरेषु आदेः स्वरस्य वृद्धिः।

અર્થ : જાત અર્થમાં થતાં ઞિત્ અને ણિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં પ્રોષ્ઠ અને ભદ્રથી પર રહેલ પદ નામના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

સ. : **प्रोष्ठभद्रात्**=प्रोष्ठश्च भद्रश्चेति प्रोष्ठभद्रम्, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **प्रोष्ठपादः**=પ્રોષ્ઠપદા નક્ષત્રમાં જન્મેલો. પ્રોષ્ઠપદાસુ જાત ઇતિ।
ભર્તુ-સન્ધ્યાદે૦૬.૩.૮૯થી અણ્→પ્રોષ્ઠપદ+**અ**
આ સૂત્રથી પદના અની વૃદ્ધિ→**प्रोष्ठपाद**+અ
અનો લોપ વગેરે થતાં→**प्रोष्ठपादः**।

(૨) **भद्रपादः**=ભદ્રપદા નક્ષત્રમાં જન્મેલો. ભદ્રપદાસુ જાત ઇતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

અહીં પ્રોષ્ઠ અને ભદ્ર પ્રકૃતિમાં य् અને व्‌ની ઉપસ્થિતિ નથી. તેથી પૂર્વસૂત્રથી કાર્યતયા આવતા ऐदौत् અધિકારની નિવૃત્તિ થાય છે. અને **मण्डूकप्लुतिः ૧/૧૨** ન્યાયાનુસારે **वृद्धिः स्वरेष्वा૦૭.૪.૧**માં લીધેલ વૃદ્ધિનો અધિકાર આવે છે.

अंशादृतोः ૭.૪.૧૪

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते अंशात् ऋतोः स्वरेषु आदेः स्वरस्य वृद्धिः।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં અંશવાચીથી પર રહેલ ઋતુ ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉદા. **पूर्ववार्षिकः**=પૂર્વવર્ષામાં થનાર. પૂર્વાસુ વર્ષાસુ ભવ ઇતિ।
વર્ષા-કાલેભ્યઃ ૬.૩.૮૦થી ઇકણ્→પૂર્વવર્ષા+**ઇક**
આ સૂત્રથી વર્ષના અની વૃદ્ધિ→પૂર્વ**વાર્ષા**+ઇક
આનો લોપ વગેરે થતાં→**पूर्ववार्षिकः**।

પ્ર.ઉદા. **अंशादिति किम् ? सौवर्षिकः**=સારી વર્ષાઋતુમાં થનાર.
સુવર્ષાસુ જાત ઇતિ।

वर्षा-कालेभ्यः ६.३.८०थी इकण्→सुवर्षा+**इक**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी सुना उनी वृद्धि→**सौवर्ष**+इक
अनो लोप वगेरे थतां→**सौवर्षिकः**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અંશવાચીથી પર રહેલ ઋતુવાચી નામથી થાય છે. જ્યારે અહીં સુ અંશવાચી નામ નથી, માટે આ સૂત્રથી ઋતુવાચી વર્ષા નામની વૃદ્ધિ થઈ નહીં.

सु-सर्वा-ऽर्द्धाद् राष्ट्रस्य ७.४.१५

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते सु-सर्वा-ऽर्द्धात् राष्ट्रस्य स्वरेषु आदेः स्वरस्य वृद्धिः।

अर्थ : ञित् अने णित् तद्धित प्रत्यय पर छतां सु, सर्व अने अर्द्धथी पर रहेला राष्ट्रवाची उत्तरपदना स्वरोमांना आदि स्वरनी वृद्धि थाय छे.

स. : सु-सर्वा-ऽर्द्धात्=सुश्च सर्वश्च अर्द्धश्चेति सु-सर्वा-ऽर्द्धम्, तस्मादिति।

उदा. (१) सुपाञ्चालकः=सारा पंचाल देशमां थनार.
शोभनेषु पञ्चालेषु भव इति।
बहुविषयेभ्यः ६.३.४४ अने **सु-सर्वार्द्धदिक्शब्दात् जनपदस्य १/२** न्यायानुसारे, अकञ्→सुपञ्चाल+**अक**
आ सूत्रथी पञ्चालना अनी वृद्धि→सुपाञ्चाल+अक
अनो लोप वगेरे थतां→सुपाञ्चालकः।

(२) **सर्वपाञ्चालकः**=सर्वपंचाल देशमां थनार.
सर्वेषु पञ्चालेषु भव इति।

(३) **अर्धपाञ्चालकः**=अर्धपंचाल देशमां थनार.
अर्धपञ्चालेषु भव इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

अमद्रस्य दिशः ७.४.१६

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते दिशः अमद्रस्य राष्ट्रस्य स्वरेषु आदेः स्वरस्य वृद्धिः।

अर्थ : ञित् अने णित् तद्धित प्रत्यय પર છતાં દિશાવાચી નામથી પર રહેલ મદ્ર સિવાયના રાષ્ટ્રવાચી ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

स. : अमद्रस्य=न मद्र इति अमद्रः, तस्येति।

ઉદા. पूर्वपाञ्चालकः=પૂર્વપંચાલ દેશમાં થનાર.

पूर्वेषु पञ्चालेषु भव इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ વૃદ્ધિનું કાર્ય આ સૂત્રથી કરવું.

પ્ર.ઉદા. अमद्रस्येति किम् ? पौर्वमद्रः=પૂર્વમદ્રમાં થનાર.

पूर्वेषु मद्रेषु भव इति।

मद्रादञ् ६.३.२४થી अञ्→पूर्वमद्र+**अ**

वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१થી वृद्धि→**पौर्व**मद्र+अ

अनो लोप વગેરે થતાં→पौर्वमद्रः।

★ આ સૂત્રમાં મદ્ર શબ્દનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી મદ્રના અની વૃદ્ધિ થઈ નહીં.

વિશેષતા :

ઉદા.ગત पूर्वपाञ्चालकः પ્રયોગોમાં પૂર્વ શબ્દ અવયવવાચી છે. પરંતુ એ જે પૂર્વ શબ્દ સ્વતંત્રતયા દિશા અર્થમાં પણ રહેલો હોવાથી **सुसर्वार्धदिक्शब्दात्०१/२** ન્યાયાનુસારે **बहुविषयेभ्यः** ६.३.४४થી अकञ् થયેલો જાણવો.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો પૂર્વપञ્चालમાં રહેલ પૂર્વ શબ્દને દિશાવાચી માનતા નથી તેથી તેઓના મતે ત્યાં अण् પ્રત્યય જ થાય છે. તેમજ આ સૂત્રની પણ પ્રવૃત્તિ ન થતાં पौर्वपञ्चालः પ્રયોગ જ થાય છે.

प्राग्ग्रामाणाम् ૭.૪.૧૭

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते दिशः प्राग्ग्रामाणां स्वरेषु आदेः वृद्धिः।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં પ્રાગ્ગામવાચી નામમાં દિશાવાચી નામથી પર રહેલ અંશનો અને દિશાવાચીથી પર રહેલ પ્રાગ્ગામવાચી નામના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉદા. (૧) **पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः**=પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા ગામમાં થનાર.
पूर्वकृष्णमृतिका नाम प्राग्ग्रामः, तत्र भव इति।
कोपान्त्याच्चा०૬.૩.૫૪થી अण्→पूर्वकृष्णमृत्तिका+**अ**
આ સૂત્રથી પૂર્વની પદ રહેલ कृष्णના ऋની વૃદ્ધિ થતાં→
पूर्व**का**र्ष्णमृत्तिका+अ
આનો લોપ વગેરે થતાં→पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः।

(૨) **पूर्वकान्यकुब्जः**=પૂર્વ कन्यकुब्ज નગરમાં થનાર.
पूर्वस्मिन् कन्यकुब्जे भव इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ अण्નું વિધાન भवे ૬.૩.૧૨૩ સૂત્રથી કરવું.

વિશેષતા :

સૂત્રમાં प्राग्ग्रामाणाम् એ પ્રમાણે બ.વ.નો નિર્દેશ કર્યો છે તેના દ્વારા પ્રાગ્નગરવાચી નામથી પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

જેમકે, પૂર્વકાન્યકુબ્જઃ અહીં કન્યકુબ્જા પ્રાગ્ગામવાચી નામ નથી પણ પ્રાગ્નગરવાચી નામ છે.

सङ्ख्या-ऽधिकाभ्यां वर्षस्याऽभाविनि ૭.૪.૧૮

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते सङ्ख्या-ऽधिकाभ्यां वर्षस्य स्वरेषु आदेः वृद्धिः, अभाविनि।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં સંખ્યાવાચી નામ અને અધિક નામથી પર રહેલ વર્ષ નામના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. જો તે તદ્ધિત પ્રત્યય ભાવી અર્થમાં ન હોય તો.

સ. : (૧) **सङ्ख्या-ऽधिकाभ्याम्**=संख्या च अधिकश्चेति संख्या-ऽधिकौ, ताभ्यामिति।

(૨) **अभाविनि**=न भावीति अभावी, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **द्विवार्षिकः**=બે વર્ષથી થયેલો. द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्त इति।
निर्वृत्ते ૬.૪.૧૦૫થી इकण्→द्विवर्ष+**इक**
આ સૂત્રથી વર્ષના અની વૃદ્ધિ→**द्विवार्ष**+इक
અનો લોપ વગેરે થતાં→**द्विवार्षिकः**।

(૨) **अधिकवार्षिकः**=અધિક વર્ષથી થયેલો.
अधिकेन वर्षेण निर्वृत्त इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. अभाविनीति किम् ? द्वैवर्षिकं धान्यम्=બે વર્ષમાં થનારું ધાન્ય. द्वे वर्षे भावि इति।
तं भावि०૬.૪.૧૦૬થી इकण्→द्विवर्ष+**इक**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**द्वैवर्षिकम्**।

★ આ સૂત્રમાં ભાવિ અર્થક તદ્ધિત પ્રત્યયનું નિમિત્તતયા વર્જન કરેલ છે. માટે અહીં આ સૂત્રથી વર્ષના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ નહીં.

વિશેષતા :

અહીં ઉદા.ગત द्विवार्षिकः વગેરે પ્રયોગમાં निर्वृत्ते ६.४.१२५ સૂત્રમાં कालात् परिजय्य०६.४.१०४ સૂત્રથી कालात्નો અધિકાર આવતો હોવાથી તે નામો કાલવાચી તરીકે અભિપ્રેત છે. ત્યાં द्विवर्ष વગેરે શબ્દ સંખ્યાવાચી હોવાથી सङ्ख्यादेश्च०६.४.८० સૂત્રમાં દર્શાવ્યાનુસારે કાલવાચી પણ બને છે. અને સૂત્રમાં अभाविनि એ પ્રમાણે જે વ્યાવૃત્તિ દર્શાવી છે. તે પણ तं भावि०६.४.१०६ સૂત્ર દ્વારા કાળવાચી નામથી જ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રત્યયના વિષયમાં છે. તેથી તે વ્યાવૃત્તિના સામર્થ્યથી જ द्विवार्षिकः આદિ પ્રયોગોની જેમ જ अधिकवार्षिकः પ્રયોગ પણ કાળવાચી તરીકે ગૃહીત થાય છે.

मान-संवत्सरस्याऽशाण-कुलिजस्याऽनाम्नि ७.४.१९

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते संख्या-ऽधिकाभ्यां अशाण-कुलिजस्य मान-संवत्सरस्य स्वरेषु आदेः वृद्धिः, अनाम्नि।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં સંખ્યાવાચી અને अधिक નામથી પર રહેલ शाण અને कुलिज સિવાયના માનવાચી અને संवत्सर ઉત્તરપદના સ્વરોમાના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. જો સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો.

स. : (१) **मान-संवत्सरस्य**=मानश्च संवत्सरश्चेति मान-संवत्सरम्, तस्येति।

(२) **अशाणकुलिजस्य**=शाणश्च कुलिजश्चेति शाण-कुलिजम्, न शाणकुलिजम् इति अशाणकुलिजम्, तस्येति।

(३) **अनाम्नि**=न नाम इति अनाम, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **द्विकौडविकः**=બે કુડવ પ્રયોજનવાળો.
द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्येति।
प्रयोजनम् ૬.૪.૧૧૭થી इकण्→द्विकुडव+**इक**
આ સૂત્રથી કુવડના ઉની વૃદ્ધિ→**द्विकौडव**+इक
અનો લોપ વગેરે થતાં→**द्विकौडविकः**।

(૨) **अधिककौडविकः**=અધિક કુડવ પ્રયોજનવાળો.
अधिकः कुडवः प्रयोजनमस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

(૩) **द्विसांवत्सरिकः**=બે વર્ષ પોષણ કરેલો.
द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां निर्वृत्त इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૪.૧૮ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સંવત્સરની વૃદ્ધિ આ સૂત્રથી કરવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) **अशाणकुलिजस्येति किम् ?**

(a) **द्वैशाणम्**=બે શાણથી ખરીદેલું. द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतमिति।
द्वि-ત્યાદે૦૬.૪.૧૪૭થી अण्→द्विशाण+**अ**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**द्वैशाणम्**।

(b) **द्वैकुलिजिकः**=એ કુલિજથી ખરીદેલું.
द्वेकुलिजे पचति इति।
सम्भवदवहर०૬.૪.૧૬૨થી इकण्→द्विकुलिज+**इक**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**द्वैकुलिजिकः**।

★ આ સૂત્રમાં शाण અને कुलिजનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી માનવાચી તે બેના આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થઈ નહીં.

(૨) **अनाम्नीति किम् ? पाञ्चलोहितिकम्**=સંજ્ઞાવિશેષ.
पञ्च लोहिन्यः परिमाणमस्येति।

मानम् ६.४.१६९थी इकण्→पञ्चलोहित+**इक**
वृद्धि वगेरे थतां→**पाञ्चलोहितिकम्**।

★ आ सूत्रमां संज्ञानुं वर्जन होवाथी अहीं आ सूत्रथी उत्तरपदना स्वरनी वृद्धि थई नहीं.

विशेषता :

अहीं सूत्रमां पूर्वसूत्रथी सङ्ख्या-ऽधिकाभ्याम्नी अनुवृत्ति आवी रही छे. तेमज सूत्रमां मानात्-संवत्सरस्य पदनुं ग्रहण करेल छे. आ बंने पदनी संख्या समान होवाथी ते बंने वच्चे अनुक्रमनी प्राप्ति हती. परंतु सङ्ख्या-ऽधिकाभ्याम् એ प्रमाणे द्विवचन करी वचनभेद करेल छे. तेनाथी अनुक्रम अर्थनी निवृत्ति थाय छे.

अर्धात् परिमाणस्याऽनतो वा त्वादेः ७.४.२०

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते अर्धात् परिमाणस्य स्वरेषु आदेः अनतः वृद्धिः, आदेः तु वा।

अर्थ : ञित् अने णित् तद्धित प्रत्यय पर छतां अर्ध नामथी पर रहेल परिणामवाची नामना स्वरोमांना अकार सिवायना आदि स्वरनी वृद्धि थाय छे.

स. : अनतः=न अत् इति अनत्, तस्येति।

उदा. (१) **अर्धकौडविकम्/आर्धकौडविकम्**=अर्धकुडवथी खरीदेलुं.
अर्धकुडवेन क्रीतमिति।
मूल्यैः क्रीते ६.४.१५०थी इकण्→अर्धकुडव+**इक**
आ सूत्रथी कुडवना उनी वृद्धि→अर्ध**कौ**डव+इक
अने अर्धना अनी विकल्पे वृद्धि→**अर्धकौ**डव/**आर्धकौ**डव+इक
अनो लोप वगेरे थतां→अर्धकौडविकम्/**आर्धकौ**डविकम्।

પ્ર.ઉદા. **अनत इति किम् ? अर्धप्रस्थिकम्/आर्धप्रस्थिकम्** = અર્ધપ્રસ્થથી ખરીદેલું. अर्धप्रस्थेन क्रीतमिति।

પૂર્વપ્રમાણે इकण् → आर्धप्रस्थ + **इक**

वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१થી પ્રાપ્ત અર્ધના અ આ સૂત્રથી વિકલ્પે વૃદ્ધિ → अर्धप्रस्थ/अर्धप्रस्थ + इक

અનો લોપ વગેરે થતાં → **अर्धप्रस्थिकम्/आर्धप्रस्थिकम्**।

★ આ સૂત્રમાં અકારની વૃદ્ધિનું વર્જન હોવાથી અહીં પ્રસ્થના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ નહીં.

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં ઉત્તરપદ રૂપ પરિમાણવાચી નામના આદિસ્વરની વૃદ્ધિ અને અર્ધના આદિસ્વરની વૃદ્ધિ એમ બે કાર્યો દર્શાવ્યા છે. પરંતુ તેમાં અનુક્રમે પ્રથમ કાર્ય નિત્ય અને દ્વિતીય કાર્ય વિકલ્પે થાય છે. તેથી તેઓમાં સન્નિયોગશિષ્ટતા ગ્રહણ થશે નહીં. માટે અર્ધ પદની વૃદ્ધિ સ્વરૂપ વૈકલ્પિક કાર્ય ઉત્તરપદની વૃદ્ધિની અપેક્ષા રાખતો નથી. અર્થાત્ તેના અભાવમાં પણ એ વિકલ્પે પ્રવર્ત્તે છે. જેમકે, अर्धप्रस्थिकः।

જિ. : અહીં સૂત્રમાં અકારનું વર્જન કર્યું છે. પરંતુ જ્યારે આકાર આવશે ત્યારે તે સ્વયં વૃદ્ધિરૂપ જ હોવાથી તેમાં પણ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ જ છે. તો તેનો નિષેધ શા માટે ન કર્યો ?

સમા. : વસ્તુતઃ આ સૂત્ર દ્વારા વૃદ્ધિ થતાં આકારનો આકાર જ રહે છે. પરંતુ તે વૃદ્ધિનો હેતુ બનવાથી જો સમસ્ત પદ હશે તો तद्धितः स्वरवृद्धि०७.२.५५ સૂત્ર દ્વારા પુંવદ્ભાવનો પ્રતિષેધ થવાની પ્રાપ્તિ છે. જેમકે, द्विखारीभार्यः જો વૃદ્ધિ ન કરવામાં આવે તો પુંવદ્ભાવ થતાં द्विखारभार्यः જેવા અનિષ્ટ પ્રયોગ થાય.

प्राद् वाहणस्यैये ७.४.२१

अ.अ.सू. : एये ञ्णिति तद्धिते प्रात वाहणस्य स्वरेषु, आदेः वृद्धिः, आदेः तु वा।

अर्थ : एयकारादि ञित् अने णित् तद्धित प्रत्यय पर छतां प्रथी पर रहेल वाहण उत्तरपदना स्वरोमांना आदि स्वरनी वृद्धि थाय छे. अने प्रना स्वरनी वृद्धि विकल्पे थाय छे.

उदा. प्रवाहणेयः/प्रावाहणेयः=प्रवाहनुं अपत्य. प्रवाहणस्यापत्यमिति।

शुभ्रादिभ्यः ६.१.७३थी एयण्→प्रवाहण+**एय**

आ सूत्रथी वाहणनी वृद्धि नित्य अने प्रनी वृद्धि विकल्पे→ **प्रा**वाहणेय/प्रवाहणेय।

अनो लोप वगेरे थतां→प्रावाहणेय**ः**/प्रवाहणेयः।

विशेषता :

अहीं पण पूर्वसूत्रमां जणाव्या मुजब ज पुंवद्भावनो प्रतिषेध ज उत्तरपदनी वृद्धिनुं प्रयोजन छे.

एयस्य ७.४.२२

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते प्रात् एयस्य वाहणस्य स्वरेषु आदेः वृद्धिः, आदेः तु वा।

अर्थ : ञित् अने णित् तद्धित प्रत्यय पर छतां प्रथी पर रहेल एय प्रत्ययान्त वाहणना स्वरोमांना आदि स्वरनी वृद्धि थाय छे. अने प्रना स्वरनी वृद्धि विकल्पे थाय छे.

उदा. प्रवाहणेयिः/प्रावाहणेयिः=प्रवाहणेयनुं अपत्य.

प्रवाहणेयस्य अपत्यमिति।

अत इञ् ६.१.३१थी इञ्→प्रवाहणेय+**इ**

આ સૂત્રથી વાહણેયના આની નિત્ય અને પ્રના અની વિકલ્પે વૃદ્ધિ→**प्रवा**हणेय/**प्रावा**हणेय + इ
અનો લોપ વગેરે થતાં→प्रवाहणेयिः/प्रावाहणेयिः।

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં એયથી વ્યતિરિક્ત નિમિત્ત છે. ત્યાં પ્રના અની નિત્ય વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હતી. તેને વિકલ્પે કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

नञः क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल-चपल-निपुण-शुचेः ७.४.२३

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते नञः क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल-चपल-निपुण-शुचेः स्वरेषु आदेः वृद्धिः, आदेः तु वा।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં નञ્થી પર રહેલા क्षेत्रज्ञ, ईश्वर, कुशल, चपल, निपुण અને शुचि ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. અને નञ્ની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે.

स. : क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल-चपल-निपुण-शुचेः = क्षेत्रज्ञश्च ईश्वरश्च कुशलश्च चपलश्च निपुणश्च शुचिश्चेति क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल-चपल-निपुण-शुचिः, तस्येति।

ઉદા. (૧) **अक्षैत्रज्ञम्/आक्षैत्रज्ञम्** = અક્ષેત્રજ્ઞ સંબંધી. अक्षेत्रज्ञस्येदमिति।
तस्येदम् ૬.૩.૧૬૦થી अण्→अक्षेत्रज्ञ + **अ**
આ સૂત્રથી क्षेत्रના એની નિત્ય અને નञ્ના અની વિકલ્પે વૃદ્ધિ→**आक्षेत्रज्ञ/अक्षेत्रज्ञ**
અનો લોપ વગેરે થતાં→अक्षैत्रज्ञम्/आक्षैत्रज्ञम्।

(૨) **अनैश्वरम्/आनैश्वरम्** = અનીશ્વર સંબંધી. अनीश्वरस्येदमिति।

(૩) **अकौशलम्/आकौशलम्** = અકુશળ સંબંધી.
अकुशलस्येदमिति।

(૪) **अचापलम्/आचापलम्**=અચપળ સંબંધી.
अचपलस्येदमिति।

(૫) **अनैपुणम्/आनैपुणम्**=અનિપુણ સંબંધી. अनिपुणस्येदमिति।

(૬) **अशौचम्/आशौचम्**=અશુચિ સંબંધી. अशुचेरिदमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

जङ्गल-धेनु-वलजस्योत्तरपदस्य तु वा ७.४.२४

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते जङ्गल-धेनु-वलजस्य उत्तरपदस्य आदेः स्वरेषु आदेः वृद्धिः, उत्तरपदस्य तु वा।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં जङ्गल, धेनु અને वलज ઉત્તરપદવાળા નામોના પૂર્વપદના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ નિત્ય થાય છે. અને ઉત્તરપદના સ્વરની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે.

સ. : जङ्गल-धेनु-वलजस्य=जङ्गलश्च धेनुश्च वलजश्चेति जङ्गल-धेनु-वलजम्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **कौरुजङ्गलः/कौरुजाङ्गलः**=કુરુ જંગલમાં થનાર.
कुरुजङ्गलेषु भव इति।
भवे ६.३.१२३थी अण्→कुरुजङ्गल+**अ**
આ સૂત્રથી પૂર્વપદના उની નિત્ય અને ઉત્તરપદના अની વૃદ્ધિ વિકલ્પે→**कौरुजङ्गल/कौरुजाङ्गल**+अ
अનો લોપ વગેરે થતાં→कौरुजङ्गलः/कौरुजाङ्गलः।

(૨) **वैश्वधेनवः/वैश्वधैनवः**=વિશ્વધેનુનો અપત્ય.
वैश्वधेनोरपत्यमिति।

(૩) **सौवर्णवलजः/सौवर्णवालजः**=સુવર્ણ વલજમાં થનાર.
सुवर्णवलजे भव इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ બે ઉદા.માં અનુક્રમે ઉત્સાદેરુञ્ ૬.૧.૧૯ અને ભવે ૬.૩.૧૨૩થી અણ્નું વિધાન કરવું.

વિશેષતા :

અહીં પૂર્વેથી આવતા વા ત્વાદેઃમાંથી આદેઃનું ગ્રહણ કર્યું છે. પણ વાનું ગ્રહણ કર્યું નથી. કારણ કે જો પૂર્વપદમાં નિત્ય વૃદ્ધિ ઈષ્ટ હોય તો સૂત્રમાં ચકાર દ્વારા પૂર્વથી આવતા વા ત્વાદેઃના અધિકારમાંથી વાનું ગ્રહણ કર્યું હોત.

અહીં આશય એ છે કે, આ સૂત્રમાં ઉત્તરપદસ્ય વા એ પ્રમાણે અને વાનું ગ્રહણ કર્યું છે. અને ત્યાં તુકાર દ્વારા વાથી ગ્રહણ થતાં વિકલ્પનો અન્વય માત્ર ઉત્તરપદ સાથે જ કરવામાં આવે છે. પણ પૂર્વપદ સાથે નહીં. જો બંને પદની વૃદ્ધિ વિકલ્પે જ કરવી હોય તો પૂર્વસૂત્રથી આવતા આદેઃના અધિકાર સાથે વાનો પણ અધિકાર ગ્રહણ કરવામાં આવે. પરંતુ સૂત્રમાં એક વાનું ગ્રહણ કરવાની દ્વિતીય વાનું ગ્રહણ કરવા માટે ચકારનો નિર્દેશ કરવો પડે, પણ તે કર્યો નથી.

हृद्-भग-सिन्धोः ૭.૪.૨૫

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते हृद्-भग सिन्धोः उत्तरपदस्य आदेः स्वरेषु आदेः वृद्धिः।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં હૃદ્, ભગ અને સિન્ધુ અન્તવાળા નામોના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

સ. : हृद्-भग-सिन्धोः=हृच्च भगश्च सिन्धुश्चेति हृद्-भग-सिन्धु, तस्येति।

ઉદા. (૧) सौहार्दम्=મિત્રતા. सुहृदः भाव इति।

तस्येदम् ૬.૩.૧૬૦થી અણ્→सुहृद्+**अ**

આ સૂત્રથી સુ અને હૃદ્‌ના ઉ અને ઋની વૃદ્ધિ→**સૌહાર્દ**+અ પ્રથમા સિ વગેરે→સૌહાર્દમ્।

(૨) **સૌભાગ્યમ્**=સૌભાગ્ય. સુભગસ્ય ભાવ ઇતિ।

(૩) **સાક્તુસૈન્ધવઃ**=સક્તુ સિન્ધુમાં થનાર. સક્તુસિન્ધુષુ ભવ ઇતિ।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ બે ઉદા.માં અનુક્રમે પતિરાજાન્ત૦૭.૧.૬૦થી ટ્‌યણ્ અને કચ્છાદેર્નૃ-નૃસ્થે૦૬.૩.૫૫થી અણ્ કરવો.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં ઇસુસોર્બહુલમ્ ૭.૨.૧૨૮ સૂત્રથી આવતા બહુલમ્‌ના કારણે મિત્ર અને અમિત્ર અર્થક સુહૃદ્ અને દુહૃદ્ શબ્દમાં ઉત્તરપદની વૃદ્ધિ ન થતા સૌહૃદમ્ અને દૌહૃદમ્ પ્રયોગ પણ થાય છે.

प्राचां नगरस्य ૭.૪.૨૬

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते प्राचां नगरस्य उत्तरपदस्य आदेः स्वरेषु आदेः वृद्धिः।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં પ્રાગ્‌ગામવાચી નગર નામના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉદા. સૌહ્મનાગરઃ=સુહ્મનગરમાં થયેલ. સુહ્મનગરે ભવ ઇતિ।
ભવે ૬.૩.૧૨૩થી અણ્→સુહ્મનગર+**અ**
આ સૂત્રથી પૂર્વપદના ઉની અને નગરના અની વૃદ્ધિ→**સૌહ્મનાગર**
અનો લોપ વગેરે થતાં→સૌહ્મનાગરઃ।

પ્ર.ઉદા. प्राचामिति किम् ? माडनगरः=મડનગરમાં થયેલ.
મડનગરે ભવ ઇતિ।

भवे ६.૩.૧૨૩થી अण्→मडनगर+**अ**

वृद्धि वगेरे थतां→**माडनगरः**।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પ્રાગ્ગામવાચી નામને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં ઉદક્ ગામવાચી નામ છે. માટે આ સૂત્રથી ઉત્તરપદની વૃદ્ધિ થઈ નહીં.

अनुशतिकादीनाम् ૭.૪.૨૭

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते अनुशतिकादीनाम् उत्तरपदस्य आदेः स्वरेषु आदेः वृद्धिः।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં अनुशतिक વગેરે નામોના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

સ. : अनुशतिकादीनाम्=अनुशतिक आदिर्येषां ते इति अनुशतिकादयः, तेषामिति।

ઉદા. (૧) **आनुशातिकम्**=अनुशतिक व्यक्ति संबंधी.

अनुशतिकस्येदमिति।

भवे ६.૩.૧૨૩થી इकण्→अनुशति+**इक**

આ સૂત્રથી પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદના अની वृद्धि→ **आ**नुशाति+इक

अनो लोप વગેરે થતાં→आनुशाति**कम्**।

(૨) **आनुहौडिकम्**=वाहनविशेष संबंधी. अनुहोडेन चरतीति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ चरति ६.૪.૧૧થી इकण्નું વિધાન કરવું.

વિશેષતા :

(૧) **अनुशतिकादि ગણ :** अनुशतिक, अनुहोड, अनुसंवत्सर, अनुसंवरण, अनुरहत्, अगारवेणु, असिहत्या, अस्यहत्या, अस्याहेति, अस्यहेतु, अनिषाद, अधेतु, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, वध्योग, प्रयोग, अभिगम, परस्त्री, पुष्करसद्, उदकशुद्ध, सूत्रनड, चतुर्विद्या, शातकुम्भ, सुखशयन।

આ સૂત્રમાં अनुशतिकादीनाम् એ પ્રમાણે બ.વ.નું ગ્રહણ આકૃતિગણ માટે છે. તેથી राजपौरुष्य વગેરે ट्यण् અન્ત પ્રયોગોનું પણ આ ગણમાં સમાવેશ થાય છે. જેમકે, राजपौरुष्यम्, पारिमाण्डल्यम्, जातिभाव्यम्, सार्ववैद्यम्।

(૨) અહીં अनुशतिक ગણમાં દર્શાવેલ શબ્દો इकण् વગેરે પ્રત્યયાન્ત દર્શાવ્યા છે. તેથી અન્ય પ્રત્યયમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન કરતા **वृद्धिः स्वरेष्वा**૦૭.૪.૧થી આદિ સ્વરની જ વૃદ્ધિ કરવી.

देवतानामात्वादौ ૭.૪.૨૮

અ.અ.સૂ. : ञ्णिति तद्धिते आत्वादौ देवतानाम् आदेः स्वरेषु आदेः वृद्धिः।

અર્થ : ञित् અને णित् તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં આત્વનો વિષય હોતે છતે દેવતાવાચી નામના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

સ. : आत्वादौ=आत्व आदिर्यस्य स इति आत्वादिः, तस्मिन्निति।

ઉદા. आग्नवैष्णवं सूक्तम्=અગ્નિ-વિષ્ણુ દેવતા છે જેના ઋચા વિશેષ.
अग्नाविष्णू देवतेऽस्येति।
देवता ૬.૨.૧૦૧થી अण्→अग्नाविष्णू+**अ**

અહીં अग्निश्च विष्णुश्च એ પ્રમાણેના અર્થમાં वेदसहश्रुता०૩.૨.૪૧થી अग्नि ના इનો आ થયો હોવાથી,

આ સૂત્રથી ઉત્તરપદ અને પૂર્વપદની વૃદ્ધિ થતાં → **आग्नवैष्ण** + अ

અનો उव् વગેરે થતાં → आग्नवैष्णवम्।

પ્ર.ઉદા. आत्वादाविति किम्? ब्राह्मप्रजापत्यम् = બ્રહ્મા અને પ્રજાપતિનો ભાવ. ब्रह्मप्रजापत्योः भाव इति।

अनिदम्यणपवादे०६.१.१५थी ञ्य → ब्रह्मप्रजापति + **य**

વૃદ્ધિ વગેરે થતાં → ब्राह्मप्रजापति + य

इનો લોપ વગેરે થતાં → ब्राह्मप्रजापत्यम्।

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ આત્વ વગેરે વિષય હોતે છતે થાય છે. જ્યારે અહીં આત્વનો વિષય નથી. માટે આ સૂત્રથી બંને પદની વૃદ્ધિ થઈ નહીં.

આદિસ્વરનું વૃદ્ધિ કાર્ય દર્શાવતું કોષ્ટક

સૂત્ર ૭.૪.	પ્રકૃતિ	નિમિત્ત	કાર્ય	શેમાં	ઉદા.
वृद्धिः स्वरे०१	પ્રકૃતિનો આદ્યસ્વર[1]	ञित् णित् तद्धित[2]	વૃદ્ધિ	–	दाक्षिः
केकय०२	केकय, मित्रयु, प्रलय	–	વૃદ્ધિ	–	कैकेयः
देविका०૩	देविका, शिंशपा, दीर्घसत्र, श्रेयस्	વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ	आ	–	दाविकम्
वहीनर०४	वहीनर	”	ए	–	वैहिनरिः
प्रोष्ठ०१૩	प्रोष्ठ, भद्र + पद	જ્ઞાતાર્થક તદ્ધિત	વૃદ્ધિ	ઉત્તરપદ	प्रोष्ठपादः

अंशादृ०१४	અંશવાચી+ઋતુવાચી	–	વૃદ્ધિ	”	पूर्ववार्षिकः
सु-सर्वा०१५	સુ, સર્વ, અર્દ્ધ+ રાષ્ટ્રવાચી	–	વૃદ્ધિ	”	सुपाञ्चालकः
प्राग्ग्रामा०१६	દિશાવાચી+ અમદ્ર રાષ્ટ્રવાચી	–	વૃદ્ધિ	”	पूर्वपाञ्चालकः
प्राग्ग्रामा०१७	પ્રાગ્દેશના ગ્રામવાચી દિશાવાચી દિશાવાચી પૂર્વપદવાળા+ પ્રાગ્ગામવાચી	–	”	”	पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः
संख्या०१८	સંખ્યાવાચી/અધિક+વર્ષ	અભાવિર્થક તદ્ધિત	”	”	द्विवार्षिकः
मानसंवत्०१९	”/” + અશાણકુલિજ માનવાચી/સંવત્સર	અસંજ્ઞાનો વિષય	”	”	द्विकौडविकः
अर्धात्०२०	અર્ધ+પરિમાણવાચી	”	”	બંને	आर्धकौऽविक्रम्
प्राद् वा०२१	પ્ર+વાહણ	–	–	બંને	प्रावाहणेयः
एयस्य०२२	પ્ર+વાહણ+એય	–	”	”	प्रावाहणेयिः
नञःक्षेत्र०२३	નઞ્+ક્ષેત્રજ્ઞ, ઈશ્વર, કુશલ, ચપલ, નિપુણ, શુચિ	–	”	”	आक्षैत्रज्ञम्
जङ्गाल०२४	જઙ્ગાલ, ધેનુ, વલજ ઉત્તરપદવાળા	–	”	બંને	कौरुजाङ्गलः
हृद-भग०२५	હૃદ્, ભગ, સિન્ધુ ઉત્તરપદવાળા	–	”	”	सौहार्दम्

प्राचां०२६	प्राग्देशवाची नगर उत्तरपदवाळा	–	”	”	सौह्मनागरः
अनुशति०२७	अनुशतिक वगेरे	–	”	”	आनुशातिकम्
देवताना०२८	देवतावाची नामनो समास	आत्वनो विषय	”	”	आग्नावैष्णवम्

नोंध : (१-२)मां दर्शावेल प्रकृति अने निमित्तनुं दरेक सूत्रमां ग्रहण करवुं.

आतो नेन्द्रवरुणस्य ७.४.२९

अ.अ.सू. : ञ्णिति तद्धिते आतः इन्द्रवरुणस्य स्वरेषु आदेः वृद्धिः न।

अर्थ : ञित् अने णित् तद्धित प्रत्यय पर छतां आकारान्त पूर्वपदथी पर रहेल इन्द्र अने वरुण उत्तरपदना स्वरोमांना आदि स्वरनी वृद्धि थती नथी.

स. : इन्द्रवरुणस्य=इन्द्रश्च वरुणश्चेति इन्द्रवरुणम्, तस्येति।

उदा. (१) **आग्नेन्द्रं सूक्तम्**=अग्नि-ईन्द्र देवता छे जेना ते वेदनी ऋचा. अग्नेन्द्रौ देवताऽस्येति।
देवता ६.२.१०१थी अण्→अग्नेन्द्र+**अ**
पूर्वसूत्रथी प्राप्त बंने पदनी वृद्धिमांथी आ सूत्रथी उत्तरपदनी **वृद्धिनो निषेध.**→आग्नेन्द्र+अ
अनो लोप वगेरे थतां→**आग्नेन्द्रम्**।

(२) **ऐन्द्रावरुणम्**=ईन्द्र अने वरुण देवता छे जेमां ते ऋचा विशेष. इन्द्रावरुणौ देवताऽस्येति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

પ્ર.ઉદા. आत इति किम् ? आग्निवारुणम्=અગ્નિ-વરુણ દેવતા છે જેના તે સૂક્ત. अग्निवरुणौ देवताऽस्येति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ આકારાન્ત પૂર્વપદથી પર રહેલ નામને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં આકારાન્ત પૂર્વપદ નથી. માટે આ સૂત્રથી ઉત્તરપદની વૃદ્ધિનો નિષેધ થયો નહીં.

વિશેષતા :

યદ્યપિ ઇન્દ્ર શબ્દના બે સ્વર છે. તેમાં આદ્યસ્વર ઇકાર છે તેની ए આદેશરૂપ સંધિ થવાથી અદર્શ્ય થઈ જાય છે. અને બીજો જે ઇન્દ્ર શબ્દ સંબંધી દ્વિતીયસ્વર અ છે, તે अवर्णेवर्ण०૭.૪.૬૮થી લોપ થવાથી ચાલી જાય છે. તેથી ઇન્દ્ર શબ્દનો સ્વર જ ન હોવાથી વૃદ્ધિ પ્રાપ્તિનો જ અભાવ છે. આથી આતો नेन्द्र०૭.૪.૨૯ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ કરેલો વ્યર્થ જ જાય. પરંતુ **पूर्वं पूवोत्तरपदयोः०૨/૨૬** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તે ન્યાયના બળથી પહેલાં ઉત્તરપદનું કાર્ય કરવું. અને પછી સંધિરૂપ કાર્ય કરવું.

सारवैक्ष्वाक-मैत्रेय-भ्रौणहत्य-धैवत्य-हिरण्मयम् ૭.૪.૩૦

અ.અ.સૂ. : सारवैक्ष्वाक-मैत्रेय-भ्रौणहत्या-धैवत्य-हिरण्मयम्।

અર્થ : सारव, ऐक्ष्वाक, मैत्रेय, भ्रौणहत्यम्, धैवत्यम् અને हिरण्मयम् પ્રયોગ अय्નો લોપ વગેરે હોતે છતે નિપાતન પામે છે.

સ. : सारवैक्ष्वाक-मैत्रेय-भ्रौणहत्या-धैवत्य-हिरण्मयम्= सारवश्च ऐक्ष्वाकश्च मैत्रेयश्च भ्रौणहत्वश्च धैवत्यश्च हिरण्मयश्चेति।

ઉદા. (૧) सारवं जलम्=સરયૂ નદીનું પાણી. सरय्वां भवमिति।
भवे ૬.૩.૧૨૩થી अण्→सरयू+**अ**

આ સૂત્રથી अय्નો લોપ→सरु+अ
વૃદ્ધિ, उनो अव् વગેરે થતાં→**सारवम्**।

(૨) **ऐक्ष्वाकः**=ઈક્ષ્વાકુનું અપત્ય. इक्ष्वाकोरपत्यमिति।
राष्ट्र-क्षत्रियात्०६.१.११४થી अञ्→इक्ष्वाकु+**अ**
આ સૂત્રથી उनो લોપ→इक्ष्वाक्+अ
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**ऐक्ष्वाकः**।

(૩) **मैत्रेयः**=મિત્રયુનું અપત્ય. मित्रयोरपत्यमिति।
गृष्ट्यादेः ६.१.८४થી एयञ्→मित्रयु+**एय**
આ સૂત્રથી युनो લોપ→मित्र+एय
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**मैत्रेयः**।

(૪) **भ्रौणहत्यम्**:=ગર્ભહત્યા કરનારનો ધર્મ. भ्रूणघ्नो कर्म इति।
पतिराजान्तमुणा०७.१.६०થી ट्यण्→भ्रूणहन्+**य**
આ સૂત્રથી न्નો त् નિપાતન→भ्रूणहत्य
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**भ्रौणहत्यः**।

(૫) **धैवत्यम्**=માછીમારનો ધર્મ. धीवनो भाव इति।
पतिराजान्त०७.१.६०થી ट्यण्→धीवन्+**य**
આ સૂત્રથી न्नो त्→धीवत्य
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**धैवत्यम्**।

(૬) **हिरण्मयम्**=સુવર્ણનું આભૂષણ. हिरण्यस्य विकार इति।
अभक्ष्या०६.२.४६થી मयट्→हिरण्य+**मय**
આ સૂત્રથી यનો લોપ→हिरण्मय
પ્રથમા सि વગેરે→**हिरण्मयम्**।

वाऽन्तमा-ऽन्तितमा-ऽन्तितो-ऽन्तिया-ऽन्तिषत् ७.४.३१

अ.अ.सू. : अन्तमा-ऽन्तितमा-ऽन्तितो-ऽन्तिया-ऽन्तिषत् वा।

अर्थ : अन्तम, अन्तितम, अन्तित अन्तिय अने अन्तिषत् प्रयोगो तिक् प्रत्यय वगेरेनो लोप करीए छते विकल्पे निपातन पामे छे.

स. : अन्तमा-ऽन्तितमा-ऽन्तितो-ऽन्तिया-ऽन्तिषत् = अन्तमश्च अन्तितमश्च अन्तितश्च अन्तियश्च अन्तिषद् चेति।

ઉદા. (१) **अन्तमः/अन्तिकतमः**=બધામાં आ अतिशय नजीक छे.
अयमेषामतिशयेनान्तिक इति।
प्रकृष्टे तमप् ७.३.५थी तमप्→अन्तिक+**तम**
आ सूत्रथी तिक्नो लोप→अन्तम
प्रथमा सि वगेरे→अन्तमः।
विकल्पे : ज्यारे तिकनो लोप न थाय त्यारे, अन्तिकतमः।

(२) **अन्तितमः/अन्तिकतमः**=બધામાં आ अतिशय नजीक छे.
अयमेषामतिशयेनान्तिक इति।
आ ઉદા.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु आ सूत्रथी मात्र कनो लोप करवो.

(३) **अन्तितः/अन्तिकतः**=नजीकथी (आवे छे.)
अन्तिकादागच्छति इति।
अहीय-रुहो०७.२.८८थी तसु→अन्तिक+**तस्**
आ सूत्रथी कनो लोप→अन्तितस्
प्रथमा सि वगेरे→अन्तितः।
विकल्पे : ज्यारे कनो लोप न थाय त्यारे, अन्तिकतः।

(४) **अन्तियः/अन्तिक्यः**=नजीकमां योग्य. अन्तिके साधुरिति।
तत्र साधौ ७.१.१५थी य→अन्तिक+**य**

આ સૂત્રથી क्नो લોપ→अन्तिय
પ્રથમા सि વગેરે→अन्तियः।
વિકલ્પે : જ્યારે લોપ ન થાય ત્યારે, अन्तिक्यः।

(૫) **अन्तिषद्/अन्तिकसत्**=નજીકમાં બેસનાર.
अन्तिके सीदतीति।
क्विप् લાગતાં→अन्तिकसद्+०
આ સૂત્રથી क्नो લોપ અને स्नो ष्→अन्तिषद्
વિકલ્પે : જ્યારે લોપ ન થાય ત્યારે, अन्तिकसत्।

विन्-मतोर्णीष्ठेयसौ लुप् ७.४.३२

અ.અ.સૂ. : णीष्ठेयसौ विन्-मतोः लुप्।

અર્થ : णि, इष्ठ અને ईयस् પ્રત્યય પર છતાં विन् અને मतु પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

સ. : (૧) **विन्-मतोः**=विन् च मतुश्चेति विन्मतु, तस्येति।

(૨) **णीष्ठेयसौ**=णिश्च इष्ठश्च ईयसुश्चेति णीष्ठेयसु, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **स्रजयति**=બધામાં આ શ્રેષ્ઠ માળાવાળો છે.
स्रग्विणमाचष्टे इति।
णिज्बहुलं०૩.૪.૪૨થી णिच्→स्रग्विन्+**इ**
આ સૂત્રથી विन्નો લોપ→स्रज्+इ
तिव् વગેરે થતાં→स्रजयति।

(૨) **स्रजिष्ठः**=બધામાં આ શ્રેષ્ઠ માળાવાળો છે.
अयमेषां स्रग्विणां मध्येऽतिशयेन स्रग्वी इति।
गुणाङ्गाद् वेष्ठे०૭.૩.૯૮થી इष्ठ→स्रग्विन्+**इष्ठ**
આ સૂત્રથી विन्નો લોપ→स्रजिष्ठ
પ્રથમા सि વગેરે→स्रजिष्ठः।

(૩) **स्रजीयान्**=બેમાં આ શ્રેષ્ઠ માળાવાળો છે.
अयमनयोः स्रग्विणो मध्येऽतिशयेन स्रग्वीति।
गुणाङ्गाद्०७.૩.૯થી ઈયસ્→स्रग्विन्+**ईयस्**
આ સૂત્રથી विन्નો લોપ→स्रजीयस्
પ્રથમા સિ વગેરે→स्रजीयान्।

(૪) **त्वचयति**=બધામાં આ શ્રેષ્ઠ ચામડીવાળો છે.
त्वग्वन्तमाचष्टे इति।

(૫) **त्वचिष्ठः**=બધામાં આ શ્રેષ્ઠ ચામડીવાળો છે.
अयमेषां मध्ये प्रकृष्टस्त्वग्वान् इति।

(૬) **त्वचीयान्**=બેમાં આ શ્રેષ્ઠ ચામડીવાળો છે.
अयममनयोर्मध्येऽतिशयेन त्वग्वान् इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, ઇષ્ઠ, ઈયસ્ પ્રત્યય અનુક્રમે પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં લાગતા तमप् અને तरप्ના આદેશભૂત છે. અને પ્રકૃષ્ટ અર્થ સામાન્યથી ગુણવાચી શબ્દમાં જ ઘટતો હોય છે. પણ ગુણવાચી શબ્દમાં નહીં. પરંતુ અહીં જે विन् અને मतु પ્રત્યયનો પ્રકૃતિતયા નિર્દેશ કર્યો છે તે સ્વામીત્વ અર્થક હોવાથી દ્રવ્યવાચી તરીકે જ પ્રાપ્ત થશે. પણ ગુણવાચી તરીકે નહીં. અને તેમજ આગામી અલ્પ-યૂનો૦૭.૪.૩૩ સૂત્રમાં જે અલ્પ વગેરે નામોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેપણું ગુણવાચી તરીકે અભિપ્રેત છે. તેથી આ નિર્દેશ સામર્થ્યદ્રવ્યથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, ગુણવાચી સિવાયના નામથી પણ ઇષ્ઠ, ઈયસ્ પ્રત્યય થઈ શકે છે. **ઉદા.** कुमुदिष्ठः, कुमुदीयान्।

(૨) અહીં સૂત્રમાં विन्मतोः એ પ્રમાણે પ્રત્યયનો નિર્દેશ કર્યો છે. અને प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ૭.૪.૧૧૫ પરિભાષાથી પ્રત્યય સંપૂર્ણ

પ્રકૃતિનું વિશેષણ બનતાં તદન્ત એવી પ્રકૃતિનું જ ગ્રહણ થાય છે. અને જો તદન્ત પ્રકૃતિનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો આ સૂત્રથી થતું લોપરૂપ કાર્ય પણ સંપૂર્ણ પ્રકૃતિનું જ થાય પણ માત્ર પ્રત્યયનું નહીં. તો પણ **व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्तिः** ૨/૬૨ ન્યાયાનુસારે બૃ.વૃ. આદિમાં નિર્દેશ કરેલો હોવાથી પ્રત્યયનો જ લોપ થાય છે. પણ તદન્ત પ્રકૃતિનો નહીં.

अल्प-यूनोः कन् वा ૭.૪.૩૩

અ.અ.સૂ. : अल्प-यूनोः णीष्ठेयसौ कन् वा।

અર્થ : અલ્પ અને યુવન્ નામનો णि, इष्ठ અને ईयस् પ્રત્યય પર છતાં कन् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

સ. : अल्प-यूनोः=अल्पश्च युवा चेति अल्प-युवानौ, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **कनयति/अल्पयति**=અલ્પને કહે છે. अल्पं आचष्टे इति।
णिज्बहुलं०૩.૪.૪૨થી णिच्→अल्प+**इ**
આ સૂત્રથી कन् આદેશ→**कनि/अल्पि**
तिव् વગેરે વિકલ્પે→**कनयति/अल्पयति**।

(૨) **कनिष्ठः/अल्पिष्ठः**=બધામાં આ અતિશય અલ્પ છે.
अयमेषां अतिशयेन अल्पः इति।
गुणाङ्गाद्०૭.૩.૯થી ईष्ठ→अल्प+**इष्ठ**
આ સૂત્રથી વિકલ્પે कन्→**कनिष्ठः/अल्पिष्ठः**।

(૩) **कनीयान्/अल्पीयान्**=બેમાં આ અતિશય અલ્પ છે.
अयमेषां अतिशयेन अल्पः इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં ईयस् પ્રત્યય કરવો.

(૪) **कनयति/यवयति**=યુવાનને કહે છે. युवानं आचष्टे इति।

(૫) **कनिष्ठः/यविष्ठः**=બધામાં આ અતિશય યુવાન છે.
अयमेषां अतिशयेन युवा इति।

(૬) **कनीयान्/यवीयान्**=બેમાં આ અતિશય યુવાન છે.
अयमेषां अतिशयेन युवा इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અહીં સ્થૂલ-દૂર૦૭.૪.૪૨થી वन्નો લોપ અને उનો ગુણ કરવો.

प्रशस्यस्य श्रः ૭.૪.૩૪

અ.અ.સૂ. : प्रशस्यस्य णीष्ठेयसौ श्रः।

અર્થ : प्रशस्य શબ્દનો णि, इष्ठ અને ईयस् પ્રત્યય પર છતાં श्र આદેશ થાય છે.

ઉદા. (૧) **श्रयति**=પ્રશસ્યને કહે છે. प्रशस्यमाचष्टे इति।

(૨) **श्रेष्ठः**=બધામાં આ અતિશય પ્રશસ્ય છે.
अयमेषां मध्ये प्रकृष्टः प्रशस्य इति।

(૩) **श्रेयान्**=બેમાં આ અતિશય પ્રશસ્ય છે.
अयमनयोर्मध्ये प्रकृष्टः प्रशस्य इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ આ સૂત્રથી श्र આદેશ કરવો.

वृद्धस्य च ज्यः ૭.૪.૩૫

અ.અ.સૂ. : वृद्धस्य च(प्रशस्य) णीष्ठेयसौ ज्यः।

અર્થ : वृद्ध અને प्रशस्य નામનો णि, इष्ठ અને ईयस् પ્રત્યય પર છતાં ज्य આદેશ થાય છે.

ઉદા. (૧) **જ્યયતિ**=વૃદ્ધ/પ્રશસ્યને કહે છે. વૃદ્ધં/પ્રશસ્યં આચષ્ટે ઇતિ।

(૨) **જ્યેષ્ઠઃ**=બધામાં આ અતિશય વૃદ્ધ/અતિશય પ્રશસ્ય છે.
અયમેષાં મધ્યે પ્રકૃષ્ટો વૃદ્ધઃ/પ્રશસ્ય ઇતિ।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ જ્ય આદેશ આ સૂત્રથી કરવો.

વિશેષતા :

યદ્યપિ સૂત્રમાં વૃદ્ધસ્ય પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો પ્રશસ્યનો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्૦૨/૬૧** ન્યાયાનુસારે સ્થાનીતયા વૃદ્ધસ્યને સજાતીય પ્રશસ્યનો પૂર્વસૂત્રથી ગ્રહણ થાય છે.

ज्यायान् ૭.૪.૩૬

અ.અ.સૂ. : ज्यायान्।

અર્થ : જ્ય આદેશથી પર રહેલાં ઈયસ્નો ઈ તે આ રૂપે થાય છે.

ઉદા. **ज्यायान्**=બેમાં આ અતિશય વૃદ્ધ/પ્રશસ્ય છે.
અયમનયોર્મધ્યે પ્રકૃષ્ટો વૃદ્ધઃ/પ્રશસ્ય ઇતિ।
ગુણાઙ્ગાદ્૦૭.૩.૯થી ઈયસ્→વૃદ્ધ/પ્રશસ્ય+**ઈયસ્**
વૃદ્ધસ્ય ચ૦૭.૪.૩૫થી જ્ય→**જ્ય**+ઈયસ્
આ સૂત્રથી ઈનો આ→**જ્યાયસ્**
પ્રથમા સિ વગેરે→જ્યાયાન્।

बाढ-ऽन्तिकयोः साध-नेदौ ૭.૪.૩૭

અ.અ.સૂ. : बाढ-ऽन्तिकयोः णीष्ठेयसौ साध-नेदौ।

અર્થ : બાઢ અને અન્તિક નામનો ણિ, ઇષ્ઠ અને ઈયસ્ પ્રત્યય પર છતાં અનુક્રમે સાધ અને નૈદ આદેશ થાય છે.

સ. : (૧) **બાઢ-ઽન્તિકયોઃ**=બાઢશ્ચ અન્તિકશ્ચેતિ બાઢ-ઽન્તિકૌ, તયોરિતિ।

(૨) **સાધ-નેદૌ**=સાધશ્ચ નેદશ્ચેતિ।

ઉદા. (૧) **સાધયતિ**=સત્યને કહે છે. બાઢમાચષ્ટે ઇતિ।

(૨) **સાધિષ્ઠઃ**=બધામાં આ અતિશય સત્ય છે.
અયમેષાં મધ્યે પ્રકૃષ્ટો બાઢ ઇતિ।

(૩) **સાધીયાન્**=બેમાં આ અતિશય સત્ય છે.
અયમનયોર્મધ્યે પ્રકૃષ્ટો બાઢ ઇતિ।

(૪) **નેદયતિ**=અન્તિકને કહે છે. અન્તિકમાચષ્ટે ઇતિ।

(૫) **નેદિષ્ઠઃ**=બધામાં આ અતિશય પાસે છે.
અયમેષાં મધ્યે પ્રકૃષ્ટોઽન્તિક ઇતિ।

(૬) **નેદીયાન્**=બેમાં આ અતિશય પાસે છે.
અયમનયોર્મધ્યે પ્રકૃષ્ટોઽન્તિક ઇતિ।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ સાધ, નેદ આદેશ આ સૂત્રથી કરવો.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં બાઢ-ઽન્તિકયોઃ એ પ્રમાણે સ્થાનીદર્શક પદ અને સાધ-નેદૌ એ પ્રમાણે કાર્યદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી **યથાસઙ્ખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્** ૧/૧૦ ન્યાયાનુસારે તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दारकस्येमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-बंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् ७.४.३८

अ.अ.सू. : प्रिय०० वृन्दारकस्य इमनि च (णीष्ठेयसौ) प्रा०० वृन्दम्।

अर्थ : प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, गुरु, बहुल, तृप्र, दीर्घ, वृद्ध अने वृन्दारक नामनो इमन्, णि, इष्ठ अने ईयस् प्रत्यय पर छतां अनुक्रमे प्रा, स्था, स्फा, वर, गर, बंह, त्रप, द्राघ, वर्ष अने वृन्द आदेश थाय छे.

स. : (१) **प्रियस्थिर००वृन्दारकस्य**=प्रियश्च स्थिरश्च स्फिरश्च उरुश्च गुरुश्च बहुलश्च तृप्रश्च दीर्घश्च वृद्धश्च वृन्दारकश्चेति प्रिय०० वृन्दारकम्, तस्येति।

(२) **प्रास्था००वृन्दम्**=प्राश्च स्थाश्च स्फाश्च वरश्च गरश्च बंहश्च त्रपश्च द्राघश्च वर्षश्च वृन्दश्चेति।

उदा. (१) **प्रेमा**=प्रियनो भाव. प्रियस्य भाव इति।
पृथ्वादेरिमन्०७.१.५८थी इमन्→प्रिय+**इमन्**
आ सूत्रथी प्रियनो प्रा→**प्रा**+इमन्
अवर्णस्येवर्णादि०१.२.६थी ए→**प्रेमन्**
प्रथमा सि वगेरे→**प्रेमा**।

(२) **प्रापयति**=प्रियने कहे छे. प्रियमाचष्टे इति।

(३) **प्रेष्ठः**=बधामां आ अतिशय प्रिय छे.
अयमेषां मध्ये प्रकृष्टः प्रिय इति।

(४) **प्रेयान्**=बेमां आ अतिशय प्रिय छे.
अयमनयोर्मध्ये प्रकृष्टः प्रिय इति।

(૫) **स्थेमा**=સ્થિરનો ભાવ. स्थिरस्य भाव इति।

(૬) **स्थापयति**=સ્થિરને કહે છે. स्थिरमाचष्टे इति।

(૭) **स्थेष्ठः**=બધામાં આ અતિશય સ્થિર છે.
अयमेषां मध्ये प्रकृष्टः स्थिर इति।

(૮) **स्थेयान्**=બેમાં આ અતિશય સ્થિર છે.
अयमनयोर्मध्ये प्रकृष्टः स्थिर इति।

(૯) **स्फापयति**=પુષ્કલને કહે છે. स्फिरमाचष्टे इति।

(૧૦) **वरिमा**=ઉરુનો ભાવ. उरोर्भाव इति।

(૧૧) **गरिमा**=ગુરુનો ભાવ. गुरोर्भाव इति।

(૧૨) **बंहिमा**=બાહુલ્યનો ભાવ. बहुलस्य भाव इति।

(૧૩) **त्रपिमा**=તૃપ્રનો ભાવ. तृप्रस्य भाव इति।

(૧૪) **द्राघिमा**=દીર્ઘનો ભાવ. दीर्घस्य भाव इति।

(૧૫) **वर्षिमा**=વૃદ્ધનો ભાવ. वृद्धस्य भाव इति।

(૧૬) **वृन्दिमा**=વૃન્દારકનો ભાવ. वृन्दारकस्य भाव इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ યથાસંભવ स्था વગેરે આદેશ કરવો તેમજ वृन्दिमामां इमन् પ્રત્યયનું વિધાન वर्ण-दृढा०७.१.५९थी કરવું.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રગત प्रिय००वृन्दारकस्य એ પ્રમાણે સ્થાનીદર્શક પદ અને प्रा-स्था०० वृन्दम् એ પ્રમાણે કાર્યદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી **यथासङ्ख्य०१/१०** ન્યાયાનુસારે તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨) અહીં ટીકાની અંદર જે યથાસંભવ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ત્યાં 'જે શબ્દથી જે પ્રત્યય સંભવતા હોય તે પ્રત્યય પર છતાં જ આ સૂત્રથી કરવું.' તેવું તાત્પર્ય છે. જેમકે, स्फिर શબ્દ અવર્ણવાળો હોવાથી, પૃથુ વગેરે કાર્યમાં ન આવતો હોવાથી અને દૃઢ વગેરેમાં ન આવતો હોવાથી इमन् પ્રત્યય થતો નથી.

(૩) સૂત્રમાં દર્શાવેલ વર વગેરે આદેશોમાં અકાર ઉચ્ચારણ માટે જાણવો.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો करोति અર્થમાં णि પ્રત્યય લાગતા સૂત્રમાં દર્શાવેલ પ્ર વગેરે આદેશ ઈચ્છતા નથી. તેથી તેઓના મતે પ્રિયયતિ, સ્થિરયતિ જેવા પ્રયોગો પણ થાય છે.

पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ૭.૪.૩૯

અ.અ.સૂ. : इमनि च (णीष्ठेयसौ) पृथु मृदु-००परिवृढस्य ऋतः रः।

અર્થ : इमन्, णि, इष्ठ અને ईयस् પ્રત્યય પર છતાં पृथु, मृदु, भृश, कृश, दृढ અને परिवृढ નામના ऋનો र થાય છે.

સ. : पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य=पृथुश्च मृदुश्च भृशश्च कृशश्च दृढश्च परिवृढश्चेति पृथु-मृदु-भृशकृशदृढपरिवृढम्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **प्रथिमा**=વિસ્તૃતનો ભાવ. पृथोः भाव इति।
पृथ्वादेरिमन् ૭.૧.૫૮થી इमन्→पृथु+**इमन्**
त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩થી उનો લોપ→पृथ्+इमन्
આ સૂત્રથી ऋનો र्→**प्रथिमन्**।
प्रथमा सि વગેરે→**प्रथिमा**।

(૨) **प्रथयति**=વિસ્તૃતને કહે છે. पृथुमाचष्टे इति।
णिज्बहुलं०૩.૪.૪૨થી णिच्→पृथु+**इ**
त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩થી ઉનો લોપ→पृथ्+इ
આ સૂત્રથી ऋનો र्→**प्रथि**
तिव्, शव् વગેરે થતાં→**प्रथयति**।

(૩) **प्रथिष्ठः**=બધામાં આ અતિશય વિસ્તૃત છે.
अयमेषां मध्ये प्रकृष्टः पृथुरिति।
गुणाङ्गाद्०૭.૩.૯થી इष्ठ→पृथु+**इष्ठ**
પૂર્વપ્રમાણે ઉનો લોપ વગેરે થતાં→**प्रथिष्ठः**।

(૪) **प्रथीयान्**=બેમાં આ અતિશય વિસ્તૃત છે.
अयमनयोर्मध्ये प्रकृष्टः पृथुरिति।
गुणाङ्गाद्०૭.૩.૯થી ईयस्→पृथु+ईयस्
પૂર્વપ્રમાણે ઉનો લોપ વગેરે થતાં→**प्रथीयान्**।

(૫) **म्रदिमा**=કોમળનો ભાવ. मृदोः भाव इति।

(૬) **भ्रशिमा**=અત્યન્તનો ભાવ. भृशस्य भाव इति।

(૭) **क्रशिमा**=દુર્બળનો ભાવ. कृशस्य भाव इति।

(૮) **द्रढिमा**=દૃઢનો ભાવ. दृढस्य भाव इति।

(૯) **परिव्रढिमा**=વધેલાનો ભાવ. परिवृढस्य भाव इति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા. ૬,૭,૮ અને ૯માં વર્ણ-दृढादिभ्य०૭.૧.૫૯થી इमन् પ્રત્યય કરવો.

बहोर्णीष्ठे भूय् ૭.૪.૪૦

અ.અ.સૂ. : णीष्ठे बहोः भूय्।

અર્થ : णि અને इष्ठ પ્રત્યય પર છતાં બહુનો भूय् આદેશ થાય છે.

સ. : णीष्ठे=णिश्च इष्ठश्चेति णीष्ठम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **भूयયति**=ઘણાને કહે છે. बहुमाचष्टे इति।
णिज्बहुलं०૩.૪.૪૨થી णिच्→**बहु+इ**
આ સૂત્રથી બહુનો भूय्→**भूय्+इ**
तिव्, शव् વગેરે થતાં→**भूययति**।

(૨) **भूयिष्ठः**=બધામાં આ અતિશય ઘણું છે.
अयमेषां मध्ये प्रकृष्टो बहुरिति।
गुणाङ्गाद्०૭.૩.૯થી इष्ठ→**बहु+इष्ठ**
પૂર્વપ્રમાણે भूय् વગેરે થતાં→**भूयिष्ठः**।

અન્ય મત :

(૧) કેટલાંક વ્યાકરણકારો णि પ્રત્યય પર છતાં भूय् આદેશને વિકલ્પે ઈચ્છે છે. તેથી તેઓના મતે बह्वति પ્રયોગ પણ થાય છે.

(૨) કેટલાંક વ્યાકરણકારો णि પ્રત્યય પર છતાં બહુનો भाव् આદેશ ઈચ્છે છે. તેથી તેઓના મતે भावयति પ્રયોગ થાય છે.

भूर्लुक् चेवर्णस्य ૭.૪.૪૧

અ.અ.સૂ. : णीष्ठेयसौ बहोः भूः, इवर्णस्य च लुक्।

અર્થ : ईयस् અને इमन् પ્રત્યય પર છતાં બહુ નામનો भू આદેશ થાય છે. અને તે બંને પ્રત્યયના ઇવર્ણનો લોપ થાય છે.

ઉદા. (૧) **भूयान्**=બેમાં આ અતિશય ઘણું છે. अतिशयेन बहुरिति।
गुणाङ्गाद्०૭.૩.૯થી ईयस्→बहु+**ईयस्**
આ સૂત્રથી બહુનો भू અને પ્રત્યયના ઈનો લોપ→**भू**+यस्
પ્રથમા सि વગેરે→भूयान्।

(૨) **भूमा**=બહુત્વ. बहोर्भाव इति।
पृथ्वादेरिमन्०૭.૧.૫૮થી इमन्→बहु+**इमन्**
પૂર્વપ્રમાણે भू વગેરે થતાં→**भूमा**।

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, પ્રિય-સ્થિર૦૭.૪.૩૮ અહીં ણિ, ઇષ્ઠ, ઈયસ્ અને ઈમન્ એમ ચારે પ્રત્યયનો અધિકાર આવી રહ્યો છે. પરંતુ પૂર્વસૂત્રમાં ણિ અને ઇષ્ઠ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરેલું છે. અને તે સૂત્રથી પણ બહુ શબ્દનો જ ભૂય્ આદેશ કરે છે. તેથી જો આ સૂત્રમાં પણ ણિ, ઇષ્ઠ પ્રત્યય ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પૂર્વસૂત્ર વ્યર્થ જાય. માટે પારિશેષ્ય ન્યાયથી સૂત્રમાં નિર્દેશ ન હોવા છતાં પણ ઇમન્, ઈયસ્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ થાય છે.

(૨) યદ્યપિ અહીં સૂત્રમાં ભૂથી ઈયસ્, ઇમન્ પ્રત્યય લાગતા અસ્વયંભુવો૦૭.૪.૭૦થી ઊનો અવ્ થવાની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ સૂત્રમાં ભૂનો ભૂ+ઊ એ પ્રમાણે પ્રશ્લેષ થતો હોવાથી હવે ભૂના ઊનો અવ્ થશે નહીં.

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः ७.४.४२

अ.अ.सू. : णीष्ठेयसौ स्थूल-दूर-००क्षुद्रस्य अन्तस्थादेः लुक्, नामिनः च गुणः।

અર્થ : ણિ, ઇષ્ઠ અને ઈયસ્ પ્રત્યય પર છતાં સ્થૂલ, દૂર, યુવન્, હ્રસ્વ, ક્ષિપ્ર અને ક્ષુદ્ર નામના અન્તસ્થાદિ અંશનો લોપ થાય છે. અને નામી સ્વરનો ગુણ થાય છે.

સ. : (૧) **स्थूल-दूर००क्षुद्रस्य**=स्थूलश्च दूरश्च युवा च ह्रस्वश्च क्षिप्रश्च क्षुद्रश्चेति स्थूलदूर०० क्षुद्रम्, तस्येति।

(૨) **अन्तस्थादेः**=अन्तस्था आदिर्यस्य स इति अन्तस्थादि, तस्येति।

ઉદા. (૧) **स्थवयति**=સ્થૂલને કહે છે. સ્થૂલમાચષ્ટે ઇતિ।
णिज्बहुलं०૩.૪.૪૨થી णिच्→સ્થૂલ+**इ**
આ સૂત્રથી લનો લોપ અને ઊનો ગુણ ઓ→**स्थो**+इ
ओदौतोऽ०૧.૨.૨૪થી अव्→**स्थवि**
तिव् વગેરે થતાં→**स्थवयति**।

(૨) **स्थविष्ठः**=બધામાં આ અતિશય સ્થૂલ છે.
अयमेषां मध्ये प्रकृष्टः स्थूल इति।

(૩) **स्थवीयान्**=બેમાં આ અતિશય સ્થૂલ છે.
अयमनयोर्मध्ये प्रकृष्टः स्थूल इति।

(૪) **दवयति**=દૂરને કહે છે. दूरमाचष्टे इति।

(૫) **यवयति**=યુવાનને કહે છે. युवानमाचष्टे इति।

(૬) **ह्रसिमा**=હ્રસ્વનો ભાવ. ह्रस्वस्य भाव इति।

(૭) **क्षेपिमा**=ઉતાવળનો ભાવ. क्षिप्रस्य भाव इति।

(૮) **क्षोदिमा**=ક્ષુદ્રનો ભાવ. क्षुद्रस्य भाव इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

જિ. : આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ સ્થૂલ વગેરે શબ્દોથી ઉત્તર (त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩) સૂત્ર દ્વારા અન્ત્યસ્વરાદિના લોપની પ્રાપ્તિ છે જ. તેથી જ્યારે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરવાની આવે ત્યારે અન્તસ્થા જ શેષ બચે છે. માટે સૂત્રમાં अन्तस्थायाः પદનું ગ્રહણ કર્યું હોત તો પણ ઈષ્ટકર્થ સિદ્ધ થવાનું હતું. છતાં अन्तस्थादेः એ પ્રમાણે आदि પદનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

સમા. : અહીં તમારા કહેવા પ્રમાણે જો आदि પદનું ગ્રહણ ન કરવામાં આવે તો **येनाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यैव बाधकः ૧/૪૦** ન્યાયના કારણે આ સૂત્રથી त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩નો એકાંતે બાધ

થાય છે. તેથી સ્થૂલ વગેરે શબ્દથી માત્ર અન્તસ્થાનો જ લોપ થાય પણ અન્તયસ્વર સહિત અન્તસ્થાનો નહીં. જે ઈષ્ટ નથી. તે આ પ્રમાણે :

त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩ સામાન્યવિધિ છે. અને આ સૂત્રથી થતી વિધિ વિશેષવિધિ છે. માટે આ સૂત્ર બાધક બને છે. તથા त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩થી અન્ત્યસ્વરાદિના લોપની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ આ સૂત્ર દ્વારા જે પુનઃ अन्तस्थादेः પદ દ્વારા અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો પ્રારંભ કરાયો છે. તે સ્થૂલ ૭.૪.૪૩નો એકાંતે બાધ કરે છે. તેથી સ્થૂલ વગેરે શબ્દોમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ પછી त्रन्त्यस्वरादेः ૭.૪.૪૩થી પ્રવૃત્તિ ન થવાથી અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થઈ શકશે નહીં. આથી અન્તસ્થા સહિત તેનો પણ લોપ કરવા માટે આદિ પદનું ગ્રહણ કર્યું છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો સ્થૂલ, દૂર અને યુવન્થી करोति અર્થમાં णि પ્રત્યય પર છતાં अन्तस्थादिનો લોપ ઈચ્છતાં નથી. स्थूलं करोति स्थूलयति।

णि, इष्ठ, ईयस् આદિ પ્રત્યય પર છતાં થતા આદેશનું કોષ્ટક

સૂત્ર ૭.૪.	પ્રકૃતિ	નિમિત્ત	આદેશ	ઉદાહરણ
अल्प-यूनो०૩૩	अल्प, युवन्	–	कन्	कनयति
प्रशस्य०૩૪	प्रशस्य	–	श्र	श्रयति
वृद्धस्य०૩૫	वृद्ध, प्रशस्य	–	ज्य	ज्यયति
बाढा०૩૭	बाढ/अन्तिक	–	साध/नेद	साधयति
प्रिय०૩૮	प्रिय/स्थिर/स्फिर/ऊरु गुरु/बहुल/तृप्र/दीर्घ/ वृद्ध/वृन्दारक	(इमन् પણ)	प्रा/स्था/स्फा/वर गर/बह/त्रप/द्राघ वर्ष/वृन्द	प्रापयति

पृथु०३९	पृथु, मृदु, भृश, कृश, दृढ, परिवृढ	–	ऋनो र्	प्रथयति
बहोर्णी०४०	बहु	(भात्र णि, इष्ठ)	भूय्	भूययति
भूर्लु०४१	बहु	(भात्र इमन्, ईयस्)	भू	भूयान्
स्थूल-दूर०४२	स्थूल, दूर, युव, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र		अन्तस्थादिनो लोप	स्थवयति

त्रन्त्यस्वरादेः ७.४.४३

अ.अ.सू. : इमन् च (णीष्ठेयसौ) त्रन्त्यस्वरादेः लुक्।

अर्थ : इमन्, णि, इष्ठ अने ईयस् प्रत्यय पर छतां तृ प्रत्ययनो अने अन्त्यस्वरादि अंशनो लोप थाय छे.

स. : त्रन्त्यस्वरादेः=ता च अन्त्यस्वरादिश्चेति त्रन्त्यस्वरादि, तस्येति।

उदा. (१) **करयति**=कर्ताने कहे छे. कर्तृमन्तमाचष्टे इति।
णिज्बहुलं०३.४.४२थी णिच्→कर्तृमत्+**इ**
विन्मतोणी०६.४.३२थी मतुनो लोप→कर्तृ+इ
आ सूत्रथी तृनो लोप→**कर्**+इ
तिव् वगेरे थतां→**करयति**।

(२) **करिष्ठः**=बधामां आ अतिशय कर्ता छे.
अयमेषां मध्ये अतिशयेन कर्तृमान् इति।

(३) **करीयान्**=बेमां आ अतिशय कर्ता छे.
अयमनयोर्मध्ये अतिशयेन कर्तृमान् इति।
आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

(૪) **पटिमा**=નિપુણતા. પટોર્ભાવ ઇતિ।
પૃથ્વાદે૦૭.૧.૫૮થી ઇમન્→પટુ+**ઇમન્**
આ સૂત્રથી ઉનો લોપ→પટિમન્
પ્રથમા સિ વગેરે→**પટિમા**।

(૫) **पटयति**=નિપુણને કહે છે. પટુમાચષ્ટે ઇતિ।

(૬) **पटिष्ठः**=બધામાં આ અતિશય નિપુણ છે.
અયમેષાં મધ્યે પ્રકૃષ્ટઃ પટુરિતિ।

(૭) **पटीयान्**=બેમાં આ અતિશય નિપુણ છે.
અયમનયોર્મધ્યે પ્રકૃષ્ટઃ પટુરિતિ।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો વિન્ અને મતુ પ્રત્યયનો લોપ થયે અનેકસ્વરીના અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ વિકલ્પે ઈચ્છે છે. અને ણિ પ્રત્યય પર છતાં લોપના અભાવપક્ષમાં પણ ગુણ ઈચ્છે છે. જેમકે, પયસ્વિનમાચષ્ટે ઇતિ પયયતિ, પયસયતિ। વસુમન્તમાચષ્ટે ઇતિ વસયતિ, વસવયતિ।

नैकस्वरस्य ૭.૪.૪૪

અ.અ.સૂ. : ઇમન્ ચ (णीष्ठेयसौ) एकस्वरस्य अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

અર્થ : ઇમન્, ણિ, ઇષ્ઠ અને ઈયસ્ પ્રત્યય પર છતાં એકસ્વરી નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી.

ઉદા. (૧) **स्त्रजयति**=માળાવાળાને કહે છે. સ્ત્રગ્વિણમાચષ્ટે ઇતિ।
णिज्बहुलं૦૩.૪.૪૨થી ણિચ્→સ્ત્રગ્વિન્+**ઇ**

विन्मतो०७.४.७२थी विन्नो लोप→स्रज्+इ
तिव् वगेरे थतां→**स्रजयति**।

(२) **स्रजिष्ठः**=બધામાં આ શ્રેષ્ઠ માળાવાળો છે.
अयमेषामतिशयेन स्रग्वी इति।

(૩) **स्रजीयान्**=બેમાં આ શ્રેષ્ઠ માળાવાળો છે.
अयमनयोर्मध्ये अतिशयेन स्रग्वी इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

યદ્યપિ પૂર્વસૂત્રમાં અનેકસ્વરી પ્રકૃતિનું જ ગ્રહણ કર્યું હોત તો એકસ્વરી પ્રકૃતિમાં સ્વયં જ લોપનો પ્રતિષેધ થઈ જાય પરંતુ અવર્ણેવર્ણ० ૭.૪.૬૮થી થતાં લોપનો પણ આ પ્રતિષેધનો વિષય બનાવવા માટે પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે. અહીં આશય એ છે કે, આ સૂત્રને પૂર્વસૂત્રથી પૃથક્ ન બનાવ્યું હોત તો પૂર્વસૂત્રના નિમિત્ત કે કાર્યોની સાથે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય માટે ત્રન્ત્યસ્વરાદેઃ ૭.૪.૪૪થી થતા અન્ત્યસ્વરાદિના લોપના પ્રતિષેધ પછી પણ અવર્ણેવર્ણ०૭.૪.૬૮થી માત્ર અન્ત્યસ્વરનો લોપ થઈ શકે છે. તેનો પણ પ્રતિષેધ કરવા માટે આ સૂત્રનો પૃથક્ યોગ છે.

दण्डि-हस्तिनोरायने ૭.૪.૪૫

અ.અ.સૂ. : आयने दण्डि-हस्तिनोः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

અર્થ : આયન પ્રત્યય પર છતાં દણ્ડિન્ અને હસ્તિન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી.

સ. : दण्डि-हस्तिनोः=दण्डी च हस्ती चेति दण्डिहस्तिनौ, तयोरिति।

ઉદા. (૧) दाण्डिनायनः=દંડીનો પુત્રાદિ અપત્ય. दण्डिनोरपत्यमिति।
नडादिभ्य०૬.૧.૫૩થી आयनण्→दण्डिन्+**आयन**

वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**दाण्डिनायन**
नोऽपदस्य०७.४.६१थी प्राप्त अन्त्यस्वरादिना लोपनो आ सूत्रथी **निषेध.**
प्रथमा सि वगेरे→दाण्डिनायनः।

(२) **हास्तिनायनः**=हस्तीनो पुत्रादि अपत्य. हस्तिनोऽपत्यमिति। आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी.

वाशिन आयनौ ७.४.४६

अ.अ.सू. : आयनौ वाशिनः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

अर्थ : आयनि प्रत्यय पर छतां वाशिन्ना अन्त्यस्वरादिनो लोप थतो नथी.

उदा. वाशिनायनिः=वाशिन्नुं पुत्रादि अपत्य. वाशिनोऽपत्यमिति।

आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु अवृद्वाद्० ६.१.११०थी आयनिञ् प्रत्यय करवो.

एये जिह्वाशिनः ७.४.४७

अ.अ.सू. : एये जिह्वाशिनः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

अर्थ : एय प्रत्यय पर छतां जिह्वाशिन्ना अन्त्यस्वरादिनो लोप थतो नथी.

उदा. जैह्वाशिनेयः=जिह्वाशिननुं पुत्रादि अपत्य.
जिह्वाशिनोऽपत्यमिति।

आ उदा.नी साधनिका पूर्वप्रमाणे जाणवी. परंतु शुभ्रादिभ्यः ६.१.७२थी एयण् प्रत्यय करवो.

ईनेऽध्वा-ऽऽत्मनोः ७.४.४८

अ.अ.सू. : ईने अध्वा-ऽत्मनोः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

अर्थ : ईन प्रत्यय પર છતાં अध्वन् અને आत्मन् નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી.

स. : अध्वा-ऽत्मनोः=अध्वा च आत्मा चेति अध्वा-ऽत्मानौ, तयोरिति।

ઉદા. (૧) **अध्वनीनः**=રસ્તામાં સારી રીતે જનાર મુસાફર.
अध्वानमलङ्गामीति।
अध्वानंयेनौ ७.१.१०૩થી ईन→अध्वन्+**ईन**
नोऽपदस्य०७.४.६१થી પ્રાપ્ત અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ.
પ્રથમા सि વગેરે થતાં→**अध्वनीनः**।

(૨) **आत्मनीनः**=આત્મા માટે હિતકર. આત્મને हित इति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

इकण्यथर्वणः ७.४.४९

अ.अ.सू. : इकणि अथर्वणः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

अर्थ : इकण् પ્રત્યય પર છતાં अथर्वन् નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી.

ઉદા. **आथर्वणिकः**=અથર્વવેદને જાણનાર/ભણનાર.
अथर्वाणं वेत्ति/अधीते इति।
न्यायादेरिकण् ६.२.११८થી इकण्→अथर्वन्+**इक**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**आथर्वणिकः**।
नोऽपदस्य०७.४.६१થી પ્રાપ્ત અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ.

यूनोऽके ७.४.५०

अ.अ.सू. : अके यूनः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

अर्थ : अक प्रत्यय પર છતાં युवन्ना अन्त्यस्वरादिनो लोप थतो नथी.

ઉદા. **यौवनिका**=यौवन. यूनो भाव इति।
चौरादेः ७.१.७३थी अकञ्→युवन्+**अक**
नोऽपदस्य०७.४.६१थी अन्त्यस्वरादिना लोपनो आ सूत्रथी निषेध.
वृद्धि वगेरे थतां→**यौवनिका**।

अनोऽट्ये ये ७.४.५१

अ.अ.सू. : ट्ये ये अनः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

अर्थ : ट्य सिवायना यकारादि प्रत्यय પર છતાં अन् अन्तवाळा नामना अन्त्यस्वरादिनो लोप थतो नथी.

स. : अट्ये=न ट्य इति अट्य, तस्मिन्निति।

ઉદા. **सामन्यः**=सामवेदमां निपुण. सामनि साधुरिति।
तत्र साधौ ७.१.१५थी य→सामन्+**य**
नोऽपदस्य०७.४.६१थी प्राप्त अन्त्यस्वरादिना लोपनो आ सूत्रथी **निषेध.**
प्रथमा सि वगेरे→सामन्यः।

प्र.ઉદા. अट्य इति किम् ? राज्यम्=राजानो भाव.
राज्ञोः भावः/कर्म इति।
पतिराजान्त०७.१.६०थी ट्यण्→राजन्+**य**
नोऽपदस्य०७.४.६१थी अन्नो लोप→राज्य
प्रथमा सि वगेरे→राज्यम्।

★ આ સૂત્રમાં ટ્ય પ્રત્યયનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો નિષેધ થયો નહીં.

વિશેષતા :

સૂત્રમાં ય એ પ્રમાણે નિરનુબંધ પ્રત્યયનો નિર્દેશ હોવાથી **निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य** ૧/૩૨ ન્યાયાનુસારે નિરનુબંધ ય પર છતાં જ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થવાની હતી. પરંતુ સૂત્રમાં ટ્યનાં વર્જન સામર્થ્યથી જ સાનુબંધક યમાં સૂત્રપ્રવૃત્તિ માનવી જ રહી. અન્યથા સાનુબંધક ટ્યનું વર્જન વ્યર્થ જવાની આપત્તિ આવે.

अणि ૭.૪.૫૨

અ.અ.સૂ. : अणि अनः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

અર્થ : અણ્ પ્રત્યય પર છતાં અન્ અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરનો લોપ થતો નથી.

ઉદા. सौत्वनः=સુત્વન્નો પુત્રાદિ અપત્ય. सुत्वनोऽपत्यमिति।
ङसोऽपत्ये ૬.૧.૨૮થી અણ્→સુત્વન્+**અ**
नोऽपदस्य૦૭.૪.૬૧થી પ્રાપ્ત અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો આ સૂત્રથી **નિષેધ.**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**सौत्वनः**।

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રમાં જ અણ્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ ન કરતાં આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ ઉત્તરસૂત્રમાં માત્ર અણ્નો અધિકાર લઈ જવા માટે છે. અન્યથા **सन्नियोगशिष्टानामेकाऽपायेऽन्यतरस्याऽप्यपायः** ૧/૩૦ ન્યાયાનુસારે ઉત્તરસૂત્રમાં યેનો પણ અધિકાર આવવાની આપત્તિ આવે.

संयोगादिनः ७.४.५३

अ.अ.सू. : अणि संयोगात् इनः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

अर्थ : अण् प्रत्यय પર છતાં સંયોગથી પર રહેલા इन् અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી.

ઉદા. शाङ्खिनः=शंखिन्नो पुत्रादि अपत्य. शङ्खिनोऽपत्यमिति।
ङसोऽपत्ये ६.१.२८थी अण्→शङ्खिन्+**अ**
नोऽपदस्य०७.४.६१थी प्राप्त **इन्ना लोपनो** आ सूत्रथी **निषेध.**
वृद्धि वगेरे थतां→**शाङ्खिनः**।

विशेषता :

આ સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ इन् અન્તવાળા નામમાં ઉત્તરસૂત્ર અનપત્યે ૭.૪.૫૫થી અનપત્યાર્થક અણ્ પર છતાં અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ જ હતો. પરંતુ અપત્યાર્થક અણ્ પર છતાં પણ લોપનો પ્રતિષેધ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

गाथि-विदथि-केशि-पणि-गणिनः ७.४.५४

अ.अ.सू. : अणि गाथि-विदथि-केशि-पणि-गणिनः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

અર્થ : અણ્ પ્રત્યય પર છતાં गाथिन्, विदथिन्, केशिन्, पणिन् અને गणिन् નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી.

स. : गाथि-विदथि-केशि-पणि-गणिनः=गाथी च विदथी च केशी च पणी च गणी चेति गाथि-विदथि-केशि-पणि-गणिन्, तस्येति।

ઉદા. (૧) गाथिनः=गाथिन्नो पुत्रादि अपत्य. गाथिनोऽपत्यमिति।

(૨) **वैदथिनः**=विदथिन्नो पुत्रादि अपत्य. विदथिनोऽपत्यमिति।

(૩) **कैशिनः**=કેશિન્નો પુત્રાદિ અપત્ય. केशिनोऽपत्यमिति।

(૪) **पाणिनः**=પણિન્નો પુત્રાદિ અપત્ય. पणिनोऽपत्यमिति।

(૫) **गाणिनः**=ગણિન્નો પુત્રાદિ અપત્ય. गणिनोऽपत्यमिति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

अनपत्ये ૭.૪.૫૫

અ.અ.સૂ. : अनपत्ये अणि इनः अन्त्यस्वरादेः लुक् न।

અર્થ : અપત્ય અર્થ સિવાયનો અણ્ પ્રત્યય પર છતાં ઇન્ અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થતો નથી.

સ. : अनपत्ये=न अपत्यमिति अनपत्यम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. सांराविणम्=અવાજ કરવો. समन्तात् राव इति।

नित्यं ञ-ञिनो૦૭.૩.૫૮થી અણ્→संराविन्+**अ**

नोऽपदस्य૦૭.૪.૬૧થી પ્રાપ્ત **इन्ના લોપનો.** આ સૂત્રથી **નિષેધ.**

વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**सांराविणम्**।

અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો નિષેધ દર્શાવતું કોષ્ટક

સૂત્ર ૭.૪.	પ્રકૃતિ	પ્રત્યય	અન્ય નિમિત્ત	ઉદાહરણ
नैकस्वर०४४	એકસ્વરી	इमन्, णि, इष्ठ, ईयस्	–	स्रजयति
दण्डि-हस्ति०४५	दण्डिन्, हस्तिन्	आयन	–	दाण्डिनायनः
वाशिन०४६	वाशिन्	आयनि	–	वाशिनायनिः
एये जिह्वा०४७	जिह्वाशिन्	एय	–	जैह्वाशिनेयः
ईनेऽध्वा०४८	अध्वन्, आत्मन्	ईन	–	अध्वनीनः

इकण्य०४९	अथर्वन्	इकण्	–	आथर्वणिकः
यूनोऽके ५०	युवन्	अक	–	यौवनिका
अनोऽट्ये०५१	अन् अन्तवाळी	य	ट्य वर्जित प्रत्यय	सामन्यः
अणि ५२	अन् अन्तवाळी	अण्	–	सौत्वनः
संयोगा०५३	इन् अन्तवाळी	अण्	संयोगथी ५२ इन्	शाङ्खिनः
गाथि-विद०५४	गाथिन्, विदथिन्, केशिन्, पणिन्, गणिन्	अण्	–	गाथिनः
अनपत्ये ५५	इन् अन्तवाळी	अण्	अपत्यार्थक सिवायनो प्रत्यय	सांराविणम्

उक्षणो लुक् ७.४.५६

अ.अ.सू. : अनपत्ये अणि उक्षणः अन्त्यस्वरादेः लुक्।

अर्थ : अपत्यार्थक सिवायनो अण् प्रत्यय ५२ छतां उक्षन् नामना अन्त्यस्वरादिनो लोप थाय छे.

उदा. औक्षं पदम्=બળદ संबंधी पगलुं. उक्षण इदमिति।
तस्येदम् ६.३.१६०थी अण्→उक्षन्+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**औक्षन्**+अ
आ सूत्रथी अन्नो लोप→औक्ष
प्रथमा सि वगेरे→**औक्षम्**।

प्र.उदा. अनपत्य इत्येव→औक्षणः=બળદનો अपत्य. उक्षणोऽपत्यमिति।
आ उदा.नी साधनिका ७.४.५२मां दर्शावेल सौत्वनः प्रमाणे जाणवी. परंतु षादि-हन्०२.१.११०थी क्षना अनो लोप करवो.

★ આ સૂત્રમાં અપત્યાર્થક પ્રત્યયનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અન્નો લોપ થયો નહીં.

ब्रह्मणः ७.४.५७

અ.અ.સૂ. : अनपत्ये अणि ब्रह्मणः अन्त्यस्वरादेः लुक्।

અર્થ : અપત્યાર્થક સિવાયનો અણ્ પ્રત્યય પર છતાં બ્રહ્મન્ના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે.

ઉદા. ब्राह्मम् अस्त्रम्=બ્રહ્માનું અસ્ત્ર. ब्रह्मण इदमिति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વસૂત્ર નિર્દિષ્ટ औक्षम् પ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્નિર્દેશ ઉત્તરસૂત્રમાં માત્ર ब्रह्मणःનો અધિકાર લઈ જવા માટે છે. અન્યથા **सन्नियोगशिष्टाना०१/३०** ન્યાયાનુસારે ઉત્તરસૂત્રમાં उक्षणःનો પણ અધિકાર આવવાની આપત્તિ આવે.

जातौ ७.४.५८

અ.અ.સૂ. : जातौ अनपत्ये अणि ब्रह्मणः अन्त्यस्वरादेः लुक्।

અર્થ : જાતિ અર્થ ગમ્યમાન હોતે છતે અપત્યાર્થક સિવાયનો અણ્ પ્રત્યય પર છતાં બ્રહ્મન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે.

ઉદા. ब्राह्मी औषधिः=બ્રહ્માની ઔષધિ. ब्रह्मण इयमिति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૪.૫૬ નિર્દિષ્ટ औक्षम् પ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. (૧) अपत्ये तु ब्राह्मणः=બ્રહ્માનું અપત્ય (બ્રાહ્મણ). ब्रह्मणोऽपत्यमिति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા ૭.૪.૫૨ નિર્દિષ્ટ सौत्वनः પ્રમાણે જાણવી.

આ સૂત્રમાં અપત્ય અર્થનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અન્નો લોપ થયો નહીં.

(૨) **जातावितिकिम् ? ब्राह्मो नारदः**=ના૨૬.
ब्रह्मणोऽपत्यमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વસૂત્રનિર્દિષ્ટ ब्राह्मम् પ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જાતિ અર્થની ગમ્યમાનતામાં થાય છે. જ્યારે અહીં જાતિ ન જણાતી હોવાથી આ સૂત્રથી અન્નો લોપ થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : પૂર્વસૂત્રથી અણ્ ૫૨ છતાં ब्रह्मन्ના અન્નો લોપ સિદ્ધ જ હતો. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ૧/૨૫** ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ થયો કે, જો જાતિ અર્થ જણાતો હોય તો અનપત્યાર્થક જ અણ્ ૫૨ છતાં ब्रह्मन्ના અન્નો લોપ થશે. પણ અપત્યાર્થક અણ્ ૫૨ છતાં ઉત્ત૨સૂત્રથી પણ લોપ થશે નહીં.

अवर्मणो मनोऽपत्ये ૭.૪.૫૯

અ.અ.સૂ. : अपत्ये अणि अवर्मणः मनः अन्त्यस्वरादेः लुक्।

અર્થ : અપત્યાર્થક અણ્ પ્રત્યય ૫૨ છતાં વર્મન્ સિવાયના મન્ અન્તવાળા નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે.

સ. : अवर्मणः=न वर्मनिति अवर्मन्, तस्येति।

ઉદા. सौषामः=સુષામન્નો પુત્રાદિ અપત્ય. सुषाम्नोऽपत्यमिति।
ङसोऽपत्ये ૬.૧.૨૮થી અણ્→सुषामन्+**अ**
આ સૂત્રથી અન્નો લોપ→सुषाम्+अ
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**सौषामः**।

પ્ર.ઉદા. अवर्मण इति किम् ? चाक्रवर्मणः=ચક્રવર્માનો પુત્રાદિ અપત્ય. चक्रवर्मणोऽपत्यमिति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ અન્નો લોપ કરવો નહીં.

★ આ સૂત્રમાં વર્મન્નું પ્રકૃતિતયા વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અન્નો લોપ થયો નહીં.

हितनाम्नो वा ७.४.६०

અ.અ.સૂ. : अपत्ये अणि हितनाम्नः अन्त्यस्वरादेः लुक् वा।

અર્થ : અપત્યાર્થક અણ્ પ્રત્યય પર છતાં હિતનામન્ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. हैतनामः/हैतनामनः=હિતનામાનું પુત્રાદિ અપત્ય.

हितनाम्नोऽपत्यमिति।

ङसोऽपत्ये ६.१.२८થી અણ્→हितनामन्+**अ**

આ સૂત્રથી અન્નો લોપ→हितनाम्+अ

વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**हैतनामः**।

વિકલ્પે : જ્યારે અન્નો લોપ ન થાય ત્યારે, हैतनामनः।

नोऽपदस्य तद्धिते ७.४.६१

અ.અ.સૂ. : तद्धिते अपदस्य नः अन्त्यस्वरादेः लुक्।

અર્થ : તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં અપદસંજ્ઞક ન્કારાન્ત નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે.

સ. : अपदस्य=न पदमिति अपदम्, तस्येति।

ઉદા. **मैधावः** = મેધાવીનો પુત્રાદિ અપત્ય. મેધાવિનોઽપત્યમિતિ।
ઙસોઽપત્યે ૬.૧.૨૮થી અણ્→મેધાવિન્+**અ**
આ સૂત્રથી ઇન્નો લોપ→મેધાવ્+અ
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**मैधावः**।

પ્ર.ઉદા. **अपदस्येति किम् ? मेधाविरूप्यम्** = મેધાવીથી આવેલું.
મેધાવિન આગતમિતિ।
નૃ-હેતુભ્યો૦૬.૩.૧૫૬થી રૂપ્ય→મેધાવિન્+**રૂપ્ય**
નામ સિદય્૦૧.૧.૨૧થી મેધાવિન્ને **પદસંજ્ઞા.**
નામ્નો નો૦૨.૧.૯૧થી ન્નો લોપ→મેધાવિરૂપ્ય
પ્રથમા સિ વગેરે→મેધાવિરૂપ્યમ્।

★ આ સૂત્રમાં પદસંજ્ઞક નામના અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનું વર્જન હોવાથી અહીં ઇન્નો લોપ થયો નહીં.

कलापि-कुथुमि-तैतलि-जाजलि-लाङ्गलि-शिखण्डि-शिलालि-सब्रह्मचारि-पीठसर्पि-सूकरसद्म-सुपर्वणः ૭.૪.૬૨

અ.અ.સૂ. : तद्धिते अपदस्य कलापि०० सुपर्वणः अन्त्यस्वरादेः लुक्।

અર્થ : તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં અપદસંજ્ઞક कलापिन्, कुथुमिन्, तैतलिन्, जाजलिन्, लाङ्गलिन्, शिखण्डिन्, शिलालिन्, सब्रह्मचारिन्, पीठसर्पिन्, सूकरसद्मन् અને सुपर्वन् નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે.

સ. : कलापि-कुथुमि०००सुपर्वणः = कलापी च कुथुमी च तैतली च जाजली च लाङ्गली च शिखण्डी च शिलाली च सब्रह्मचारी च पीठसर्पी च सूकरसद्मा च सुपर्वा चेति कलापि००सुपर्व, तस्येति।

ઉદા. (૧) **कालापाः** = કલાપીએ કહેલા વેદને જાણે છે/ભણે છે.
कलापिना प्रोक्तं वेदं विदन्ति/अधीयते इति।
तेन प्रोक्ते ६.૩.૧૮૧થી अण्→कलापिन्+**अ**
तद् वेत्त्य०६.२.११७થી अण्→कलापिन्+**अ**+अ
प्रोक्तात् ६.२.१२८થી દ્વિતીય अण्નો લોપ→कलापिन्+अ
આ સૂત્રથી इन्નો લોપ→कलाप्+अ
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**कालापाः**।

(૨) **कौथुमाः** = કુથુમીએ કહેલા વેદને જાણે/ભણે છે.
कुथुमिना प्रोक्तं वेदं विदन्ति/अधीयते इति।

(૩) **तैतलाः** = તૈતલિએ કહેલા વેદને જાણે છે/ભણે છે.
तैतलिं विदन्ति/अधीयते इति।

(૪) **जाजलाः** = જાજલીએ કહેલા વેદને જાણે છે/ભણે છે.
जाजलिं विदन्ति/अधीयते इति।

(૫) **लाङ्गला** = લાંગલિએ કહેલા વેદને જાણે છે/ભણે છે.
लाङ्गलिं विदन्ति/अधीयते इति।

(૬) **शैखण्डाः** = શિખંડીના પુત્રાદિ અપત્યો.
शिखण्डिन अपत्यानीति।

(૭) **शैलालाः** = શિલાલિના પુત્રાદિ અપત્યો.
शिलालिन अपत्यानीति।

(૮) **साब्रह्मचाराः** = સબ્રહ્મચારીના પુત્રાદિ અપત્યો.
सब्रह्मचारिण अपत्यानीति।

(૯) **पैठसर्पाः** = પીઠસર્પિના પુત્રાદિ અપત્યો.
पीठसर्पिण अपत्यानीति।

(૧૦) **सौकरसद्माः**=સૂકરસદ્મના પુત્રાદિ અપત્યો.
सूकरसद्मन अपत्यानीति।

(૧૧) **सौपर्वाः**=સુપર્વન્ના પુત્રાદિ અપત્યો.
सुपर्वण अपत्यानीति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા.૯ થી ૧૧માં અણ્નું વિધાન ડસોઽપત્યે ૬.૧.૨૮થી કરવું.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ कलापिन् વગેરે इन् અન્તવાળા નામના અનપત્યાર્થક અણ્ પર છતાં અનપત્યે ૭.૪.૫૫ સૂત્રથી शिखण्डिन्, पीठसर्पिन् નામના અપત્યાર્થક અણ્ પર છતાં પણ संयोगादिनः ૭.૪.૫૩થી તેમજ सूकरसद्मन्, सुपर्वन्ના અણિ ૭.૪.૫૨ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વરાદિના લોપનો નિષેધ હતો. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

वाश्मनो विकारे ૭.૪.૬૩

અ.અ.સૂ. : विकारे तद्धिते अश्मनः अन्त्यस्वरादेः लुक् वा।

અર્થ : વિકાર અર્થક તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં अश्मन् નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. **आश्मः/आश्मनः**=પથ્થરનો વિકાર-ભસ્માદિ.
अश्मनो विकार इति।
विकारे ૬.૨.૩૦થી અણ્→अश्मन्+**अ**
આ સૂત્રથી अन्નો લોપ→अश्म्+अ
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**आश्मः**।
વિકલ્પે : જ્યારે अन्નો લોપ ન થાય ત્યારે, आश्मनः।

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો અશ્મન્‌ના અન્‌નો લોપ નિત્ય ઈચ્છે છે.

चर्म-शुनः कोश-सङ्कोचे ૭.૪.૬૪

અ.અ.સૂ. : कोश-सङ्कोचे तद्धिते चर्म-शुनः अन्त्यस्वरादेः लुक्।

અર્થ : કોશ અને સંકોચ અર્થક તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં અનુક્રમે ચર્મન્‌ અને શ્વન્‌ નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ થાય છે.

સ. : (૧) **चर्म-शुनः**=चर्म च श्वा चेति चर्म-श्वन्‌, तस्येति।

(૨) **कोश-सङ्कोचे**=कोशश्च सङ्कोचश्चेति कोश-सङ्कोचम्‌, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **चार्मः कोशः**=ચામડાની મ્યાન. चर्मणो विकार इति।

(૨) **शौवः सङ्कोचः**=કૂતરાનું આ. शुनोऽयमिति।
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ ઉદા.૨માં अण्‌ પ્રત્યય तस्येदम्‌ ૬.૩.૧૬૦થી કરવો.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં चर्म-शुनः એ પ્રમાણે સ્થાનીદર્શક પદ અને कोश-सङ्कोचे એ પ્રમાણે નિમિત્તદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्‌ ૧/૧૦** ન્યાયાનુસારે તે બંનેની વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

प्रायोऽव्ययस्य ૭.૪.૬૫

અ.અ.સૂ. : तद्धिते अपदस्य अव्ययस्य अन्त्यस्वरादेः प्रायः लुक्।

અર્થ : તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં અપદસંજ્ઞક અવ્યય નામના અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ પ્રાયઃ થાય છે.

ઉદા. (૧) **सौवः**=સ્વર્ગમાં થનાર. स्वर्भव इति।
भवे ६.૩.૧૨૩થી अण्→स्वर्+**अ**
આ સૂત્રથી अर्નો લોપ→स्व्+अ
द्वारादेः ૭.૪.૬થી व्ની પૂર્વે औ આગમ→**सौव**
પ્રથમા સિ વગેરે→सौवः।

(૨) **प्रायः किम् ? आरातीयः**=દૂર અથવા નજીકમાં આવેલો. आरात् भव इति।
दोरीयः ६.૩.૩૨થી ईय→आरात्+**ईय**
પ્રથમા સિ વગેરે→आरातीयः।

★ અહીં प्रायः પદનું ગ્રહણ હોવાથી અવ્યય એવા आरात्ના आत्નો લોપ થયો નહીં.

अनीनादट्यहन्नोऽतः ૭.૪.૬૬[1]

અ.અ.સૂ. : अनीनादटि तद्धिते अपदस्य अहन्नः अतः लुक्।

અર્થ : इन्, अत् અને अट् સિવાયના તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં અપદસંજ્ઞક अहन्ના अनો લોપ થાય છે.

સ. : अनीनादटि=ईनश्च अत् च अट् चेति ईनादट्, न ईनादट् इति अनीनादट्, तस्मिन्निति।

ઉદા. **आहन्नम्**=દિવસોનો સમુદાય. अहनां समूह इति।
श्वादिभ्योऽ०६.२.२७થી अञ्→अहन्+**अ**
આ સૂત્રથી अन्ના अनो લોપ→अहन्+अ
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**आहन्नम्**।

---

[1] લ.વૃ.માં **अनीनाऽटि** એ પ્રમાણે **ईन** અને **अटि**નું વર્જન દર્શાવેલ છે. પરંતુ પ્ર.ઉદા.માં **ईन, अत्** અને **अट्** ત્રણેનું ગ્રહણ કરેલ છે.

પ્ર.ઉદા. **अनीनादटीति किम् ?**

(૧) **द्वयहीनः**=બે દિવસમાં થયેલ. द्वाभ्यामहोभ्यां निर्वृत्त इति।
रात्र्यहः०૬.૪.૧૧૦થી ईन→द्वयहन्+**ईन**
नोऽपदस्य०૭.૪.૬૧થી ईन्નો લોપ→द्वयहीन
प्रथमा सि વગેરે→द्वयहीनः।

(૨) **प्रत्यहम्**=દિવસે દિવસે. अहरहः प्रतीति।
नपुंसकाद् वा ૭.૩.૮૯થી अत्→प्रत्यहन्+**अ**
नोऽपदस्य०૭.૪.૬૧ વગેરેથી अन्નો લોપ વગેરે→ प्रत्यहम्।

(૩) **द्वयहः**=બે દિવસનો સમુદાય. द्वयोरह्नोः समाहार इति।
द्विगोरह्नो०૭.૩.૯૯થી अट्→द्वयहन्+**अ**
પૂર્વપ્રમાણે अन्નો લોપ વગેરે થતાં→द्वयहः।

★ આ સૂત્રમાં ईन, अत् અને अट् પ્રત્યયનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી અનો લોપ થયો નહીં.

विंशतेस्तेर्डिति ૭.૪.૬૭

અ.અ.સૂ. : डिति तद्धिते विंशतेः तेः लुक्।

અર્થ : ડિત્ તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં વિંશતિ નામના તિનો લોપ થાય છે.

ઉદા. **विंशकः पटः**=વીશથી ખરીદેલ વસ્ત્ર. विंशत्या क्रीत इति।
त्रिंशद्-विंशते०૬.૪.૧૨૯થી डक→विंशति+**अक**
આ સૂત્રથી ડિત્ अક પર છતાં તિનો લોપ→विंश+अक
डित्यन्त्य०૨.૧.૧૧૪થી અનો લોપ→विंशक
પ્રથમા સિ વગેરે→विंशकः।

अवर्णेवर्णस्य ७.४.६८

अ.अ.सू. : तद्धिते अपदस्य अवर्णेवर्णस्य लुक्।

અર્થ : તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં અપદસંજ્ઞક અવર્ણાન્ત અને ઇવર્ણાન્ત નામના અવર્ણ અને ઇવર્ણનો લોપ થાય છે.

સ. : अवर्णेवर्णस्य=अवर्णश्च इवर्णश्चेति अवर्णेवर्णम्, तस्येति।

ઉદા. (૧) **दाक्षिः**=દક્ષનો પુત્રાદિ અપત્ય. दक्षस्याऽपत्यमिति।
अत इञ् ६.१.३१थी इञ्→दक्ष+**इ**
આ સૂત્રથી અનો લોપ→दक्ष+इ
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**दाक्षिः**।

(૨) **चौडिः**=ચૂડાનો પુત્રાદિ અપત્ય. चूडाया अपत्यमिति।
बाह्वादिभ्यो०६.१.३२थी इञ्→चूडा+**इ**
પૂર્વપ્રમાણે આનો લોપ વગેરે થતાં→**चौडिः**।

(૩) **नाभेयः**=નાભિરાજાનો પુત્રાદિ અપત્ય. नाभेरपत्यमिति।
इतोऽनिञः ६.१.७२थी एयण्→नाभि+**एय**
પૂર્વપ્રમાણે ઇનો લોપ વગેરે થતાં→**नाभेयः**।

(૪) **दौलेयः**=દુલીનું પુત્રાદિ અપત્ય. દુલ્યા અપત્યમિતિ।
द्विस्वरादनद्याः ६.१.७१थी एयण्→दुली+**एय**
પૂર્વપ્રમાણે ઈનો લોપ વગેરે થતાં→**दौलेयः**।

પ્ર.ઉદા. **अपदस्येति किम् ? ऊर्णायुः**=ઘેંટો. ऊर्णाऽस्यास्तीति।
ऊर्णा-हं०७.२.१७थी युस्→ऊर्णा+**युस्**
नाम सिदय्०१.१.२१थी ऊर्णાને **पदसंज्ञा.**
પ્રથમા સિ વગેરે→ऊर्णायुः।

★ આ સૂત્રમાં પદસંજ્ઞક નામનું વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી આનો લોપ થયો નહીં.

अकद्रू-पाण्ड्वोरुवर्णस्यैये ७.४.६९

अ.अ.सू. : एये तद्धिते अकद्रू-पाण्ड्वोः उणर्वस्य लुक्।

અર્થ : એય તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં કદ્રૂ અને પાણ્ડૂ સિવાયના ઉવર્ણાન્ત નામના ઉવર્ણનો લોપ થાય છે.

स. : अकद्रू-पाण्ड्वोः=कद्रूश्च पाण्डुश्चेति कद्रूपाण्डू, न कद्रूपाण्डू इति अकद्रू-पाण्डू, तयोरिति।

ઉદા. जाम्बेयः=જંબૂનો પુત્રાદિ અપત્ય. जम्ब्वा अपत्यमिति।

द्विस्वरादनद्याः ६.१.७१થી एयण्→जम्बू+**एय**

આ સૂત્રથી ઊનો લોપ→जम्बेय

વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**जाम्बेयः**।

પ્ર.ઉદા. कद्र्वादिवतर्जनं किम् ?

(૧) **काद्रवेयः**=કદ્રૂનો પુત્રાદિ અપત્ય. कद्र्वा अपत्यमिति।

(૨) **पाण्डवेयः**=પાણ્ડુનો પુત્રાદિ અપત્ય. पाण्डोरपत्यमिति।

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી. પરંતુ પ્રત્યયનું વિધાન અનુક્રમે चुतुष्पाद्भ्य०६.१.८३થી અને शुभ्रादिभ्यः ६.१.७३થી કરવું, આ સૂત્રથી ઊનો લોપ ન કરવો. તેમજ अस्वयम्भुवो०७.४.७०થી ઉનો अव् કરવો.

અન્ત્યસ્વરાદિ વગેરેના લોપને દર્શાવતું કોષ્ટક

સૂત્ર ૭.૪.	પ્રકૃતિ	પ્રત્યય	અન્ય નિમિત્ત	ઉદાહરણ
उक्ष्णो०५६	उक्षन्	अण्	अनपत्यार्थक	औक्षम्
ब्रह्मणः ५७	ब्रह्मन्	अण्	"	ब्राह्ममस्त्रम्
जातौ ५८	ब्रह्मन्	अण्	अनपत्यजातार्थक	ब्राह्मी
अवर्मणो०५९	अवर्मन्, मन् अन्तवाळा	अण्	अपत्यार्थक	सौषामः
हितनाम्नो०६०	हितनामन्	"	"	हैतनामः
नोऽपद०६१	अपद न्कारान्त	—	—	मैधावः
कलापि०६२	कलापिन्, कुथुमिन्, तैतलि, जाजलि, लाङ्गलि, शिखण्डि, शिलालि, सब्रह्मचारि, पीठसर्पि, सूकरसद्म, सुपर्वन्	—	—	कालापाः
वाऽश्मनो०६३	अश्मन्	—	विकारार्थक	आश्मः
चर्म-शुनः०६४	चर्मन्/श्वन्	—	कोश/संकोचार्थक	चार्मः
प्रायोऽ०६५	अव्ययसंज्ञक	—	—	सौवः
अनीनाट्य०६६	अहन्		इन्, अट् सिवाय	आहनम्
विंशते०६७	विंशति	डित्	(तिनो लोप)	विंशकः
अवर्णे०६८	अवर्ण, इवर्णान्त			दाक्षिः
अकद्रू०६९	अकद्रू-पाण्डु उवर्णान्त	एय		जाम्बेयः

अस्वयम्भुवोऽव् ७.४.७०

अ.अ.सू. : अपदस्य अस्वयम्भुवः ऊवर्णस्य तद्धिते अव्।

अर्थ : स्वयम्भू सिवायना अपदसंज्ञक ऊवर्णान्त नामना उ वर्णनो तद्धित प्रत्यय पर छतां अव् थाय छे.

स. : अस्वयम्भुवः=न स्वयम्भूरिति अस्वयम्भूः, तस्येति।

उदा. औपगवः=गोवाळनो पुत्रादि अपत्य. उपगोरपत्यमिति।
ङसोऽपत्ये ६.१.२८थी अण्→उपगु+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी उनी वृद्धि→**औ**पगु+अ
आ सूत्रथी उनो अव्→औप**गव**
प्रथमा सि वगेरे→औपगवः।

प्र.उदा. अस्वयम्भुव इति किम् ? स्वायम्भुवः=स्वयंभूनो पुत्रादि अपत्य. स्वयंभुवोरपत्यमिति।
ङसोऽपत्ये ६.१.२८थी अण्→स्वयम्भू+**अ**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**स्वा**यम्भू+अ
धातोरिवर्णो०२.१.५०थी ऊनो उव्→स्वायम्भु**व**
प्रथमा सि वगेरे→स्वायम्भुवः।

★ आ सूत्रमां स्वयम्भूनुं वर्जन होवाथी अहीं आ सूत्रथी ऊनो अव् थयो नहीं.

ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुसशश्वदकस्मात्त इकस्येतो लुक् ७.४.७१

अ.अ.सू. : ऋवर्णोवर्ण००कस्मात्तः इकस्य इतः लुक्।

अर्थ : ऋवर्णान्त, ऊवर्णान्त, दोस्, नाम, इस् अने उस् प्रत्ययान्त नाम तेमज शश्वद् अने अकस्मात् सिवायना त अन्तवाळा नामथी पर रहेल इक प्रत्ययना इनो लोप थाय छे.

स. : **ऋवर्णो००कस्मात्तः**=शश्वच्च अकस्माच्चेति शश्वदकस्मात्, न शश्वदकस्मादिति अशश्वदकस्मात्, अशश्वदकस्माच्च तत् त चेति अशश्वदकस्मात्त, ऋवर्णश्च उवर्णश्च दोश्च इस् च उस् च अशश्वदकस्मात्तश्चेति ऋवर्णो००कस्मात्त, तस्मादिति।

उदा. (१) **मातृकम्**=माताની પાસેથી આવેલું. मातुरागतमिति।
ऋत इकण् ६.३.१५२थी इकण्→मातृ+**इक**
આ સૂત્રથી इकना इनो लोप→मातृक
प्रथमा सि वगेरे→**मातृकम्**।

(२) **नैषादकर्षुकः**=માછીમારના અસ્ત્રમાં થનાર.
निषादकर्ष्वां भव इति।
उवर्णा०६.३.३९थी इकण्→**नैषादकर्षु**+**इक**
वृद्धिः स्वरेष्वा०७.४.१थी वृद्धि→**नैषादकर्षु**+इक
આ સૂત્રથી इकना इनो लोप→नैषादकर्षुक
प्रथमा सि वगेरे→**नैषादकर्षुकः**।

(३) **दौष्कः**=ભુજાથી તરનાર. दोर्भ्याम् तरतीति।
तरति ६.४.९थी इकण्→दोस्+**इक**
वृद्धि वगेरे थतां→**दौष्कः**।

(४) **सार्पिष्कः**=ઘી વેંચનાર. सर्पिः पण्यमस्येति।
तदस्य०६.४.५४थी इकण्→सर्पिस्+**इक**
वृद्धि वगेरे थतां→**सार्पिष्कः**।

(५) **धानुष्कः**=ધનુષ્ય છે હથિયાર જેનું. धनुः प्रहरणमस्येति।
प्रहरणम् ६.४.६२थी इकण्→धनुस्+**इक**
वृद्धि वगेरे थतां→**धानुष्कः**।

(૬) **औदश्वित्कः**=છાશથી મિશ્રિત ભાત. उदश्विता संस्कृत इति।
संस्कृते ૬.૪.૩થી इकण्→उदश्वित्+**इक**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**औदश्वित्कः**।

પ્ર.ઉદા. शश्वदकस्माद्वर्जनं किम् ?

(૧) **शाश्वतिकम्**=शाश्वतिक. शश्वद् भवमिति।
वर्षा कालेभ्यः ૬.૩.૮૦થી इकण्→शश्वत्+**इक**
વૃદ્ધિ વગેરે થતાં→**शाश्वतिकम्**।

(૨) **आकस्मिकम्**=आकस्मिक. अकस्मात् भवमिति।
अध्यात्मा०૬.૩.૭૮થી इकण्→अकस्मात्+**इक**
वृद्धिः स्वरेष्वा०૭.૪.૧થી વૃદ્ધિ→**आकस्मात्**+इक
प्रायोऽव्ययस्य ૭.૪.૬૫થી आत्નો લોપ→आकस्मिक
પ્રથમા सि વગેરે→आकस्मिकम्।

★ આ સૂત્રમાં शश्वत् અને अकस्मात् નામનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી इकण्ના इનો લોપ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં દર્શાવેલ इस्-उस् પદ દ્વારા **प्रत्यया-ऽप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ૨/૨** ન્યાયાનુસારે इस्-उस् પ્રત્યયાન્ત નામનું જ ગ્રહણ થાય છે. તેથી आशिषा चरति જેવા પ્રયોગ इस् ધાતુ સંબંધી હોવાથી આ સૂત્રનો વિષય બનતાં નથી.

(૨) અહીં त् પદ દ્વારા જે त्કારાન્ત નામનું ગ્રહણ થાય છે. તે **लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ૧/૧૫** ન્યાયાનુસારે પ્રતિપદોક્ત જ જાણવું. પણ मथितं पण्यमस्य इति माथितिकः જેવા લાક્ષણિક પ્રયોગો સૂત્રના વિષય બનતા નથી.

असकृत् संभ्रमे ७.४.७२

अ.अ.सू. : संभ्रमे असकृत्।

अर्थ : ભય આદિ વડે પ્રયોગ કરનારની ત્વરા (સંભ્રમ) જણાતે છતે પદ અથવા વાક્ય અનેકવાર પ્રયોગ કરાય છે.

ઉદા. (૧) **अहिरहिरहिः**=સાપ...સાપ...સાપ !

(૨) **हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति**=હાથી આવે છે. હાથી આવે છે !

(૩) **लघु पलायध्वं लघु पलायध्वम्**=જલ્દી ભાગો. જલ્દી ભાગો !

★ અહીં સાપ, હાથી વગેરેના કારણે ઉત્પન્ન થતા ભયવાળા પ્રયોગ કરનારની ત્વરા જણાય છે. માટે આ સૂત્રથી अहि પદ અથવા हस्त्यागच्छति અને लघु पलायध्वम् વાક્ય અનેકવાર પ્રયોગ કરાય છે.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં જે પદ અથવા વાક્યને અનેકવાર પ્રયોગ કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે પરિનિષ્પન્ન વાક્ય કે પદ સમજવું. પણ અપરિનિષ્પન્ન નહીં. અર્થાત્ તે પદ કે વાક્યમાં જે यत्वादि કાર્યો થતા હોય તે થયા બાદ જ તેનું દ્વિત્વ કરવું. તેથી કોઈપણ પદ કે વાક્યમાં વૈકલ્પિક પ્રયોગનો દ્વિત્વમાં પ્રયોગ થશે નહીં. ઉદા. द्रोग्धा द्रोधा અહીં द्रोग्धा द्रोढा કે द्रोढा द्रोग्धा એ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય નહીં.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, આ સૂત્રથી જે પદોનું દ્વિત્વ થાય તે પદમાં રુપ અને અર્થનો અભેદ હોવાથી અને સ્થાનીવત્ભાવ થવાથી એકપદ તરીકે પણ ગણાય છે. તેથી તે સંપૂર્ણ પદથી પર તદ્ધિતાદિ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. ઉદા. कौतस्कुतः, पौणःपुन्यम्।

भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्या-ऽविच्छेदे द्विः प्राक् तमबादेः ७.४.७३

अ.अ.सू. : भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्या-ऽविच्छेदे तमबादेः प्राक् द्विः।

अर्थ : ક્રિયાની-અવયવક્રિયાઓની સંપૂર્ણતા એટલે ભૃશ. વારંવાર ક્રિયા કરવી તે આભીક્ષ્ણ્ય અને બીજી ક્રિયાનું અવ્યવધાન તે અવિચ્છેદ. આ અર્થ જણાતે છતે પદ અથવા વાક્ય તમપ્ આદિ પ્રત્યય થાય તે પૂર્વે દ્વિત્વ પામે છે.

स. : (૧) **भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्या-ऽविच्छेदे**=भृशं च आभीक्ष्ण्यं च अविच्छेदश्चेति भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्याऽविच्छेदम्, तस्मिन्निति।

(૨) **तमबादेः**=तमप् आदिर्यस्य स इति तमबादिः, तस्मादिति।

ઉદા. (૧) **लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनाति**=કાપવાની બધી ક્રિયા કરે છે.

આ સૂત્રથી ભૃશાર્થ જણાતે છતે लुनीहि એ પ્રમાણે પદનું દ્વિત્વ થાય છે.

(૨) **भोजं भोजं याति**=વારંવાર ખાઈને જાય છે.

અહીં આભીક્ષ્ણ્ય અર્થ જણાતે છતે આ સૂત્રથી भोजम् પદનું દ્વિત્વ થયું છે.

(૩) **प्रपचति प्रपचति**=અન્ય કાંઈપણ કર્યા વિના રાંધ-રાંધ કરે છે.

અહીં સાતત્ય અર્થ જણાતે છતે આ સૂત્રથી प्रपचति પદ દ્વિત્વ પામે છે.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्ये એ પ્રમાણે ભૃશાર્થ અને આભીક્ષ્ણ્ય અર્થનો નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ તે બંને અર્થ ક્રિયાની સાથે

જોડાયેલા હોવાથી ક્રિયાના યોગમાં જ આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થાય છે. યદ્યપિ ક્રિયાવિશેષણ પણ ક્રિયા તરીકે જ ગણાય છે. તેથી ક્યારેક માત્ર ભૃશાર્થ અને આભીક્ષ્ણ્યાર્થક પદોના યોગમાં પણ દ્વિત્વ થાય છે.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, પૂર્વે ભૃશા અને આભીક્ષ્ણ્ય અર્થમાં **વ્યઞ્જનાદેરેક**૦૩.૪.૯ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય કહેવાયો છે. તેથી ભૃશા-આભીક્ષ્ણ્ય અર્થ દ્વારા જ યઙ્ પ્રત્યય ઉક્ત થતો હોવાથી આ સૂત્ર દ્વારા તેનું દ્વિત્વ થતું નથી. પણ જ્યારે ભૃશાર્થમાં યઙ્ પ્રત્યય થયો હોય ત્યારે જો તે ભૃશાર્થક પ્રયોગમાં આભીક્ષ્ણ્ય અર્થની વિવક્ષા થતી હોય તો આ સૂત્ર દ્વારા દ્વિત્વ થાય છે. **ઉદા.** પાપચ્યતે પાપચ્યતે।

યદ્યપિ પૂર્વે **અભૃશા-ઽઽભીક્ષ્ણ્યે** ૫.૪.૪૨ સૂત્ર દ્વારા ભૃશા-આભીક્ષ્ણ્ય અર્થમાં યઙ્ પ્રત્યયની જેમ પંચમીનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ તે પંચમી દ્વિત્વની સહાયતા વડે જ આભીક્ષ્ણ્ય અર્થને બતાવવા માટે સમર્થ છે. માટે ત્યાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થાય છે. **ઉદા.** પાપચ્યસ્વ પાપચ્યસ્વ। આ જ વાત ક્ત્વા અને ણમ્ માટે પણ જાણવી.

नानावधारणे ૭.૪.૭૪

અ.અ.સૂ. : नानावधारणे द्विः।

અર્થ : વિવિધ પદાર્થોના ઈયત્તા (પરિમાણ)નો બોધ ગમ્યમાન હોતે છતે શબ્દ દ્વિત્વ પામે છે.

સ. : नानावधारणे=नाना तस्य अवधारणमिति नानावधारणम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि=આ કાર્ષાપણથી અહીં આ બે પૂજ્યોને એક-એક માષ આપ.

★ અહીં માષં પદ દ્વારા એક જ માષ આપવાની વિવક્ષા છે. પણ અધિક નહીં. તેથી ચોક્કસ પરિમાણ જણાય છે. માટે આ સૂત્ર દ્વારા માષં શબ્દ દ્વિત્વ પામે છે.

વિશેષતા :

પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો તેથી પૂર્વસૂત્રથી પ્રાક્ તમબાદેઃનો અધિકાર અહીં આવતો નથી.

आधिक्या-ऽऽनुपूर्व्ये ૭.૪.૭૫

અ.અ.સૂ. : आधिक्या-ऽऽनुपूर्व्ये द्विः।

અર્થ : આધિક્ય (પ્રકર્ષ) અને આનુપૂર્વ્ય (ક્રમનું અનુલંઘન)માં વર્ત્તતું નામ દ્વિત્વ પામે છે.

સ. : आधिक्या-ऽऽनुपूर्व्ये=आधिक्यं च आनुपूर्व्यं चेति आधिक्या-ऽऽनुपूर्व्यम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) नमो नमः=અધિક નમસ્કાર.
અહીં નમસ્કાર ક્રિયાનો પ્રકર્ષ જણાય છે. માટે આ સૂત્રથી નમસ્ અવ્યય દ્વિત્વ પામ્યું છે.

(૨) **मूले मूले स्थूलाः**=મૂળમાં ક્રમશઃ સ્થૂલ છે.
અહીં ક્રમના ઉલ્લંઘન વિના મૂળના દરેક ભાગ એ પ્રમાણે અનુપૂર્વ્ય જણાય છે માટે આ સૂત્રથી મૂલનું દ્વિત્વ થયું છે.

વિશેષતા :

આગામી वीप्सायाम् ૭.૪.૭૫ સૂત્રમાં વીપ્સાનું વિધાન કર્યું છે. ત્યાં સામાન્યથી વીપ્સા અર્થ દ્વારા એક-એક કરીને સંપૂર્ણનું ગ્રહણ થાય છે. જ્યારે આધિક્ય એ સંપૂર્ણતા સ્વરૂપ નથી. અને એક-એક કરીને ગ્રહણ કરવાની વિવક્ષા પહેલા નાનું પછી મોટું એવા પ્રકારનો ક્રમ ન

હોવાથી આનુપૂર્વીની પણ વિવક્ષા નથી. માટે આનુપૂર્વી અને આધિક્ય અર્થમાં પણ દ્વિત્વ કરવા માટે આ સૂત્રનો પૃથક્ નિર્દેશ છે.

डतर-डतमौ समानां स्त्रीभावप्रश्ने ७.४.७६

अ.अ.सू. : समानां स्त्रीभावप्रश्ने डतर-डतमौ द्विः।

अर्थ : કોઈક ગુણથી તુલ્ય વસ્તુના સ્ત્રીલિંગ ભાવના પ્રશ્નમાં વર્ત્તતાં डतर અને डतम પ્રત્યયાન્ત નામ દ્વિત્વ પામે છે.

स. : (१) डतर-डतमौ = डतरश्च डतमश्चेति।

(२) **स्त्रीभावप्रश्ने** = स्त्री चासौ भावश्चेति स्त्रीभावः, स्त्रीभावस्य प्रश्न इति स्त्रीभावप्रश्नः, तस्मिन्निति।

ઉદા. उभाविमावाढ्यौ, कतरा कतरा/कतमा कतमा अनयोराढ्यता ? =
આ બે ધનવાન છે. આ બેની કેટલી કેટલી/બધાની કેટલી કેટલી આઢ્યતા છે ?

★ અહીં આઢ્યત્વ ગુણના કારણે સમાન બે વ્યક્તિમાં આઢ્યતા રૂપ સ્ત્રીભાવનો પ્રશ્ન અર્થમાં વર્ત્તતા किम् સર્વનામથી થયેલ डतर અને डतम પ્રત્યયાન્ત અનુક્રમે कतर અને कतम નામ આ સૂત્રથી દ્વિત્વ પામે છે.

પ્ર.ઉદા. भावेति किम् ? → उभाविमौ लक्ष्मीवन्तौ कतराऽनयोर्लक्ष्मीः ? =
આ બંને ધનવાન છે. તે બંનેની કેટલી લક્ષ્મી છે ?

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ભાવવાચી પદાર્થનો પ્રશ્ન હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં દ્રવ્યને વિશે પ્રશ્ન છે ભાવને વિશે નહીં. માટે આ સૂત્રથી डतर પ્રત્યયાન્ત कतरનું દ્વિત્વ થયું નહીં.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો डतर-डतम પ્રત્યયાન્ત નામના વિષયમાં સ્ત્રીલિંગથી અન્ય પણ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ઈચ્છે છે. **ઉદા.** कतरत्कतरद् अनयोः आढ्यत्वम्।

पूर्व-प्रथमावन्यतोऽतिशये ७.४.७७

अ.अ.सू. : अन्यतः अतिशये पूर्व-प्रथमौ द्विः।

अर्थ : બીજાની અપેક્ષાએ સ્વાર્થમાં પ્રકર્ષ જણાતો હોય તો પૂર્વ અને પ્રથમ નામ દ્વિત્વ પામે છે.

स. : पूर्व-प्रथमौ=पूर्वश्च प्रथमश्चेति।

ઉદા. (૧) **पूर्वं पूर्वं पुष्यन्ति**=બીજાની અપેક્ષાએ ઘણા પહેલા ખીલે છે.

(૨) **प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते**=બીજાની અપેક્ષાએ ઘણા પહેલા રંધાય છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો તમામ પ્રકારના અતિશયમાં નિત્ય દ્વિત્વ ઈચ્છે છે. અને तमप् તથા तरप् પ્રત્યયાન્તના વિષયમાં વિકલ્પને ઈચ્છે છે.

प्रोपोत्-सम् पादपूरणे ७.४.७८

अ.अ.सू. : प्रोपोत्-सम् द्विः, पादपूरणे।

અર્થ : પ્ર, ઉપ, ઉદ્ અને સમ્ પ્રકૃતિ દ્વિત્વ પામે છે. જો પાદની પૂર્તિ જણાતી હોય તો.

स. : प्रोपोत्-सम्=प्रश्च उपश्च उच्च सम् चेति।

ઉદા. (૧) **प्रप्रशान्तकषायाग्नेरुपोपप्लववर्जितम्।**
उदुज्जवलं तपो यस्य, संसंश्रयत तं जिनम्॥
જેમનો કષાય સ્વરૂપ અગ્નિ શાંત થયો છે. જેમનું તપ ઉજ્જવલ છે. એવા બાધારહિત શ્રી જિનેશ્વરદેવની તમે સેવા કરો.

★ અહીં પાદની પૂર્તિ કરવી હોવાથી પ્ર, ઉપ, ઉદ્ અને સમ્ અવ્યયનું દ્વિત્વ થયું છે.

અન્ય મત :

કેટલાંક વ્યાકરણકારો આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ માત્ર છાન્દસ્ પ્રયોગમાં જ ઈચ્છે છે.

सामीप्येऽधोऽध्युपरि ૭.૪.૭૯

અ.અ.સૂ. : अधोऽध्युपरि सामीप्ये द्विः।

અર્થ : અધસ્, અધિ અને ઉપરિ પ્રકૃતિ સામીપ્ય અર્થમાં દ્વિત્વ પામે છે.

સ. : अधोऽध्युपरि=अधस् च अधिश्च उपरिश्चेति।

ઉદા. (૧) **अधोऽधः ग्रामम्**=ગામની નજીક નીચે.

(૨) **अध्यधि ग्रामम्**=ગામની નજીક ચારે તરફ.

(૩) **उपर्युपरि ग्रामम्**=ગામની નજીક ઉપર.

અહીં ગામની નજીક એ પ્રમાણે સામીપ્ય જણાતું હોય તો આ સૂત્રથી અધસ્, અધિ અને ઉપરિ અવ્યય દ્વિત્વ પામે છે.

वीप्सायाम् ૭.૪.૮૦

અ.અ.સૂ. : वीप्सायां द्विः।

અર્થ : વીપ્સા અર્થમાં વર્ત્તતું નામ દ્વિત્વ પામે છે.

ઉદા. (૧) **वृक्षं वृक्षं सिञ्चति**=દરેક વૃક્ષને સીંચે છે.

અહીં એક-એક વૃક્ષ કરીને દરેક વૃક્ષને સીંચવાની ક્રિયામાં વીપ્સા જણાય છે. માટે વીપ્સામાં વર્ત્તતો वृक्षम् પ્રયોગ આ સૂત્રથી દ્વિત્વ પામે છે.

(૨) **ग्रामो ग्रामो रम्यः**=દરેક ગામ રમણીય છે.
આ ઉદા.ની સમજૂતી પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

(૧) અહીં વીપ્સા એટલે ભિન્ન-ભિન્ન સંખ્યાવાળા ઘણા સજાતીય પદાર્થોનું સંપૂર્ણતાએ ક્રિયા, ગુણ, દ્રવ્ય અને જાતિ વડે એક-એક કરીને એક સાથે પ્રયોજકની વ્યાપ્ત થવાની ઈચ્છા અને તે વીપ્સા સ્યાદ્યન્ત પદોમાં જ વર્ત્તે છે. તેથી આ સૂત્ર દ્વારા તેઓનું જ દ્વિત્વ થશે.

જિ. : અહીં વૃક્ષં વૃક્ષં સિઞ્ચતિ ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં વીપ્સા હોવાના કારણે અનેક વીપ્સ્યમાન પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે. તો ત્યાં બ.વ. ન કરતા એ.વ. શા માટે કર્યું ?

સમા. : વીપ્સાની પરિભાષાનુસારે પૃથક્ સંખ્યાથી યુક્ત પદાર્થોનું એક-એક કરીને પદાર્થોનો ઉલ્લેખ થાય છે. માટે ત્યાં એકત્વની વિવક્ષાએ દ્વિત્વ પામેલા સમુદાયથી પણ બ.વ. થશે નહીં.

प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः ७.४.८१

અ.અ.સૂ. : वीप्सायां चादौ एकस्य स्यादेः प्लुप्।

અર્થ : વીપ્સા અર્થમાં દ્વિત્વ થયે છતે એક નામની પરમાં રહેલ સ્યાદિ વિભક્તિનો પિત્ એવો લોપ થાય છે.

ઉદા. **एकैकस्याः**=એક-એક સ્ત્રીનું.
वीप्सायाम् ૭.૪.૮૦થી દ્વિત્વ→एकस्याः + एकस्याः
આ સૂત્રથી સ્યાદિ એવા ડસ્યાસ્નો લોપ→एका + एकस्याः
અને પિત્ લોપ થતાં,
क्यङ् मानि०૩.૨.૫૦થી एकानો પુંવદ્ભાવ→**एक** + एकस्याः
ऐदौत्०૧.૨.૧૨થી ऐ→**एकैक**स्याः।

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં પ્લુપ્ એ પ્રમાણે પિત્ લોપનો નિર્દેશ પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ માટે છે. યદ્યપિ ક્યઙ્ માનિ૦૩.૨.૫૦ સૂત્રમાં પિત્ એવા તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં પુંવદ્ભાવનું વિધાન કર્યું છે. પરંતુ અહીં પિત્ના વિધાન સામર્થ્યની અતદ્ધિત એવો લોપ થતાં પણ પુંવદ્ભાવ થઈ શકે છે.

તેમજ, એક સર્વનામરૂપ આદિ પદની સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થવાથી સર્વાદયોઽસ્યાદૌ ૩.૨.૬૧ સૂત્ર દ્વારા પુંવત્ભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ આ સૂત્રથી પ્લુપ્ એ પ્રમાણે પિત્ લોપનો નિર્દેશ ક્યઙ્ માનિ૦ ૩.૨.૫૦થી ત્યાં પણ પુંવદ્ભાવ કરવા માટે છે.

(૨) સૂત્રમાં ચકાર ઉત્તરસૂત્રમાં પ્લુપ્ અને દ્વિત્વનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે. આ સૂત્રમાં તો દ્વિત્વ વીપ્સા અર્થના કારણે પૂર્વસૂત્રથી જ સિદ્ધ છે. માત્ર પ્લુપ્નું વિધાન કરવા માટે જ આ સૂત્રનો નિર્દેશ જાણવો.

द्वन्द्वं वा ૭.૪.૮૨

અ.અ.સૂ. : द्वन्द्वं वा।

અર્થ : વીપ્સા અર્થમાં દ્વિત્વ થયેલ દ્વિ વગેરેની પર રહેલ સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. અને ઇનો અમ્ થાય છે. તથા ઉત્તરમાં રહેલ દ્વિના ઇનો અ અને સ્યાદિ વિભક્તિનો અમ્ થાય છે.

ઉદા. द्वन्द्वम्/द्वौ द्वौ तिष्ठतः=બે-બે ઊભા છે.

વીપ્સાયામ્ ૭.૪.૮૦થી દ્વિત્વ→द्वौ+द्वौ

આ સૂત્રથી દ્વિના ઔનો લોપ અને ઇનો અમ્→**द्वम्**+द्वौ

તથા, સ્યાદિ ઔનો અમ્ અને ઇનો અ→द्वम्+**द्वम्**

સંધિ વગેરે થતાં→द्वन्द्वम्।

વિકલ્પે : જ્યારે દ્વન્દ્વ ન થાય ત્યારે द्वौ द्वौ तिष्ठतः।

रहस्य-मर्यादोक्ति-व्युत्क्रान्ति-यज्ञपात्रप्रयोगे ७.४.८३

अ.अ.सू. : रहस्य-मर्यादोक्ति-व्युत्क्रान्ति-यज्ञपात्रप्रयोगे द्वन्द्वं।

अर्थ : રહસ્ય, મર્યાદા ઉક્તિ, વ્યુત્ક્રાન્તિ (ભેદ) અને યજ્ઞ પાત્રના પ્રયોગ ગમ્યમાન હોતે છતે દ્વિનું દ્વિત્વ અને પૂર્વની જેમ દ્વન્દ્વ નિપાતન વિકલ્પે થાય છે.

स. : रहस्य-मर्यादोक्ति-व्युत्क्रान्ति-यज्ञपात्रप्रयोगे=रहस्यं च मर्यादोक्तिश्च व्युत्क्रान्तिश्च यज्ञपात्रप्रयोगश्चेति रहस्य-मर्यादोक्ति-व्युत्क्रान्ति-यज्ञपात्रप्रयोगम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते**=એકાંતમાં વિચારણીય વસ્તુને વિચારે છે.

(૨) **पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते**=પશુઓ ચોથા સંતાન સુધી મૈથુન સેવે છે તે તેમની મર્યાદા છે.

(૩) **द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः**=બે-બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા.

(૪) **द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति**=બે-બે યજ્ઞપાત્ર રાખે છે.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

સૂત્રગત મર્યાદોક્તિમાં જે ઉક્તિ પદનું ગ્રહણ શબ્દ વડે મર્યાદા અર્થનું ગ્રહણ કર્યું હોય તે પ્રયોગોમાં જ દ્વિત્વ કરવા માટે છે. પણ માત્ર મર્યાદાની ગમ્યમાનતાવાળા પ્રયોગમાં નહીં.

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ७.४.८४

अ.अ.सू. : लोकज्ञाते अत्यन्तसाहचर्ये द्वन्द्वं।

અર્થ : લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવું અત્યન્ત સાહચર્ય જણાતે છતે દ્વિનો પૂર્વપ્રમાણે દ્વન્દ્વ પ્રયોગ નિપાતન પામે છે.

સ. : (૧) **लोकज्ञाते**=लोकस्य ज्ञात इति लोकज्ञातः, तस्मिन्निति।

(૨) **अत्यन्तसाहचर्ये**=अत्यन्तं साहचर्यम्, अत्यन्त साहचर्यम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. **द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ**=રામ-લક્ષ્મણની જોડી.

અહીં રામ અને લક્ષ્મણનું સાહચર્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે આ સૂત્રથી દ્વૌનું દ્વિત્વ આદિ થવા દ્વારા द्वन्द्वम् પ્રયોગ થયો છે.

आबाधे ૭.૪.૮૫

અ.અ.સૂ. : आबाधे द्विः आदौ च स्यादेः प्लुप्।

અર્થ : મનની પીડાના વિષયમાં વર્ત્તતું નામ દ્વિત્વ પામે છે.

ઉદા. **ऋक् ऋक्**=અહો રોગ રોગ !

રોગના કારણે મનની પીડા અહીં જણાય છે અને તેના વિષયમાં વર્ત્તતું ऋक् નામ આ સૂત્રથી દ્વિત્વ પામે છે. અને આદિ ऋક્ના સિનો પિત્ એવો લોપ થાય છે.

नवा गुणः सदृशे रित् ૭.૪.૮૬

અ.અ.સૂ. : गुणः सदृशे द्विः नवा, आदौ च स्यादेः प्लुप्, रित्।

અર્થ : મુખ્ય સદશ એવા ગુણમાં અથવા ગુણીમાં વર્ત્તતું ગુણવાચી નામ વિકલ્પે દ્વિત્વ પામે છે. અને આદિના સ્યાદિ વિભક્તિનો પિત્ લોપ થાય છે. તથા તે લોપ રિત્ મનાય છે.

ઉદા. (૧) **शुक्लशुक्लं रुपम्/शुक्लजातीयः**=શુક્લ જેવું રૂપ.
આ સૂત્રથી શુક્લનું દ્વિત્વ→**शुक्लम्**+शुकलम्
અને સ્યાદિનો પિત્, રિત્ લોપ→शुक्लशुकलम्
વિકલ્પે : જ્યારે દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે,

प्रकारे जातीयर् ७.२.७५थी जातीयर्→शुक्ल + **जातीयर्**
प्रथमा सि वगेरे→शुक्लजातीयः।

(२) **कालककालिका**=કાળા જેવી.
આ સૂત્રથી કાલિકાનું દ્વિત્વ→**कालिका** + कालिका
અને સ્યાદિનો પિત્, રિત્ લોપ→कालिका + कालिका
रिति ७.२.५८थी पुंवद्भाव→**कालक**कालिका

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં પ્લુપ્નો અધિકાર આવતો હોવાથી પૂર્વપ્રમાણે પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ છે જ. પરંતુ नाऽप्रियादौ०७.२.५७ સૂત્રથી નિષેધ થતા પ્રયોગોમાં પણ પુનઃ પુંવદ્ભાવ કરવા માટે આ સૂત્રમાં रित् લોપનો નિર્દેશ કરેલ છે.

प्रिय-सुखं चाकृच्छ्रे ७.४.८७

અ.અ.સૂ. : अकृच्छ्रे प्रिय-सुखं द्विः नवा, च (आदौ च स्यादेः प्लुप्)।

અર્થ : અક્લેશ અર્થમાં વર્ત્તતા પ્રિય અને સુખ નામ વિકલ્પે દ્વિત્વ પામે છે. અને આદિ પ્રકૃતિના સ્યાદિનો પિત્ લોપ થાય છે.

સ. : (१) **प्रिय-सुखम्**=प्रियश्च सुखश्चेति।
(२) **अकृच्छ्रे**=न कृच्छ्रमिति अकृच्छ्रम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (१) **प्रियप्रियेण/प्रियेण दत्ते**=ક્લેશ વિના આપે છે.
આ સૂત્રથી દ્વિત્વ→प्रियेण + प्रियेण
અને સ્યાદિ टાનો પિત્ લોપ→प्रियप्रियेण।
વિકલ્પે : જ્યારે દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે, प्रियेण।

(२) **सुखसुखेन अधीते/सुखेन अधीते**=ક્લેશ વિના ભણે છે.
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

વિશેષતા :

સૂત્રગત ચકાર પ્લુપ્ ચાદૌ સ્યાદેઃ પદના અનુકર્ષણ માટે છે. તેથી આ અધિકાર **चानुकृष्टं०२/६२** ન્યાયાનુસારે ઉત્તરસૂત્રમાં જશે નહીં.

वाक्यस्य परिर्वर्जने ७.४.८८

અ.અ.સૂ. : वाक्यस्य वर्जने परिः द्विः नवा।

અર્થ : વાક્યનો અંશ એવા વર્જનાર્થક પરિ નામ દ્વિત્વ વિકલ્પે પામે છે.

ઉદા. परि परि/परि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो मेघः=ત્રિગર્ત્તને છોડીને મેઘ વરસ્યો.

અહીં વાક્ય સંબંધી પરિ વર્જનાર્થક હોવાથી આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું છે.

પ્ર.ઉદા. वाक्यस्येति किम् ? परित्रिगर्त्तं वृष्टो मेघः=ત્રિગર્ત્તને છોડીને મેઘ વરસ્યો.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વાક્ય સંબંધી પરિને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં સમાસ સંબંધી પરિ છે. માટે આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું નહીં.

सम्मत्यसूया-कोप-कुत्सनेष्वाद्यामन्त्र्यमादौ स्वरेष्वन्त्यश्च प्लुतः ७.४.८९

અ.અ.સૂ. : सम्मत्यसूया-कोप-कुत्सनेषु वाक्यस्य आद्यम् आमन्त्र्यम् च (द्विः)। आदौ च स्वरेषु अन्त्यः प्लुतः नवा।

અર્થ : સંમતિ, અસૂયા, કોપ અને નિંદા અર્થ જણાતે છતે વાક્યની આદિમાં રહેલ આમન્ત્ર્ય પદ દ્વિત્વ પામે છે. અને દ્વિત્વ પામેલ આદિ પ્રકૃતિના સ્વરોમાંનો અન્ત્ય સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

સ. : सम्मत्यसूया-कोप-कुत्सनेषु=सम्मतिश्च असूया च कोपश्च कुत्सनं चेति सम्मत्यसूया-कोप-कुत्सनम्, तेष्विति।

ઉદા. (૧) **माणवक३ माणवक !/माणवक माणवक ! आर्यः खल्वसि**=હે માણવક ! તું આર્ય છે.
અહીં સમ્મતિ અર્થની ગમ્યમાનતામાં આ સૂત્રથી માણવક પદ દ્વિત્વ થયું છે. અને દ્વિત્વની આદિવાળા માણવકનો અન્ત્ય અ પ્લુત પામ્યો છે.
વિકલ્પે : જ્યારે પ્લુત ન થાય ત્યારે, માણવક માણવક !

(૨) **माणवक३ माणवक !/माणवक माणवक ! रिक्तं ते आभिरुप्यम्**=હે માણવક ! તારું રૂપ નકામું છે. (અહીં અસૂયા જણાય છે).

(૩) **माणवक३ माणवक !/माणवक माणवक ! इदं ज्ञास्यसि जाल्म !**=હે માણવક ! હમણાં તને ખબર પડશે. ધૂર્ત ! (અહીં કોપ જણાય છે).

(૪) **माणवक३ माणवक !/माणवकमाणवक ! रिक्ता ते शक्तिः**=હે માણવક ! તારી શક્તિ ખાલી છે.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

પ્ર.ઉદા. आदीति किम् ? भव्यः खल्वसि माणवक !=હે માણવક ! તું સુંદર છે.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વાક્યનું આદિપદ જો આમન્ત્ર્યવાચી હોય તો થાય છે. જ્યારે અહીં વાક્યનું આદિ પદ આમન્ત્ર્યવાચી નથી. માટે આ સૂત્રથી દ્વિત્વ વગેરે કાર્યો થયા નહીં.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં રહેલ ચકાર દ્વિઃના અનુકર્ષણ માટે છે. તેથી **चानुकृष्टं०२/६२** ન્યાયાનુસારે તે અધિકાર ઉત્તર સૂત્રમાં જતો નથી.

भर्त्सने पर्यायेण ७.४.९०

अ.अ.सू. : भर्त्सने वाक्यस्य आद्यम् आमन्त्र्यम् द्विः, पर्यायेण च स्वरेषु अन्त्यः प्लुतः नवा।

अर्थ : કોપથી દંડને પ્રગટ કરવાની ક્રિયાને ભર્ત્સન કહેવાય છે. ભર્ત્સન અર્થમાં વર્ત્તતા વાક્યનું આદ્ય આમન્ત્ર્યવાચી પદ દ્વિત્વ પામે છે. અને પર્યાયથી=અનુક્રમે પૂર્વપદ તથા ઉત્તરપદના સ્વરોમાંનો અન્ત્યસ્વર પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. चौर३ चौर ! /चौर चौर३ ! /चौर चौर ! घातयिष्यामि त्वाम्=હે ચોર ! તને મરાવીશ. (મોતની સજા કરાવીશ).

અહીં કોપથી મોતરૂપ દંડને પ્રગટ કરવાની ક્રિયા જણાય છે. માટે વાક્યનું આદિ આમન્ત્ર્યવાચી પદ આ સૂત્રથી દ્વિત્વ પામે છે. અને પહેલા પ્રયોગમાં પૂર્વપદના અન્ત્ય અનો, બીજા પ્રયોગમાં ઉત્તરપદના અન્ત્ય અનો પ્લુત થયો છે.

વિકલ્પપક્ષે : પ્લુત્ ન થાય ત્યારે, चौर चौर ! પ્રયોગ થયો છે.

દ્વિત્વ વિધિનું કોષ્ટક

સૂત્ર	પ્રકૃતિ	અર્થ નિમિત્ત	અન્ય	ઉદાહરણ
भृशा०७३	–	ભૃશ, આભીક્ષ્ણ્ય, અવિચ્છેદ	–	लुनीहि००
नाना०७४	–	નાના અવધારણ		माषं माषं
आधिक्यं०७५	–	આધિક્ય, આનુપૂર્વી		नमो नमः
डतर०७६	डतर-डसम प्रत्ययान्त	સ્ત્રીલિંગભાવ		कतरा कतरा आढ्या

पूर्व-प्र०७७	पूर्व, प्रथम	અતિશય	અન્યથી द्योत्य	पूर्वं पूर्व पुष्पन्ति
प्रोपोत्०७८	प्र, उप, उत्, सम्	પાદપૂરણ		प्रप्रशान्त००
सामीप्ये०७९	अधस्, अधि, उपरि	સામીપ્ય		अधोऽधः
वीप्सा०८०	स्याद्यन्त	વીપ્સા		वृक्षं वृक्षं सिञ्चति
प्लुप्०८१	एक	વીપ્સા	–	एकैकस्याः
द्वन्द्वं०८२	द्वि	વીપ્સા	નિપાતન	द्वन्द्वम्
रहस्य०८३	द्वि	રહસ્યાદિ	નિપાતન	द्वन्द्वम्
लोकज्ञाते०८४	द्वि	લોકજ્ઞાત અત્યન્ત સાહચર્ય	”	”
आबाधे ८५	–	મનની પીડા		ऋक् ऋक्
नवा गुणः०८६	ગુણવાચી	મુખ્ય સદંશ/ ગુણ/ગુણી		शुक्लशुक्लम्
प्रिय०८७	प्रिय, सुख	અકૃચ્છ્ર		प्रियप्रियेण
वाक्य०८८	परि	વર્જન		परि परि
सम्मत्य०८९	આમન્ત્યવાચી	સમ્મતિ, અસૂયા કોપ, કુત્સન		माणवक माणवक!
भर्त्सने०९०	”	ભર્ત્સન		चौर चौर!

त्यादेः साकाङ्क्षस्याङ्गेन ७.४.९१

अ.अ.सू. : अङ्गेन साकाङ्क्षस्य भर्त्सने वाक्यस्य त्यादेः स्वरेषु अन्त्यः प्लुतः नवा।

अर्थ : अङ्ग अव्ययथी युक्त એવા બીજા વાક્યની આકાંક્ષાવાળું ભર્ત્સન અર્થમાં વર્ત્તતા વાક્યના અન્ત્ય અવયવ તિવાદિ પ્રત્યયાન્તનો અન્ત્યસ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

ઉદા. अङ्ग ! कूज३/अङ्ग ! कूज इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म !=રે ! તું બોલ, હમણાં તને ખબર પડશે ! ધૂર્ત્ત !

અહીં અङ्ग ! कूज એ પ્રમાણે अङ्ग અવ્યયવાળું ભર્ત્સનાર્થક વાક્ય इदानीं०० વાક્યને સાપેક્ષ હોવાથી कूजનો અન્ત્યસ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

પ્ર.ઉદા. साकाङ्क्षस्येति किम् ? अङ्ग ! पच=હે ! તું રાંધ.

આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સાપેક્ષ વાક્યવાળા વાક્યથી થાય છે. જ્યારે અહીં સાપેક્ષ વાક્ય નથી માટે આ સૂત્રથી पचનો સ્વર પ્લુત થયો નહીં.

क्षिया-ऽऽशीः-प्रैषे ७.४.९२

અ.અ.સૂ. : क्षिया-ऽऽशीः-प्रैषे साङ्क्षस्य वाक्यस्य त्यादेः स्वरेषु अन्त्य स्वरः प्लुतः नवा।

અર્થ : क्षिया=આચારથી ભ્રષ્ટ થવું, आशी=પ્રાર્થના વિશેષ, प्रैष=અસત્કાર પૂર્વકનો વ્યાપાર. આ અર્થમાં વર્ત્તતા અન્ય વાક્યની આકાંક્ષાવાળા વાક્યના ત્યાદ્યન્ત પદના સ્વરોમાંનો અન્ત્ય સ્વર પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

स. : क्षिया-ऽऽशीः-प्रैषे=क्षिया च आशीश्च प्रैषश्चेति क्षिया-ऽऽशीः-प्रैषम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **स्वयं ह रथेन याति३/याति उपाध्यायं पदातिं गमयति**= સ્વયં રથથી જાય છે અને ઉપાધ્યાયને પગથી ચલાવે છે.

અહીં उपाध्यायं०० વાક્યને સાપેક્ષ એવા ક્ષિયા અર્થમાં વર્ત્તતા याति ત્યાદ્યન્ત પદનો સ્વર આ સૂત્રથી વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

(૨) **सिद्धान्तमध्येषीष्ठाः३/अध्येषीष्ठाः, तर्कं च तात !**=હે તાત ! તમે સિદ્ધાન્ત ભણો અને તર્ક પણ ભણો. (અહીં પ્રાર્થના અર્થ છે).

(૩) **कटं च कुरु३/कुरु, ग्रामं च गच्छ**=કટને કર અને ગામમાં જા. (અહીં પ્રૈષ અર્થ છે).
આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

चितीवार्थे ७.४.९३

अ.अ.सू. : इवार्थे चिति वाक्यस्य स्वरेषु अन्त्यः स्वरः प्लुतः नवा।

અર્થ : સાદૃશ્યાર્થક चित्નો પ્રયોગ હોતે છતે વાક્યના સ્વરોમાંનો અન્ત્યસ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

ઉદા. **अग्निश्चिद् भाया३त्/भायात्**=અગ્નિ જેવો પ્રકાશ.

અહીં चित् અવ્યયનો સાદૃશ્ય અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે તેથી આ સૂત્ર દ્વારા વાક્યનો અન્ત્યસ્વર આ વિકલ્પે પ્લુત થયો.

પ્ર.ઉદા. **इवार्थेइतिकिम्?→कर्णवेष्टकांश्चित्कारय**=કાનના આભૂષણોને જ કરાવ.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ चित् સાદૃશ્યાર્થક હોય તો જ થાય છે. જ્યારે અહીં चित् અવધારણ અર્થક છે. માટે આ સૂત્રથી વાક્યનો અન્ત્યસ્વર પ્લુત થયો નહીં.

प्रतिश्रवण-निगृह्यानुयोगे ७.४.९४

અ.અ.સૂ. : प्रतिश्रवण-निगृह्यानुयोगे वाक्यस्य स्वरेषु अन्त्यः स्वरः प्लुतः नवा।

અર્થ : પ્રતિશ્રવણ અને નિગૃહ્યાનુયોગ અર્થમાં વર્ત્તતા વાક્યના સ્વરોમાંનો અન્ત્યસ્વર પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

સ. : प्रतिश्रवण-निगृह्यानुयोगे=प्रतिश्रवणं च निगृह्यानुयोगश्चेति प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **गां मे देहि भो ! हन्त ते ददामि३/ददामि**=ગાય મને આપો એ પ્રમાણે સાંભળીને (ખેદપૂર્વક) હા હું તને આપું છું.

(૨) **अद्य श्राद्धमित्यात्थ३/आत्थ**=આજે શ્રાદ્ધ છે. એમ કહે છે.

★ અહીં આજે શ્રાદ્ધ છે - એવું કહેનારને યુક્તિથી પોતાના મતથી ભ્રષ્ટ કરીને ઉપાલંભ અપાય છે. તેથી નિગૃહ્યાનુયોગ છે.

વિશેષતા :

સૂત્રગત પ્રતિશ્રવણ અને નિગૃહ્ય પદનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે :

(a) प्रतिश्रवण=બીજા વડે કહેવાયેલાનો સ્વીકાર અથવા સ્વયં પ્રતિજ્ઞા કરવી. અને બીજાની વાતને સાંભળવા માટે લક્ષ્ય આપવું.

(b) निगृह्यानुयोग=નિગૃહ્ય :- પોતાના મતથી ભ્રષ્ટ કરીને, અનુયોગ :- પરાજિત કરવો અર્થાત્ ઠપકો આપવો.

विचारे पूर्वस्य ७.४.९५

अ.अ.सू. : विचारे पूर्वस्य स्वरेषु अन्त्यः स्वरः प्लुतः नवा।

अर्थ : विचार=संशय. ते विषयमां वर्त्ततां संशय्यमान पदनी पूर्वमां रहेला पदनो अन्त्यस्वर प्लुत विकल्पे थाय छे.

उदा. **अहिर्नु३/नु, रज्जुर्नु**=सर्प छे के दोरी ?

अहीं संशय्यमान रज्जुनी पूर्वमां रहेल नु पदनो अन्त्यस्वर आ सूत्रथी विकल्पे प्लुत थाय छे.

ओमः प्रारम्भे ७.४.९६

अ.अ.सू. : प्रारम्भे ओमः स्वरेषु अन्त्यः स्वरः प्लुतः नवा।

अर्थ : प्रणामादिना प्रारंभमां स्वीकार अर्थमां वर्त्तता ओम्ना स्वरोमांनो अन्त्यस्वर प्लुत विकल्पे थाय छे.

उदा. **ओ३म्/ओम् ऋषभमृषभगामिनं प्रणमत**=ऋषभनी जेवी गतिवाळा ऋषभदेवने प्रणाम करो.

★ अहीं प्रारंभार्थक ओम्नो अन्त्यस्वर आ सूत्रथी विकल्पे प्लुत थाय छे.

हेः प्रश्नाख्याने ७.४.९७

अ.अ.सू. : प्रश्नाख्याने वाक्यस्य हेः स्वरेषु अन्त्यः स्वरः प्लुतः नवा।

अर्थ : प्रश्न पूछेलानो जवाब आपवो अर्थमां वर्त्तता वाक्यना हि संबंधी स्वर विकल्पे प्लुत थाय छे.

स. : प्रश्नाख्याने=प्रश्नस्याख्यानमिति प्रश्नाख्यानम्, तस्मिन्निति।

ઉદા. **अकार्षीः कटं मैत्रः ?/अकार्षं हि३/हि**=મૈત્ર તેં કટ કર્યો ? હા મેં કર્યો.

અહીં અકાર્ષમ્ હિ એ પ્રમાણે જવાબરૂપ વાક્યના હિનો સ્વર આ સૂત્રથી વિકલ્પે પ્લુત થયો છે.

વિશેષતા :

જિ. : ઉત્તરસૂત્રમાં પ્રશ્નાખ્યાનેનો અધિકાર આવતો હોવાથી આ સૂત્રનું કાર્ય પૂર્વસૂત્રથી સિદ્ધ જ હતું. તો પણ આ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સભા. : આ સૂત્રના નિર્દેશ દ્વારા અહીં **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः** ૧/૨૫ ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેથી નિયમ બે પ્રકારે થાય છે :

(૧) હિ સંબંધી સ્વરનો પ્લુતાદેશ પ્રશ્નાખ્યાન અર્થમાં જ થશે અન્ય અર્થમાં નહીં. ઉદા. देवदत्तः कटमकार्षीर्हि ?

(૨) પ્રશ્નાખ્યાન વાક્યના સ્વરનો અન્ત્યસ્વર જ હિ સંબંધી હોય તો પ્લુત થાય. અન્ય સ્થાને રહેલો નહીં. ઉદા. અકાર્ષં હિ કટમ્।

प्रश्ने च प्रतिपदम् ૭.૪.૯૮

અ.અ.સૂ. : प्रश्ने च (प्रश्नाख्याने) वाक्यस्य प्रतिपदं स्वरेषु अन्त्यः स्वरः प्लुतः नवा।

અર્થ : પ્રશ્નાર્થ અને પ્રશ્નાખ્યાન અર્થક વાક્યના દરેક પદના સ્વરોમાંનો અન્ત્યસ્વર પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

સ. : प्रतिपदम्=पदं प्रतिपत्तिरिति।

ઉદા. (૧) **अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् मैत्रः३ ?/अगमः पूर्वान् ग्रामान् मैत्रः ?**=હે મૈત્ર ! તું પૂર્વગામોમાં ગયો હતો ?

(૨) **अगम३म् पूर्वा३न् ग्रामा३न् मैत्र !/अगमं पूर्वान् ग्रामान् मैत्र !**=હે મૈત્ર ! હું પૂર્વગામોમાં ગયો હતો.

અહીં ઉદા.(૧)માં પ્રશ્નાર્થક અને ઉદા.(૨)માં તેનો જવાબ અર્થક વાક્ય હોવાથી આ સૂત્રથી **अगमः** વગેરે દરેક પદનો અન્ત્યસ્વર વિકલ્પે પ્લુત થયો.

વિશેષતા :

યદ્યપિ સૂત્રમાં પ્રશ્નેનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી આવતો પ્રશ્નાખ્યાનેનો અધિકાર અટકી જાય છે. પરંતુ સૂત્રગત ચકાર દ્વારા **चकारो यस्मात्०२/६१** ન્યાયાનુસારે અર્થતયા પ્રશ્નેને સજાતીય અર્થ એવા પ્રશ્નાખ્યાનેનું પૂર્વસૂત્રથી અનુકર્ષણ કરાય છે.

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत् ७.४.९९

अ.अ.सू. : वाक्यस्य अन्त्यस्वरः, दूरादमन्त्र्यस्य अनन्त्यः अपि गुरुः स्वरः, लनृत् एकः स्वरः प्लुतः वा।

અર્થ : (દૂરથી આમન્ત્ર્યર્થક પદ સંબંધી) વાક્યના સ્વરોમાંનો અન્ત્યસ્વર, દૂરથી આમન્ત્ર્યાર્થક પદસંબંધી અનન્ત એવો પણ ગુરુ સ્વર તથા ऋत् સિવાયનો लृ એકલો સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

स. : लनृत्=न ऋत् इति अनृत्, लृश्चासौ अनृच्चेति।

ઉદા. (૧) आगच्छ भो देवदत्त३ !/देवदत्त=હે દેવદત્ત ! આવ.

★ અહીં દૂરથી આમન્ત્ર્યવાચી भो देवदत्त ! સંબંધી વાક્યનો અન્ત્યસ્વર अ આ સૂત્રથી વિકલ્પે પ્લુત થયો છે.

(૨) **सक्तून पिब दे३वदत्त, देवद३त्त/देवदत्त!**=દેવદત્ત રાબ પી.

★ અહીં દૂરથી આમન્ત્ર્યવાચી દેવદત્ત પદના ए અને अ એમ બે ગુરુ અક્ષર આ સૂત્રથી વિકલ્પે પ્લુત થયો છે.

(૩) **आगच्छ भो क्लृ३प्तशिखः/क्लृप्तशिख** !=હે ! ક્લૃપ્તશિખ ! આવ.

★ અહીં દૂરથી આમન્ત્યવાચી क्लृप्तशिख પદના लृ સ્વર પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

પ્ર.ઉદા. अनृदिति किम् ? कृष्णमि३त्र !/कृष्णमित्र !=હે કૃષ્ણમિત્ર !

★ આ સૂત્રમાં ઋકારનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી સ્વર પ્લુત ન થયો.

વિશેષતા :

(૧) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, આ સૂત્રમાં નવાના કારણે વિકલ્પનો અધિકાર આવી જ રહ્યો છે તેથી સૂત્રમાં ગુરુપદની પછી જે वानું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તે પ્લુતના વિકલ્પમાં અપ્લુત સ્વર કરવા માટે નથી. પરંતુ એક સાથે બે ગુરુ સ્વરના પ્લુતનો નિષેધ કરવા માટે છે. અર્થાત્ જો એક ગુરુ સ્વર પ્લુત થયો હોય તો તે જ પદમાં રહેલા અન્ય ગુરુ સ્વર પ્લુત થઈ શકતો નથી.

(૨) અહીં સૂત્રમાં જે આમન્ત્યવાચી પદનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં **व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्तिः** ૧/૩૨ ન્યાયાનુસારે ત્યાં પ્રધાન એવા જ સંબોધનવાચી પદનું ગ્રહણ કર્યું છે. પણ અપ્રધાનવાચી નહીં. તેથી આમન્ત્યવાચી નામ જ્યારે વિશેષણ તરીકે ગૃહીત થશે. ત્યારે અપ્રધાન બનતા આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિને યોગ્ય રહેશે નહીં. જેમકે, आगच्छ भो कपिलक माणव ! અહીં તે વાક્યના અન્તે આમન્ત્યવાચી પદ સંબંધી સ્વર છે. પરંતુ તે માણવ કપિલકનું વિશેષણ હોવાથી અપ્રધાન બને છે.

જિ. : સૂત્રમાં अनृत् એ પ્રમાણે नञ् तत्पुरुष સહિત નિષેધવાચી तया ઋકારનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. અને ત્યાં પર્યુદાસ નञ્ની

વિવક્ષાથી ઋકાર સિવાયના તમામ સ્વરોનું ગ્રહણ થાય છે. તો ૠનો પૃથક્ નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સભા. : ऋकारापदिष्टं कार्यं ऌकारस्याऽपि ૨/૧૪ ન્યાયાનુસારે ઋકારનું વર્જન થવાથી ૠકારનું પણ વર્જન થવાની આપત્તિ આવે. તેથી તે વર્જનનો નિષેધ કરવા માટે સૂત્રમાં ૠનું પૃથક્ ગ્રહણ કરેલ છે.

हे-हैष्वेषामेव ૭.૪.૧૦૦

અ.અ.સૂ. : दूरादमन्त्र्यस्य हे-हैषु एषामेव स्वरः प्लुतः नवा।

અર્થ : દૂરથી આમન્ત્ર્યાર્થક હે અને હૈ આ બે પદ (ગમે ત્યાં પણ)નો જ સ્વર પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

સ. : हे-हैषु=हेश्च हैश्चेति हेहायः, तेष्विति।

ઉદા. (૧) **હે૩ મૈત્ર ! आगच्छ**=હે મૈત્ર ! તું આવ.

(૨) **आगच्छ हे૩ मैत्र !**=હે મૈત્ર ! તું આવ.

(૩) **आगच्छ मैत्र हे૩ !**=હે મૈત્ર ! તું આવ.

(૪) **હૈ૩ મૈત્ર ! आगच्छ**=હૈ મૈત્ર ! તું આવ.

(૫) **आगच्छ है૩ मैत्र !**=હૈ મૈત્ર ! તું આવ.

(૬) **आगच्छ मैत्र है૩ !**=હૈ મૈત્ર ! તું આવ.

અહીં આ સૂત્રથી દૂરથી આમન્ત્ર્યવાચી વાક્યને અન્તે, મધ્યે અને આદિમાં રહેલા પણ હે અને હૈ પદનો જ પ્લુત થયો છે.

વિશેષતા :

(૧) આ સૂત્રમાં હે-હૈષુ એ પ્રમાણે બ.વ. हइ=હે અને हए=હૈ એ પ્રમાણે લાક્ષણિક હે અને હૈનું ગ્રહણ કરવા માટે છે. અન્યથા **लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ૧/૧૫** ન્યાયાનુસારે લાક્ષણિક હે-હૈનું ગ્રહણ ન થાત.

(૨) આ સૂત્રમાં એવનું ગ્રહણ અન્ય સ્વરના પ્લુતનો નિષેધ કરવા માટે છે. તેથી એવકારથી વાક્યમાં અન્તે ન હોય તો પણ હે, હૈનું જ પ્લુત કરવું. એ પ્રમાણે વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે.

अस्त्री-शूद्रे प्रत्यभिवादे भो-गोत्र-नाम्नो वा ७.४.१०१

અ.અ.સૂ. : अस्त्री-शूद्रे प्रत्यभिवादे वाक्यस्य भो-गोत्र-नाम्नः आमन्त्र्यस्य स्वरेषु अन्त्यः स्वरः प्लुतः वा।

અર્થ : શિષ્યો વડે અભિવાદન કરાતા ગુરુ વગેરે વડીલજનો કુશળની પૃચ્છા કે આશીર્વાદના આશયથી જે વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે તેને પ્રત્યભિવાદ કહેવાય છે. સ્ત્રી અને શૂદ્ર સિવાયના પ્રત્યભિવાદન વાક્યના સ્વરને વિશે અન્ત્યસ્વર ભોસ્, ગોત્રવાચી અને આમન્ત્ર્યવાચી અંશ પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

સ. : (૧) **अस्त्री-शूद्रे**=स्त्री च शूद्रश्चेति स्त्रीशूद्रम्, न स्त्रीशूद्रमिति अस्त्रीशूद्रम्, तस्मिन्निति।

(૨) **भो-गोत्र-नाम्नः**=भोस् च गोत्रं च नाम चेति भोगोत्रनाम, तस्येति।

ઉદા. (૧) **अभिवादये मैत्रोऽहं भोः ! आयुष्मानेधि भोः३/भोः !**= હું મૈત્ર પ્રણામ કરું છું. આયુષ્યમાન થા.

(૨) **अभिवादये गार्ग्योऽहं भोः !, कुशल्यसि गार्ग्य३/गार्ग्यः**= હું ગાર્ગ્ય પ્રમાણ કરું છું. હે ગાર્ગ્ય ! તું કુશલ છે.

(૩) **अभिवादये मैत्रोऽहं भोः ! आयुष्मन्नेधि मैत्र३/मैत्रः**=હું મૈત્ર પ્રણામ કરું છું. મૈત્ર ! તું આયુષ્યમાન થા.

★ આ ઉદા.માં પ્રત્યભિવાદન અર્થ જણાતો હોવાથી ભોસ્, ગોત્રવાચી गार्ग्य અને સંજ્ઞાવાચી મૈત્ર નામનો અન્ત્યસ્વર વિકલ્પે પ્લુત થયો છે.

પ્ર.ઉદા. स्त्री-शूद्रवर्जनं किम् ?

(૧) **अभिवादये गार्ग्याहं भोः आयुष्यमती त्वं भव गार्गि !**= હું ગાર્ગી અભિવાદન કરું છું. તું ગાર્ગિ ! આયુષ્યમતી થા.

(૨) **अभिवादये तुषजकोऽहं भोः ! कुशल्यसि तुषजक !**= હું તુષજક (શુદ્ર) પ્રણામ કરું છું. તું તુષજક કુશળ છે.

★ આ સૂત્રમાં સ્ત્રી અને શુદ્રનું વર્જન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી વિકલ્પે પ્લુત થયો નહીં.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં નવાનો અધિકાર આવતો હોવા છતાં પણ વાનું ગ્રહણ કર્યું છે તે નવાના અધિકારની નિવૃત્તિ કરવા માટે છે.

प्रश्ना-ऽर्चा-विचारे च
सन्धेयसन्ध्यक्षरस्याऽऽदिदुत्परः ७.४.१०२

અ.અ.સૂ. : प्रश्ना-ऽर्चा-विचारे च(प्रत्यभिवादने) वाक्यस्य सन्धेयसन्ध्यक्षरस्य इदुत्परः आत् प्लुतः।

અર્થ : પ્રશ્ન, અર્ચા, વિચાર અને પ્રત્યભિવાદન અર્થમાં વર્ત્તતા વાક્યના સંધિને યોગ્ય સન્ધ્યક્ષરોનો પ્લુત આ થતા તેનાથી પર ઇ અને ઉ થાય છે.

સ. : (૧) **प्रश्न-ऽर्चा-विचारे**=प्रश्नश्च अर्चा च विचारश्च प्रश्ना-ऽर्चाविचारम्, तस्मिन्निति।

(૨) **सन्धेयसन्ध्यक्षरस्य**=सन्धेयं च तत्-सन्ध्यक्षरं चेति सन्धेयसन्ध्यक्षरम्, तस्येति।

(૩) **इदुत्परः**=इच्च उच्चेति इदुतौ, इदुतौ परौ यस्मात् स इति।

ઉદા. (૧) **अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ/पटा३उ** ?=હે અગ્નિભૂતિ ! હે પટુ ! તું પૂર્વગામોમાં ગયો હતો ?

(૨) **शोभनः खल्वसि अग्निभूता३इ !/पटा३उ**=હે અગ્નિભૂતિ ! તું સુંદર છે. હે પટુ ! તું સુંદર છે.

(૩) **वस्तव्यं किं निर्ग्रन्थस्य सागारिका३इ उताऽनागारिके** ?= સાધુઓનું રહેલું સાગારિકમાં છે કે અનાગારિકમાં ?

(૪) **आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ** !=હે અગ્નિભૂતિ ! તું આયુષ્યમાન થા.

★ અહીં પ્રશ્ન, અર્ચા, વિચાર અને પ્રત્યભિવાદન અર્થ જણાતો હોવાથી ઉદા. (૧)(૨)(૪)માં અગ્નિભૂતૌ, પટૌ શબ્દના અન્ત્ય સન્ધિને યોગ્ય (પાછળ સ્વર આવવાથી) ઔનો આ૩ અને અન્તે ઇ-ઉ ઉમેરાય છે. ઉદા.(૩)માં સાગારિકેના ઐનો આ૩ થઈ અન્તે ઇ ઉમેરાય છે.

પ્ર.ઉદા. सन्धेय इति किम् ? कच्चि३त् कुशल३म् भवत्योः३ कन्ये३ ?= હે બે કન્યાઓ ! તમને કુશળ છે ?

★ અહીં સન્ધિને યોગ્ય જ સન્ધ્યક્ષરનો પ્લુત થવાની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ અહીં કન્યેના એ પછી સ્વર નથી માટે આ સૂત્રથી પ્લુત અને ઇ આગમ ન થતા પ્રશ્ને ચ૦૭.૪.૯૮થી દરેક પદનો પ્લુત આદેશ થયો છે.

तयोर्य्वौ स्वरे संहितायाम् ૭.૪.૧૦૩

અ.અ.સૂ. : तयोः स्वरेसंहितायां य्वौ।

અર્થ : પ્લુત આકારથી પર થયેલ ઇ અને ઉની સ્વર પર છતા સંધિની વિવક્ષામાં અનુક્રમે ય્ અને વ્ થાય છે.

स. : य्वौ=य् च व् चेति।

ઉદા. (૧) **अगमः अग्निभूता३ यत्रागच्छ**=હે અગ્નિભૂતિ ! તું ગયો હતો ? અહીં આવ.

(૨) **अगमः३ पटा३ वत्रागच्छ**=હે પટુ ! તું ગયો હતો ? અહીં આવ.

★ આ સૂત્રમાં અગ્નિભૂતા૩ ઇની પછી અ સ્વર હોવાથી સંધિ થઈ શકવાની પ્રાપ્તિ છે. તેથી અહીં ઇ અને ઉનો અનુક્રમે ય્ અને વ્ થયો છે.

પ્ર.ઉદા. संहितायामिति किम् ?

(૧) **अग्ना३ इ इन्द्रम्**=હે અગ્નિ ! ઇન્દ્રને.

(૨) **पटा३ उ उदकम्**=હે પટુ ! પાણીને.

★ આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ સંધિની વિવક્ષા હોતે છતે થાય છે. જ્યારે અહીં સંધિની વિવક્ષા નથી. માટે આ સૂત્રથી અહીં ઇ અને ઉનો ય્ અને વ્ થયો નહીં.

વિશેષતા :

આ સૂત્રમાં तयोः એ પ્રમાણે સ્થાનીદર્શક પદ અને य्वौ એ પ્રમાણે કાર્યદર્શક પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી **यथासङ्ख्य०१/१०** ન્યાયાનુસારે તે બંને વચ્ચે અનુક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ७.४.१०४

અ.અ.સૂ. : पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य।

અર્થ : પંચમી વિભક્તિ વડે નિર્દિષ્ટ પદ હોતે છતે જે કાર્ય કહેવાયું હોય તે કાર્ય તે પંચમ્યન્તથી નિર્દિષ્ટ પ્રકૃતિથી અવ્યવહિત પર અંશનું થાય છે.

ઉદા. **अतो भिस् ऐस् १।४।२→वृक्षैः**=વૃક્ષો વડે.

અહીં વૃક્ષ+ભિસ્ આ અવસ્થામાં अतो भिस०१.४.२ સૂત્રથી ઐસ્ કાર્યનું વિધાન છે. ત્યાં તે સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ પંચમ્યન્ત પ્રકૃતિ अतः અહીં અ સ્વરૂપ છે. તેથી આ સૂત્રથી તેની અવ્યવહિત પછી રહેલા જ ભિસ્નો ઐસ્ થાય છે.

પ્ર.ઉદા. (૧) **इह मा भूत्-मालाभिरत्र**=અહીં માળાઓ વડે.

★ આ પરિભાષા દ્વારા ૧.૪.૨ સૂત્રપ્રવૃત્તિ અથી પર ભિસ્ને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં અત્રના અની પૂર્વે ભિસ્ છે માટે આ પરિભાષાનુસારે આ ભિસ્નો ઐસ્ આદેશ થયો નહીં.

(૨) **दृषद्भिः**=પથ્થરો વડે.

★ આ પરિભાષા દ્વારા ૧.૪.૨ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ અથી અવ્યવહિત પર રહેલા ભિસ્ને વિશે થાય છે. જ્યારે અહીં દ્નું વ્યવધાન હોવાથી આ પરિભાષાનુસારે ઉદા.ગત ભિસ્નો ઐસ્ આદેશ થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : સૂત્રગત જે-જે પદોથી પર અંશના કાર્યોની વિવક્ષા હોય તે-તે પદોને प्रभृत्यान्यर्थ०२.२.७५ સૂત્રથી પંચમી વિભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેના દ્વારા પર અર્થની પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. તો આ પરિભાષા સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : વસ્તુતઃ એ સૂત્રથી થનારી પંચમી વ્યવહિત પરના વિષયમાં પણ થાય છે. જેમકે, महोदयात् परं साकेतम् તથા તેના દ્વારા જેમ પર અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તેમ પૂર્વ અર્થની પ્રતીતિ પણ થઈ શકે છે. તેથી વ્યવહિત પરનો અને પૂર્વ અર્થનો વ્યવચ્છેદ કરીને અવ્યવહિત પર રહેલા જ અર્થનું ગ્રહણ કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

सप्तम्या पूर्वस्य ७.४.१०५

अ.अ.सू. : सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य।

अर्थ : સપ્તમી વિભક્તિ વડે નિર્દિષ્ટ પદ હોતે છતે જે કાર્ય કહેવાયું હોય તે કાર્ય તે સપ્તમ્યન્તથી નિર્દિષ્ટ પ્રકૃતિથી અવ્યવહિત પૂર્વના અંશનું થાય છે.

ઉદા. दध्यत्र=અહીં દહીં.

અહીં दधि + अत्र આ અવસ્થામાં इवर्णादेरस्वे०१.२.२१ સૂત્ર દ્વારા સંધિનું કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તે સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ સપ્તમ્યન્ત પ્રકૃતિ अस्वे સ્વરે અહીં अ સ્વરૂપ છે. તેથી આ સૂત્રથી તેની અવ્યવહિત પૂર્વે રહેલા इ અંશમાં સંધિનું કાર્ય થતાં इનો य् થાય છે.

પ્ર.ઉદા. इह मा भूत्-समिदत्र=અહીં યજ્ઞસંબંધી લાકડું.

★ આ પરિભાષા દ્વારા ૧.૨.૨૧ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અવ્યવહિત પૂર્વના અંશમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે અહીં इ અને अ વચ્ચે द्નું વ્યવધાન હોવાથી આ પરિભાષાનુસારે इનો य् થયો નહીં.

વિશેષતા :

અહીં પણ પૂર્વસૂત્રની જેમ વ્યવહિત પૂર્વ અર્થનો વ્યવચ્છેદ કરી અવ્યવહિત પૂર્વ અર્થનું ગ્રહણ કરવા માટે આ પરિભાષાનો નિર્દેશ જાણવો. તેમજ, इवर्णादेरस्वे०१.२.२३ ઇત્યાદિ સૂત્રમાં स्वरे એ પ્રમાણે જે સપ્તમી વિભક્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે તે ઔપશ્લેષિક અધિકરણ અર્થમાં પણ થઈ શકે છે. અને તે અધિકરણ પૂર્વ અને પર બંને હોઈ શકે છે. ત્યાં કોઈ પૂર્વ અધિકરણનું ગ્રહણ કરીને તેનાથી પર અંશમાં સૂત્રકાર્ય ન કરી દે. તે માટે પણ આ પરિભાષા સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

षष्ठ्याऽन्त्यस्य ७.४.१०६

अ.अ.सू. : षष्ठ्या निर्दिष्टे अन्त्यस्य।

अर्थ : ષષ્ઠી વડે નિર્દિષ્ટ પદ હોતે છતે જે કાર્ય કહેવાયું તે કાર્ય ષષ્ઠ્યન્તથી નિર્દિષ્ટ પ્રકૃતિના અન્ત્યવર્ણનું થાય છે.

ઉદા. अष्टाभिः=આઠ વડે.

અહીં અષ્ટન્+ભિસ્ આ અવસ્થામાં વાऽષ્ટન આઃ સ્યાદૌ ૧.૪.૫૨ સૂત્ર દ્વારા આ આદેશ રૂપ કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તે સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ ષષ્ઠ્યન્ત પદ અષ્ટન્ પ્રકૃતિ બોધક છે. તેથી આ પરિભાષાથી અષ્ટન્ના અન્ત્ય ન્નો આ થશે.

अनेकवर्णः सर्वस्य ७.४.१०७

अ.अ.सू. : अनेकवर्णः षष्ठ्या निर्दिष्टे सर्वस्य।

અર્થ : અનેકવર્ણવાળી વિધિ ષષ્ઠ્યન્તથી નિર્દિષ્ટ સર્વપ્રકૃતિની થાય છે.

ઉદા. तिसृभिः=ત્રણ (સ્ત્રીઓ) વડે.

અહીં ત્રિ+ભિસ્ અવસ્થામાં ત્રિ-चतुरः तिसृ-चतसृ स्यादौ ૨.૧.૧ સૂત્ર દ્વારા तिसृ આદેશ રૂપ કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તે સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ ષષ્ઠ્યન્ત પ્રકૃતિ ત્રિ-चतुर् છે. તેમજ तिसृ આદેશ પણ અનેકવર્ણવાળો છે. તેથી આ પરિભાષાથી ત્રિના સર્વઅંશનો तिसृ આદેશ થાય છે. પણ માત્ર અન્ત્ય ઇનો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં જે सर्वस्य પદનો નિર્દેશ કર્યો છે તે નિર્દિશ્યમાન પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ જાણવું. પણ તે પ્રકૃતિથી યુક્ત અન્ય સમસ્ત અથવા

તદન્ત સંપૂર્ણ પ્રકૃતિ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું નહીં. જેમકે, પાત્પાદસ્યાહસ્ત્યાદેઃ ૭.૩.૧૪૮ સૂત્રમાં પાદસ્ય એ પ્રમાણે ષષ્ઠી વિભક્તિનો નિર્દેશ કરાયો છે. તેથી માત્ર પાદ શબ્દનો જ પાત્ આદેશ થાય છે. પણ વ્યાઘ્રપાદ ઈત્યાદિ સંપૂર્ણ સમુદાયનો નહીં.

તે જ પ્રમાણે ઋતાં ક્ઙીતીર્ ૪.૪.૧૧૭ સૂત્રમાં ઋતામ્ એ પ્રમાણે ષષ્ઠી વિભક્તિનો નિર્દેશ કરાયો છે તેથી માત્ર ઋ વર્ણનો જ ઇર્ આદેશ થાય છે પણ તૃ વગેરે સંપૂર્ણ ધાતુનો નહીં.

(૨) અહીં ષષ્ઠ્યન્ત વડે નિર્દિષ્ટ પદ હોતે છતે કહેવાયેલ કાર્ય પૂર્વસૂત્રથી અન્ત્યનું જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો બાધ કરી સંપૂર્ણ પ્રકૃતિનો કરવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે. માટે આ સૂત્ર ષષ્ઠ્યાઽન્ત્યસ્ય ૭.૪.૧૦૬ સૂત્રના અપવાદભૂત જાણવું.

प्रत्ययस्य ૭.૪.૧૦૮

અ.અ.સૂ. : प्रत्ययस्य सर्वस्य।

અર્થ : પ્રત્યયના સ્થાને કરાતી વિધિ સંપૂર્ણ પ્રત્યયની થાય છે.

ઉદા. सर्वे=બધા વ્યક્તિઓ.

અહીં સર્વ + જસ્ અવસ્થામાં જસ ઇઃ ૧.૪.૯ સૂત્ર દ્વારા ઇ આદેશ રૂપ વિધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં તે સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ જસઃ પદ જસ્ પ્રત્યય રૂપે છે. તેથી એકવર્ણવાળો ઇ આદેશ હોવા છતાં પણ આ પરિભાષાથી સંપૂર્ણ જસ્ પ્રત્યયનો આદેશ થાય છે પણ માત્ર જસ્ના અન્ત્ય સ્નો નહીં.

વિશેષતા :

પૂર્વની જેમ આ સૂત્ર પણ ષષ્ઠ્યાઽન્ત્યસ્ય ૭.૪.૧૦૬ના અપવાદરૂપ જાણવું.

स्थानीवाऽवर्णविधौ ७.४.१०९

અ.અ.સૂ. : स्थानी इव, अवर्णविधौ।

અર્થ : આદેશ આદેશી જેવો થાય છે, જો કાર્યનો સ્થાની વર્ણ સ્વરૂપે ન હોય તો.

સ. : अवर्णविधौ=वर्णाश्रितो विधिरिति अवर्णविधिः, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) **भव्यम्**=થવા યોગ્ય.

અહીં अस्तिर्भुवो०४.४.१થી अस् ધાતુનો भू આદેશ થયો છે. આ પરિભાષાનુસારે भू પણ अस् જેવો મનાતા ધાતુસ્વરૂપે મનાય છે. તેથી य एच्चातः ५.१.२८થી य પ્રત્યય, ગુણ આદિ કાર્યો થાય છે.

(૨) **कस्मै**=કોના માટે ?

અહીં किम्નો किमः कस्त०२.१.४०થી किम्નો क આદેશ થાય છે. આ પરિભાષાનુસારે તે क આદેશ किम् સ્વરૂપે મનાતા સર્વનામ તરીકે મનાય છે. તેથી क+ङे અવસ્થામાં सर्वादेः स्मै०१.४.७થી ङेનો स्मै આદેશ થાય છે.

(૩) **राजा**=રાજા.

અહીં राजन्+सि અવસ્થામાં दीर्घङ्याब्०१.४.४५થી सिનો लुक् થાય છે. અને આ પરિભાષાનુસારે सिનો लोप् सि સ્વરૂપે જ મનાતા नाम सिदय्०१.१.२१થી राजन्ને પદસંજ્ઞા થઈ नाम्नो नो०२.१.९१થી न्નો लोप થાય છે.

(૪) **प्रकृत्य**=સારી રીતે કરીને.

અહીં प्र+कृ+त्वा અવસ્થામાં अनञः क्त्वो०३.१.१५४થી क्त्वाનો यप् થાય છે, અને આ પરિભાષાનુસારે यप् તે क्त्वा જેવો મનાતા कित् થાય છે. તેથી कृ ધાતુનો ગુણ થતો નથી.

પ્ર.ઉદા. अवर्णविधाविति किम् ?

(૧) **द्यौः**=સ્વર્ગ.

અહીં दिव्+सि અવસ્થામાં दिवः औ सौ ૨.૧.૧૧૭થી વ્નો औ થાય છે. હવે, આમ તો આ પરિભાષાનુસારે औ તે વ્ સ્વરૂપે મનાય તો નામ વ્યંજનાન્ત થતા दीर्घङ्याब्०૧.૪.૪૫થી સિનો લોપ થવાની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ ૧.૪.૪૫ સૂત્રથી થતી વિધિ વ્યંજનસ્વરૂપ નિમિત્તના કારણે થનારી હોવાથી વર્ણવિધિ છે. જેનો આ સૂત્રમાં નિષેધ કરેલ છે માટે औ તે વ્ રૂપે ન મનાતાં સિ નો લોપ થશે નહીં.

(૨) **क इष्टः**=કોણે યજ્ઞ કર્યો ?

અહીં क्त પ્રત્યય પર છતાં यज् ધાતુના य्નો य्वृत् થઈ इ થયો છે. આમ, તો આ પરિભાષાનુસારે इ તે य् રૂપે મનાય તો स्ના રુની પછી ઘોષવાન્ વ્યંજન આવતા घोषवति ૧.૩.૨૧થી રુનો उ આદિ થવાની પ્રાપ્તિ થાય. પરંતુ ૧.૩.૨૧ સૂત્રથી થતી વિધિ ઘોષવાન્ વ્યંજન રૂપ વર્ણ પર છતા થતી હોવાના કારણે વર્ણવિધિ છે. જેનો આ સૂત્રમાં નિષેધ કરેલ છે. માટે આ પરિભાષાથી इ ને य् રૂપ ન મનાતાં कर्ના र्નો उ થયો નહીં.

(૩) **प्रदीव्य**=૨મીને.

અહીં प्र+दिव्+त्वा અવસ્થામાં त्वાનો यप् થાય છે. આમ, આ પરિભાષાનુસારે यप् તે क्त्वा રૂપે મનાય તો त्कारादि अशित् પ્રત્યયતયા स्ताद्यशितो०૪.૪.૩૨થી इट्ની પ્રાપ્તિ થાય. પરંતુ ૪.૪.૩૨ સૂત્રથી થતી વિધિમાં નિમિત્ત રૂપ પ્રત્યયના બે વિશેષણ દર્શાવ્યા છે. તેમાં अशित् એ પ્રધાન અને स्तोः એ અપ્રધાન વિશેષણ છે. તેથી અહીં જે यप् પર છતાં इ કાર્ય થાય છે. તે અપ્રધાન વર્ણાશ્રિત છે. માટે આ સૂત્રથી यप् સ્થાનીવત્ ન મનાતાં इ થશે નહીં.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં જે સ્થાનીવત્ કાર્ય દર્શાવ્યું છે તે સામાન્યથી ધાતુ, પ્રકૃતિ, કૃત્, અવ્યય અને પદના આદેશ તરીકે થાય છે.

(૧) ધાતુનો આદેશ ધાતુવત્ થાય છે. **ઉદા.** भव्यम्

(૨) પ્રકૃતિનો આદેશ પ્રકૃતિવત્ થાય છે. **ઉદા.** कस्मै

(૩) વિભક્તિનો આદેશ વિભક્તિવત્ થાય છે. **ઉદા.** राजा

(૪) કૃત્નો આદેશ કૃત્વત્ થાય છે. **ઉદા.** प्रकृत्य

(૫) અવ્યયનો આદેશ અવ્યયવત્ થાય છે. **ઉદા.** प्रस्तुत्य

અહીં પૂર્વે क्त्वातुमम्૦૧.૧.૩૫ સૂત્રથી क्त्वा પ્રત્યયાન્તને અવ્યય સંજ્ઞા થયા બાદ તે જ क्त्वानો यप् આદેશ થયા પછી પણ આ સૂત્રથી અવ્યય જ મનાય છે.

(૬) પદનો આદેશ પદ્વત્ થાય છે. **ઉદા.** धर्मो वो रक्षतु

અહીં युष्मद् પદના સ્થાને पदाद् युगविभक्त्यै૦ ૨.૧.૨૧ સૂત્રથી वस् આદેશ થયો છે. તે જ સ્થાની એવા युष्मान्ની જેમ પદસંજ્ઞક થતા घोषवति ૧.૩.૨૧ સૂત્રથી स्ના રુનો उ થયો છે.

(૨) અહીં अवर्णविधौ એ પ્રમાણે વર્ણવિધિમાં સૂત્રપ્રવૃત્તિનો નિષેધ દર્શાવ્યો છે. ત્યાં वर्णाश्रयो विधिरिति वर्णविधिः એ પ્રમાણે સમાસનો આશ્રય લેવામાં આવે તો વર્ણને આશ્રયીને થનારી તમામ વિધિ વર્ણવિધિ સ્વરૂપે માની શકાય અને એ વિધિ પાંચ પ્રકારે છે.

(૧) **वर्णात् परस्य विधिः**=વર્ણથી પર રહેલા અંશને વિશે જણાવેલ વિધિ. **ઉદા.** द्यौः

(૨) **वर्णे परतः विधिः**=વર્ણ પર છતાં પૂર્વના અંશને વિશે જણાવેલી વિધિ. **ઉદા.** क इष्टः ?

(૩) **वर्णस्य स्थाने विधिः**=વર્ણના સ્થાને થતી વિધિ. શ્રાયં હવિ રિતિ।

અહીં શ્રિ ધાતુથી ઇકારની વૃદ્ધિ થયે છતે જો સ્થાનીવત્ માનવામાં આવે તો અવર્ણેવર્ણ૦૭.૪.૬૮ સૂત્રથી લોપની પ્રાપ્તિ થાય છે પરંતુ તે ઇવર્ણના સ્થાને થયેલ હોવાથી વર્ણવિધિ સ્વરૂપ છે. માટે સ્થાનીવદ્ભાવ ન મનાતાં લોપ થશે નહીં.

(૪) **वर्णेन विधिः**=વર્ણના વ્યવધાન વડે થનારો વિધિ. જેમકે, उरःकेणः

અહીં રષૃવર્ણાન્નો૦૨.૩.૬૩ સૂત્રથી જે રત્વ રૂપ કાર્ય થાય છે તે લ, ચ, ટ, ત વર્ગ અને શ્ તથા સ્ને છોડીને અન્ય વર્ણના વ્યવધાન વડે નિર્દિષ્ટ છે. તેથી વ્યવધાનભૂત વિસર્ગનો સ્થાનીવદ્ એવો સ્ ન મનાતાં ન્નો ણ્ થાય છે.

(૫) **अप्रधानवर्णाश्रयो विधिः**=અપ્રધાન વર્ણને આશ્રયીને દર્શાવેલ વિધિ. **ઉદા.** પ્રદીવ્ય।

(૩) અહીં સ્થાનીવાડવર્ણવિધૌ એ પ્રમાણે નિમિત્તતયા સ્થાની વર્ણને આશ્રયીને થનારી વિધિનો નિષેધ દર્શાવ્યો છે. પણ આદેશ વર્ણને અને સ્થાની અનુબન્ધને આશ્રયીને થનારી વિધિનો નિષેધ નથી.

જેમકે, सर्वेषाम् અહીં પ્રત્યયનો साम् આદેશ થયા બાદ આદેશવત્ સ્કાર સ્વરૂપ વર્ણને આશ્રયીને एद् बहुस्भोसि ૧.૪.૪ સૂત્રથી એત્વ વિધિ થાય છે. તે પણ વર્ણાશ્રિત વિધિ હોવા છતાં પણ આશ્રિત વર્ણ આદેશનો હોવાથી અવર્ણવિધૌ પદ દ્વારા પ્રતિષેધનો વિષય બનતો નથી. તેથી સ્થાનીવત્ મનાતાં પ્રત્યય સંજ્ઞાના કાર્યોને ભજે છે.

તથા, પ્રભિદ્ય અહીં क्त्वा પ્રત્યયનો यप् આદેશ કરાયે છતે પણ સ્થાનીવત્ ભાવ વડે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ગુણનો નિષેધ થાય છે.

અહીં સ્થાની એવા क्त्वा પ્રત્યયના क્ અનુબન્ધને આશ્રયીને ગુણવિધિનો નિષેધ થઈ શક્યો છે. ત્યારે क્ એ વર્ણ હોવા છતાં પણ સ્થાની અનુબંધ સ્વરૂપ હોવાથી તન્નિમિત્તક વિધિના વિષયમાં અવર્ણવિધૌ પદથી સ્થાનીવત્ભાવનો અભાવ થતો નથી.

(૪) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, અગ્રહીત્ એ પ્રમાણે इट्નો જે દીર્ઘ આદેશ થાય છે ત્યાં इट ईति ૪.૩.૭૧ સૂત્રથી सिच्નો લોપ કરવાના અવસરે सिच्ને પ્રત્યય રૂપ વર્ણનો સમુદાય માનવો. પણ માત્ર એક વર્ણ નહીં. તેથી તે વર્ણવિધિ ન કહેવાતાં દીર્ઘત્વનો સ્થાનીવત્ભાવ મનાય છે. અને सिच्નો લોપ પણ થાય છે.

स्वरस्य परे प्राग्विधौ ७.४.११०

અ.અ.સૂ. : परे स्वरस्य प्रागविधौ स्थानीव।

અર્થ : પરનિમિત્તક સ્વરનો આદેશ પૂર્વની વિધિ કરવાના પ્રસંગે સ્થાનીવત્ થાય છે.

સ. : प्रागविधौ=प्राचो विधिरिति प्राग्विधिः, तस्मिन्निति।

ઉદા. (૧) कथयति=તે કહે છે.

★ અહીં कथ+इ+अ+ति આ અવસ્થામાં अतः ૪.૩.૮૨થી अનો લોપ થાય છે. અને તે णिच् નિમિત્તક સ્વરાદેશ છે. તેથી વૃદ્ધિ કરવારૂપ પૂર્વવિધિમાં સ્થાનીવત્ અર્થાત્ अ રૂપે મનાતા ઉપાન્ત્યમાં अ ન આવતા વૃદ્ધિ થતી નથી.

(૨) **पादिकः**=પગથી તરનાર.

અહીં पादाभ्यां तरति અર્થમાં नौ-द्वि०६.४.१०થી इकण् થતાં पाद+**इक** આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં પ્રત્યયના કારણે अवर्णेवर्ण० ૭.૪.૬૮થી થયેલ अનો લોપ પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ છે. તેનો આ

પરિભાષાનુસારે સ્થાનીવત્ ભાવ થતા ય-સ્વરે પાદ૦૨.૧.૧૦૨થી પાદ્નો પદ આદેશ થતો નથી.

(૩) **स्त्रंस्यते**=ખસેડાય છે.

અહીં संस्त्र+णि+क्य+ते અવસ્થામાં ક્યના કારણે ણેરનિટિ ૪.૩.૮૩થી થયેલ ણિનો લોપ પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ છે. તેથી તેની પૂર્વવિધિ એવી નો વ્યઞ્જન૦૪.૨.૪૫થી ન્નો લોપ કરવામાં આ પરિભાષાનુસારે ણિ સ્થાનીવત્ મનાતા વ્યંજનાન્ત ધાતુ ન મળતા ન્નો લોપ થયો નહીં.

પ્ર.ઉદા. (૧) पर इति किम् ? द्विपदिकां दत्ते=પા ભાગ આપે છે.

અહીં દ્વૌ પાદૌ દદાતિ અર્થમાં सङ्ख्यादे૦૭.૨.૧૫૨ સૂત્રથી અકલ્ પ્રત્યય અને અનો લોપ થાય છે. તે અનો લોપ સ્વરાદેશ હોવા છતાં પણ પરનિમિત્તક નથી. પણ અનિમિત્તક છે. માટે આ પરિભાષાની પ્રવૃત્તિ ન થતાં અનો લોપ સ્થાનીવત્ મનાતો નથી. તેથી ય-સ્વરે પાદ૦૨.૧.૧૦૨થી પાદનો પદ્ આદેશ થાય છે.

(૨) **प्राग्विधाविति किम् ? नैधेयः**=વિધિનો પુત્રાદિ અપત્ય.

નિ+ધા+કિ અવસ્થામાં ઇડેત્પુસિ૦૪.૩.૯૪થી થયેલ આનો લોપ તે પરનિમિત્તક સ્વરાદેશ છે. અને દ્વિસ્વરાદ૦૬.૧.૭૧ એયણ્ પ્રત્યય કરવા રૂપ વિધિ પરવિધિ છે. પણ પૂર્વવિધિ નહીં. તેથી આ પરિભાષાની પ્રવૃત્તિ ન થતા ધાના આનો લોપ સ્થાનીવત્ ન મનાતા (આ સ્વરૂપે ન મનાતા) ત્રિસ્વરી પ્રકૃતિ થતી નથી. પણ દ્વિસ્વરી જ રહે છે. માટે એયણ્ પ્રત્યય થઈ શકે છે.

વિશેષતા :

અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, પરનિમિત્તક એવો સ્વરાદેશ પર છતાં જે પૂર્વની વિધિ જણાવી છે તે વર્ણવિધિ સ્વરૂપ જ સમજવી. કારણ કે અવર્ણવિધિ સ્વરૂપ કાર્યમાં તો પૂર્વસૂત્રથી જ સ્થાનીવત્ભાવ થઈ જાય છે.

न सन्धि-ङी-य-क्वि-द्वि-दीर्घा-ऽसिद्धिधावस्क्लुकि ७.४.१११

अ.अ.सू. : सन्धि-ङी-य-क्वि-द्वि-दीर्घा-ऽसद्वविधौ अस्क्लुकि स्वरादेशः स्थानीव न।

अर्थ : संधिविधि, ङीविधि, यविधि, क्विविधि, द्वित्वविधि, दीर्घविधि अने संयोगनी आदिना स् अने क्ना लोप सिवायनी असत् विधिमां स्वरनो आदेश स्थानीवत् मनातो नथी.

स. : (१) सन्धि-ङी-य-क्वि-द्वि-दीर्घा-ऽसद्विधौ=सन्धिश्च ङीश्च यश्च क्विश्च द्विश्च दीर्घश्च असद्विधिश्चेति सन्धि००ऽसद्विधिः, तस्मिन्निति।

(२) **अस्क्लुकि**=स् च क् चेति स्कौ, तयोर्लुगिति स्क्लुक्, न स्क्लुगमिति अस्क्लुक्, तस्मिन्निति।

उदा. (१) संधिविधि : वियन्ति=तेओ नष्ट थाय छे.

अहीं वि+इ+अन्ति अवस्थामां ह्विणो०४.३.९५थी इनो य् थयो छे ते स्वरादेश छे. तेथी विनो इ अने धातुना इनी संधि करवाना प्रसंगमां आ परिभाषानुसारे य् ते इ रूपे न मनातां संधि थई दीर्घ ई थतो नथी.

(२) **ङीविधि=बिम्बम्**=गीलोडुं.

बिम्ब्याः फलमिति अर्थमां हेमादिभ्यो०६.२.४५थी अञ् अने फले ६.२.५८थी लोप ङ्यादे०२.४.९५थी ङी लोप वगेरे थतां→बिम्ब

अहीं थयेल ङीनो लोप स्वरादेश छे. ते लोप अस्य ङ्यां० २.४.८६थी अनो लोप करवा रूप ङी निमित्तक विधिमां स्थानीवत् मनातो नथी. माटे ङी प्रत्ययनुं अस्तित्व न होवाथी अनो लोप न थता अकारान्त बिम्ब प्रकृति प्राप्त थाय छे.

(૩) **यविधि : कण्डूति**=ખણવું તે.

स्त्रियां क्तिः ૫.૩.૯૧થી क्ति→कण्डूय+ति, अतः ૪.૩.૮૨થી અનો લોપ→कण्डूय+ति

અહીં અનો લોપ સ્વરાદેશ છે. તેનો ग्वोः प्वय्०૪.૪.૧૨૧થી થતી य्નો લોપ કરવા રૂપ વિધિમાં સ્થાનીવત્ ભાવ ન મનાતા પ્રકૃતિના અન્તે य् આવતા લોપ થયો છે.

(૪) **क्विविधि : दयूः**=રમાડનાર.

અહીં देवि+क्विप् અવસ્થામાં णेरनिटि ૪.૩.૮૩થી થયેલ णिનો લોપ સ્વરાદેશ છે. તેથી આ પરિભાષાનુસારે अनुनासिके०૪.૧.૧૦૮થી થતી ઊટ્ રૂપ क्विप् નિમિત્તક વિધિમાં સ્થાનીવત્ ભાવ ન મનાતા ઊટ્ થયો છે. અને अय् વગેરે થવાથી दयूः પ્રયોગ થાય છે.

(૫) **द्विविधि : दद्ध्यत्र**=અહીં દહીં.

दधि+अत्र→दध्यत्र આ અવસ્થામાં इનો य् સ્વરાદેશ છે. તેથી આ પરિભાષાનુસારે अदीर्घाद्विरामै०૧.૩.૩૨ની ध्ने દ્વિત્વ કરવાની વિધિમાં य्નો સ્થાનીવત્ભાવ ન મનાતા ध्થી પરમાં વ્યંજનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી ध्નું દ્વિત્વ થઈ શક્યું છે.

(૬) **दीर्घविधि : शामंशामम्**=વારંવાર શમાવીને.

शम्+णि+ख्णम् અવસ્થામાં णेरनिटि ૪.૩.૮૩થી થયેલ णिનો લોપ સ્વરાદેશ છે.

આ પરિભાષાનુસારે તેનો शमोऽदर्शने ૪.૨.૨૮થી થતી દીર્ઘ કરવા રૂપ વિધિમાં સ્થાનીવત્ભાવ ન થતા ख्णम् પ્રત્યયની અનન્તર પરમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી शमोऽदर्शने ૪.૨.૨૮થી शम्નો દીર્ઘ થઈ શક્યો છે.

(૭) **असत्विधिः यायष्टिः**=વારંવાર યજ્ઞ કરવો.

यायज्+यङ्+क्ति અવસ્થામાં अतः ૪.૩.૮૨થી અનો લોપ થાય છે તે સ્વરાદેશ છે. તેનો આ પરિભાષાનુસારે यज्ના જ્નો ષ્ કરવા રૂપ यज-सृज०૨.૧.૮૭થી થતી असत् વિધિમાં સ્થાનીવત્ ભાવ ન મનાતાં अन्त्य य्નો લોપ થઈ જ્ની અનન્તર પર ધુટ્ એવા ક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્ર.ઉદા. अस्क्लुकीति किम् ?

(૧) **सुक्**=સારી રીતે મશ્કરી કરનાર.

सुकुस्मि+क्विप्+सि णेरनिटि ૪.૩.૮૩થી થતો ઇનો લોપ સ્વરાદેશ છે. ત્યાં स्वरस्य परे०૭.૪.૧૧૦થી સ્થાનીવત્ભાવ થતાં ધુટ્ એવા सि પ્રત્યયની અનન્તર પરમાં પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે સ્નો લોપ થતો નથી. પણ पदस्य ૨.૧.૮૯થી થતી મ્ના લોપ માટે આ પરિભાષાથી સ્થાનીવત્ભાવ ન મનાતાં મ્નો લોપ થાય છે.

(૨) **काष्ठतक्**=લાકડું છોલાવનાર.

આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

★ આ સૂત્રમાં स्क्लुकि પદનું વર્જન હોવાથી અહીં स्वरस्य० ૭.૪.૧૧૦થી પ્રાપ્ત સ્થાનીવત્ ભાવનો નિષેધ થયો નહીં.

વિશેષતા :

જિ. : અહીં સૂત્રમાં द्विः એ પ્રમાણે જે દ્વિત્વવિધિ આદિનું ગ્રહણ કર્યું છે. તે પ્રાયઃ કરીને સંધિ પ્રકરણ અંતર્ગત આવતી ह्रस्वाङ्०૧.૩.૨૭ સૂત્રથી થતી દ્વિત્વ વિધિનું ગ્રહણ છે. તેનું ગ્રહણ તો સંધિવિધિ અંતર્ગત પણ થઈ જ શકે છે તો પૃથક્ નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?

સમા. : તમારી વાત સાચી છે. ખરેખર તો એનો સમાવેશ સંધિવિધિમાં થઈ જ શકે છે. પરંતુ એનો જે પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે તે

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ૧/૨૦ ન્યાયાનુસારેનો બાધ કરવા માટે છે. અહીં દદ્ધ્યત્ર, મદ્ધ્વત્ર વગેરે પ્રયોગોમાં દ્વિત્વરૂપ કાર્ય અંતરંગવિધિ છે. અને ઇવર્ણાદે૦૧.૨.૨૧થી યકાર-વકાર આદિ સ્વરાદેશ પરપદને આશ્રિત હોવાના કારણે બહિરંગવિધિ છે. તેથી ઉપરોક્ત ન્યાયાનુસારે દ્વિત્વરૂપ અંતરંગ કાર્ય કરવામાં બહિરંગ વિધિરૂપ ય્ અને વ્ કાર્ય અસત્ થતાં દ્વિત્વ થાય નહીં. તે આપત્તિનું વારણ કરવા માટે સંધિવિધિમાં સમાવિષ્ટ હોવા છતાં પણ દ્વિત્વ વિધિનું પુનઃ ગ્રહણ કર્યું છે. તેના દ્વારા આ ન્યાયનો બાધ થશે. અને આ સૂત્રથી વ્ અને ય્ના અસત્ ભાવનો નિષેધ થતા દ્વિત્વરૂપ કાર્ય થશે નહીં.

लुप्यव्वृल्लेनत् ૭.૪.૧૧૨

અ.અ.સૂ. : लुपि न, अव्वृल्लेनत्।

અર્થ : પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે લોપ સ્વરૂપ પરનિમિત્તક પૂર્વનું કાર્ય થતું નથી. પરંતુ વ્વૃત્, લ્ અને એનત્ સંબંધી કાર્યને છોડીને.

સ. : अव्वृल्लेनत्=व्वृच्च ल च एनच्चेति व्वृल्लेनत्, न व्वृल्लेनदिति।

ઉદા. (૧) **तद्**=તે.

અહીં તદ્+સિ આ અવસ્થામાં અનતો લુપ્ ૧.૪.૫૯ સૂત્રથી સિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. હવે સિ નિમિત્તક એવું આદ્વેરઃ ૨.૧.૪૧ સૂત્રથી દ્નો અ કરવા રૂપ કાર્ય આ પરિભાષાથી થતું નથી.

(૨) **गर्गाः**=ગર્ગઋષિના પ્રપૌત્રાદિ અપત્યો.

અહીં ગાર્ગ્ય+જસ્ અવસ્થામાં યઞિઞઽશ્યા૦૬.૧.૧૨૬થી યઞ્ પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે યઞ્ પ્રત્યય નિમિત્તક એવું વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વા૦ ૭.૪.૧ સૂત્રથી પૂર્વના વર્ણમાં થતું વૃદ્ધિ રૂપ કાર્ય આ પરિભાષાથી થતું નથી.

પ્ર.ઉદા. (૧) लुपीत्युक्ते लुकि स्यादेव→गोमान्=ગાયવાળો.

★ આ સૂત્રમાં લુપિ પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી પ્કારાન્ત લુપ્ના નિર્દેશવાળા પદ રૂપ નિમિત્તક પૂર્વના કાર્યનો નિષેધ થાય છે. જ્યારે અહીં ગોમન્ત્+સિ અવસ્થામાં दीर्घङ्याब्०૧.૪.૪૫થી સિનો લુક્ થવા છતાં પણ તેનો સ્થાનીવા૦૭.૪.૧૦૯થી સ્થાનીવદ્ભાવ મનાતાં નિ दीर्घः ૧.૪.૮૫થી ન્ની પૂર્વનો અ દીર્ઘ થાય છે.

(૨) अव्ग्रहेनदिति किम् ?

(a) जरीगृहीति=વારંવાર ગ્રહણ કરે છે.

અહીં અવસ્થામાં ગ્રહ્+યઙ્→गृह्, गृगृह्, गगृह्, जगृह् जगृह्, जरीगृह्+ति, जरीगृह्गीति।

આ પરિભાષામાં નિષેધ હોવાથી વ્યૃત્ની પૂર્વે યઙ્નો લોપ થાય છે અને તે કરવાના પ્રસંગમાં પૂર્વસૂત્રથી લોપ થતા યઙ્નો પણ સ્થાનીવત્ભાવ માન્યો છે તેથી જ ગ્રહ-વ્રશ્ચ૦૪.૧.૭૨થી રૂનો ઋ થયો.

(b) निजागलीति=વારંવાર ગળે છે.

અહીં ગૃ+યઙ્, ગૃ અનુક્રમે જગૃમાં ગુણ વગેરે થતાં निजागरीति અવસ્થા મળે છે. તે અવસ્થામાં રૂનો લ્ કરવાનું કાર્ય ઉપસ્થિત થતાં લોપ એવા પણ યઙ્માં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ન થતાં પૂર્વસૂત્રથી સ્થાનીવત્ ભાવ મનાય છે તેથી રૂનો લ્ થઈ શકે છે.

(c) एनत् पश्य=આને જો.

અહીં एतद्+अम् અવસ્થામાં अनतो लुप् ૧.૪.૫૯થી अम्નો લોપ થતાં પણ આ પરિભાષામાં નિષેધ હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી લોપ એવા अम्નો પણ સ્થાનીવત્ ભાવ મનાય છે. તેથી त्यदादे०૨.૧.૩૩થી एतद्નો एनद् થાય છે.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં લુપિ એ પ્રમાણે સપ્તમ્યન્ત નિર્દેશ કર્યો છે તેથી જે અવ્યવહિત પૂર્વના કાર્યોનો જ નિષેધ થાય છે. પણ લુપ્ સહિત પૂર્વના અંશ રૂપ સમુદાયના કાર્યનો નિષેધ થશે નહીં. જેમકે, પયઃ, અહીં સિ પ્રત્યયના લોપ દ્વારા તે લોપ સહિત સંપૂર્ણ પયસ્ નામને તદન્તં પદમ્ ૧.૧.૨૦થી પદસંજ્ઞા કરવાનો અવસર છે. જે પૂર્વકાર્ય ન કહેવાતા લોપ સહિતના સમુદાયનું કાર્ય છે. તેથી આ સૂત્રથી તેનો નિષેધ થશે નહીં.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, स्थानीवाऽवर्णविधौ ૭.૪.૧૦૯ સૂત્રથી લોપનો સ્થાનીવત્ભાવ થાય જ છે. તેથી આ સૂત્ર તે સ્થાનીવત્ ભાવનો નિષેધ કરતું નથી. પણ તન્નિમિત્તક પૂર્વકાર્યનો નિષેધ કરે છે.

विशेषणमन्तः ૭.૪.૧૧૩

અ.અ.સૂ. : विशेषणम् अन्तः।

અર્થ : અભેદ વડે કહેવાયેલ વિશેષણ રૂપ અવયવ વિશેષ્ય રૂપ સમુદાયનો અન્ત થાય છે.

ઉદા. अतः स्यमोऽम् १।४।५७→कुण्डम्=કુંડ.

અહીં अतः स्यमोऽम् ૧.૪.૫૭ સૂત્રમાં જે अतः પદનો નિર્દેશ કર્યો છે તે अम् કરનાર પૂર્વસૂત્રથી અધિકૃત नपुंसकस्य પદનું વિશેષણ બને છે. માટે આ સૂત્રથી નપુંસક નામના અન્ત તરીકે अतःનું ગ્રહણ થતાં અકારાન્ત નપુંસક કુણ્ડ નામથી अम् પ્રત્યય થયો છે.

પ્ર.ઉદા. इह मा भूत्→तद्=તે.

★ અહીં તદ્માં અકાર છે પણ પૂર્વોક્ત રીતે अतः स्यमो૦૧.૪.૫૭ સૂત્રમાં अतः અકારાન્ત એ પ્રમાણે અર્થનું ગ્રહણ થતાં અહીં એ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

सप्तम्या आदिः ७.४.११४

अ.अ.सू. : सप्तम्याः विशेषणम् आदिः।

अर्थ : સપ્તમ્યન્ત વિશેષ્યનું જે વિશેષણ તે તેનો આદિ અવયવ થાય છે.

ઉદા. इन् ङी-स्वरे०१.४.७९→पथः=માર્ગોને.

અહીં इन्નો લોપ કરનાર इनङ्ङी स्वरे लुक् १.४.७९ સૂત્રમાં જે स्यादौની અનુવૃત્તિ આવે છે તે સપ્તમ્યન્ત વિશેષ્યનું स्वरे એ પ્રમાણે વિશેષણ છે. માટે આ સૂત્રથી સ્યાદિ પ્રત્યયના આદિ તરીકે સ્વરનું ગ્રહણ થતા સ્વરાદિ પ્રત્યય शस् પર છતાં पथिन्ના इन्નો લોપ થયો છે.

પ્ર.ઉદા. इह मा भूत्=पथिषु=માર્ગોમાં.

અહીં सुમાં સ્વર છે પણ પૂર્વોક્ત રીતે इन्-ङी स्वरे०१.४.७९ સૂત્રમાં स्वरे એ પ્રમાણે સ્વરાદિ અર્થનું ગ્રહણ થતા એ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

વિશેષતા :

અહીં સૂત્રમાં સપ્તમ્યન્ત નામનું જે વિશેષણ બને તે विशेषणमन्तः ७.४.११३ સૂત્રથી નામના અન્તે ગ્રહણ થવાનું હતું. પરંતુ આ સૂત્રથી આદિ સ્વરૂપે તેનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી આ સૂત્ર विशेषणमन्तः ७.४.११३નું અપવાદ સૂત્ર જાણવું.

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ७.४.११५

अ.अ.सू. : प्रत्ययः प्रकृत्यादेः विशेषणम्।

અર્થ : જેનાથી જે પ્રત્યય કરાય તે તેની પ્રકૃતિ છે. પ્રત્યય તે પ્રકૃતિ આદિ સમુદાયનું વિશેષણ થાય છે. પણ ન્યૂન અથવા અધિકનું નહીં.

સ. : **प्रकृत्यादेः**=प्रकृतिरादिर्यस्य स इति प्रकृत्यादिः, तस्मादिति।

ઉદા. **मातृभोगीणः**=માતૃભોગ માટે હિતકર.

અહીં માતૃભોગ નામને भोगोत्तरपद०७.१.४७ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય થતા માતૃભોગીન પ્રયોગ થાય છે. ત્યાં પ્રથમાનો સિ પ્રત્યય લાગે ત્યારે આ પરિભાષાનુસારે પ્રકૃતિ+પ્રત્યય=માતૃભોગીન આ સંપૂર્ણ સમુદાય પ્રકૃતિ બને છે માટે સિ પ્રત્યય માતૃભોગીનનું વિશેષણ બનતા विशेषणमन्तः ૭.૪.૧૧૩ પરિભાષાનુસારે તેને અન્તે ગ્રહણ થાય છે. અને तदन्तं०१.१.२०થી માતૃભોગીનસ્ આ સંપૂર્ણ સમુદાયને પદસંજ્ઞા તેમજ તે એક પદ રૂપ થતા र-षृवर्णान्नो०२.३.६૩થી ન્નો ણ્ થઈ શકે છે.

વિશેષતા :

(૧) અહીં સૂત્રમાં ન્યૂન અને અધિક એમ બંને પ્રમાણનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે. અર્થાત્ જેમ પ્રત્યય ન્યૂન પ્રકૃતિનું વિશેષણ ન બન્યું તેમ અધિક પ્રકૃતિનું પણ ન બને. ત્યાં ન્યૂન પ્રકૃતિનો વ્યવચ્છેદનો લ.વૃ. ગત ઉદા.થી સમજાઈ જાય છે. અને અધિક પ્રકૃતિના વ્યવચ્છેદનું ઉદા. આ પ્રમાણે છે : गर्गस्यापत्यमिति गार्ग्यः, परमश्चासौ गार्ग्यश्चेति परमगार्ग्यः આ અવસ્થાની પૂર્વે અપત્ય અર્થમાં જે यञ् પ્રત્યય લાગ્યો છે તે ગર્ગ પ્રકૃતિથી જ લાગ્યો હોવાથી તેનું જ વિશેષણ બનતા विशेषणमन्तः ૭.૪.૧૧૩ પરિભાષા દ્વારા गार्ग्य પદ જ यञ् અન્ત કહેવાય છે. પણ અધિક પ્રકૃતિ એવું परमगार्ग्यः પદ નહીં. તેથી यञिञः ६.१.१२६ સૂત્રથી આયનણ્ પ્રત્યય પણ गार्ग्य પ્રકૃતિથી જ થશે. પણ परमगार्ग्यः પ્રકૃતિથી નહીં.

(૨) અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે, આગામી परः ૭.૪.૧૧૮ પરિભાષા દ્વારા પ્રત્યય હંમેશાં પ્રકૃતિથી પર જ એટલે કે અન્તે જ થાય છે. તેથી

तदन्तं पदम् १.१.२० वगेरे सूत्रगत तदन्ततया ते-ते प्रत्ययो छे अन्ते जेने એવી પ્રકૃતિનું જ ગ્રહણ થવાનું હતું તેથી આ સૂત્રનો નિર્દેશ ન્યૂન અને અધિકતા વ્યવચ્છેદ માટે જ જાણવો. પદાદિ સ્વરૂપ અન્ય કાર્યતો પૂર્વોક્તતયા જ સિદ્ધ હતા.

(૩) અહીં પ્રકૃત્યાદેઃ એ પ્રમાણે જે આદિ પદનો નિર્દેશ કર્યો છે તેનાથી પ્રત્યયનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી પ્રત્યય તે પ્રકૃતિ+પ્રત્યય રૂપ સંપૂર્ણ સમુદાયનું વિશેષણ બને છે પણ માત્ર પ્રકૃતિનું નહીં.

गौणो ङ्यादिः ७.४.११६

અ.અ.સૂ. : ङ्यादिः प्रत्ययः गौणः प्रकृत्यादेः विशेषणम्।

અર્થ : ङ्यादि પ્રત્યય ગૌણ થયે છતે પ્રકૃતિ આદિ સમુદાયનું વિશેષણ બને છે.

स. : ङ्यादिः=ङीरादिर्यस्य स इति।

ઉદા. (૧) अतिकारीषगन्ध्यबन्धुः=કારીષગંધ્યાનું ઉલ્લંઘન કરનાર બંધુ છે જેને તે.

कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तः આ અર્થમાં कारीषगन्ध्याથી થયેલ ष्य પ્રત્યય ગૌણ થાય છે. તેથી તે આ પરિભાષાનુસારે कारीषगन्ध्या રૂપ સમુદાયનું વિશેષણ બને છે. પણ अतिकारीषगन्ध्या રૂપ પ્રકૃતિના અધિકઅંશનું નહીં, તેથી અહીં बन्धौ०२.४.८४થી ईच् આદેશ થયો નહીં.

પ્ર.ઉદા. गौण इति किम् ? मुख्योऽधिकस्याऽपि विशेषणं स्यात्= **परमकारीषगन्धीबन्धुः**=શ્રેષ્ઠ કારીષગન્ધ્યા બન્ધુ છે જેને તે.

અહીં परमाश्चासौ कारीषगन्ध्या च એ પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ હોવાથી ष्य પ્રત્યય ગૌણ થતો નથી. માટે આ પરિભાષાથી ष्य પ્રત્યય

માત્ર કારીષગન્ધ્યાનું વિશેષણ ન બનતા અધિક એવા પરમકારીષગન્ધ્યાનું વિશેષણ બને છે.

વિશેષતા :

યદ્યપિ ङी વગેરે પ્રત્યય જ હોવાથી પૂર્વસૂત્રથી અધિક/ન્યૂન ન હોય તેવી પ્રકૃતિ આદિનું વિશેષણ થતા સૂત્રપ્રવૃત્તિ થવાની જ હતી. પરંતુ ङी આદિ પ્રત્યય મુખ્ય થાય ત્યારે અધિક પ્રકૃતિનું પણ વિશેષણ બની શકે તે માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

कृत् सगतिकारकस्यापि ७.४.११७

અ.અ.સૂ. : कृत् प्रत्ययः सगतिकारकस्य प्रकृत्यादेः अपि विशेषणम्।

અર્થ : કૃત્ પ્રત્યય ગતિ અને કારક પૂર્વના પ્રકૃતિ આદિ સમુદાયનું તેમજ કેવળ પ્રકૃતિ આદિ સમુદાયનું વિશેષણ થાય છે.

સ. : सगतिकारकस्य=गतिश्च कारकं चेति गतिकारकम्, गतिकारकेण सह इति सगतिकारकः, तस्येति।

ઉદા. (૧) **भस्मनिहुतम् तथा उदकेनविशीर्णम्**=રાખમાં હોમ્યા જેવું નિષ્ફળ/પાણીમાં વિખેરવા જેવું નિષ્ફળ અહીં क्त એવો કૃત્ પ્રત્યય જેમ हु ધાતુરૂપ પ્રકૃતિનું વિશેષણ બનતા हुतम् તે क्त પ્રત્યયાન્ત મનાય છે. તેમ ગતિસંજ્ઞક वि પૂર્વક शी ધાતુનું પણ વિશેષણ બનતાં આ પરિભાષાથી તે क्त પ્રત્યયાન્ત મનાય છે. તેથી क्तेन ૩.૧.૯૨ સૂત્રથી તે બંનેની સાથે અન્ય भस्मन् અને उदक નામ સમાસ પામે છે.

(૨) **अवतप्तेनकुलस्थितम्**=તપેલી જગ્યામાં નોળિયાની જેમ અસ્થિર.

અહીં પણ આ પરિભાષાથી પૂર્વની જેમ क्त પ્રત્યય સ્થાનું તેમજ કારક સહિત સ્થા અર્થાત્ નકુલ+સ્થાનું વિશેષણ બનતા विशेषणमन्तः ૭.૪.૧૧૩થી તદન્ત રૂપે ગ્રહણ થાય છે. એટલે કે, સ્થિતમ્ની જેમ નકુલસ્થિતમ્ પણ क्त પ્રત્યયાન્ત મનાય છે. માટે क्तेन ૩.૧.૯૨ સૂત્રથી નકુલસ્થિત સાથે અવતપ્ત રૂપ અન્ય નામ સમાસ પામે છે.

વિશેષતા :

પૂર્વે દર્શાવેલ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ૭.૪.૧૧૫ પરિભાષાનુસારે કૃત પ્રત્યય ધાતુરૂપ પ્રકૃતિનું જ વિશેષણ બની શકતું હતું. ગતિ સંજ્ઞક અને કારક સહિત ધાતુનું નહીં. તેનું પણ વિશેષણ બનાવવા માટે આ સૂત્રનો નિર્દેશ છે.

परः ૭.૪.૧૧૮

અ.અ.સૂ. : प्रत्ययः परः।

અર્થ : પ્રત્યયનું વિધાન પ્રકૃતિથી પર જ થાય છે.

ઉદા. (૧) **अजा**=બકરી.

અહીં आत् ૨.૪.૧૮થી आप् પ્રત્યયનું વિધાન છે. તે आप् પ્રત્યય આ પરિભાષાથી अज રૂપ પ્રકૃતિથી પર જ થાય છે.

(૨) **वृक्षः**=વૃક્ષ. वृक्ष+सि

(૩) **जुगुप्सते**=તે નિંદા કરે છે. गुप्+सन् (गुप्-तिजो० ૩.૪.૫) આ ઉદા.ની સાધનિકા પૂર્વપ્રમાણે જાણવી.

स्पर्धे ७.४.११९

अ.अ.सू. : स्पर्धे परः।

अर्थ : तुल्य બળવાળી, અન્યત્ર સાવકાશ એવી બે વિધિનું એક સ્થાને અથવા અનેક સ્થાને આવી પડવું તેને સ્પર્ધા કહેવાય છે. સ્પર્ધા હોતે છતે જે વિધિ સૂત્રપાઠમાં પર હોય તે વિધિ થાય છે.

ઉદા. **वनानि**=વનો.

અહીં વન+શસ્ અવસ્થામાં શસોઽતા૦૧.૪.૪૯ અને નપુંસકસ્ય શિઃ ૧.૪.૫૫ એમ બે વિધિ થઈ શકે છે. પરંતુ સૂત્રપાઠમાં શિની વિધિ પર હોવાથી આ પરિભાષાનુસારે શસ્નો શિ આદેશ થઈ વનાનિ પ્રયોગ થાય છે. પણ શસોઽતા૦૧.૪.૪૯ સૂત્ર લાગતું નથી.

आसन्नः ७.४.१२०

अ.अ.सू. : आसन्नः।

अर्थ : યથાયોગ્ય પોતાના સ્થાન, અર્થ અને પ્રમાણ આદિ વડે આસન્ન જ વિધિ થાય છે.

ઉદા. (૧) **दण्डाग्रम्**=દંડનો અગ્રભાગ.

દણ્ડ+અગ્ર આ અવસ્થામાં સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ ૧.૪.૧ સૂત્રથી દીર્ઘસ્વરની પ્રાપ્તિ છે. આ પરિભાષાથી તે દીર્ઘ સ્વર તરીકે અ કઽક્ય હોવાથી સ્થાનતયા તેને આસન્ન આનું જ ગ્રહણ થાય છે.

(૨) **वातण्ड्ययुवतिः**=વતણ્ડી યુવતિ. વતણ્ડી ચાસૌ યુવતિ ચેતિ।

અહીં વતણ્ડી+યુવતિ સમાસમાં પુંવત્ કર્મધારયે ૩.૨.૫૭થી પુંવત્ભાવની પ્રાપ્તિ છે. અને પુંવત્ભાવ વાતણ્ડ્યઃ અને વતણ્ડ

એમ બંને થઈ શકે છે. તે બંનેનો અર્થ અનુક્રમે વતણ્ડનું સંતાન અને વતણ્ડીના પિતા થાય છે. તેથી આ પરિભાષાનુસારે વતણ્ડી યુવતિને અર્થથી આસન્ન એવું **वातण्ड्यः** પ્રયોગ જ પુંવદ્ભાવ રૂપે મૂકાય છે. પણ વતણ્ડ નામ નહીં.

(૩) **अमुष्मै**=આની માટે.

अदस्+ङेમાં **आद्वेः** ૨.૧.૪૧ આદિની પ્રવૃત્તિ થતાં अम+स्मै અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં **मादुवर्णोऽनु** ૨.૧.૪૭ સૂત્રથી મ્થી પરના સ્વરની उ અને ऊ એમ બંને થવાની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ આ પરિભાષાનુસારે માત્રા રૂપ પ્રમાણથી સમાન આદેશ થાય છે. તેથી એક માત્રાવાળા अના સ્થાને એક જ માત્રાવાળો હ્રસ્વ उ થાય છે.

सम्बन्धिनां सम्बन्धे ૭.૪.૧૨૧

અ.અ.સૂ. : सम्बन्धिनां सम्बन्धे।

અર્થ : સંબંધવાચી પદોનું કાર્ય સંબંધ અર્થમાં જ થાય છે.

ઉદા. **श्वशुर्यः**=સસરાનો પુત્ર. (સાળો)

અહીં श्वशुरस्य अपत्यम् અર્થમાં **श्वशुराद्०६.१.९१**થી य પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે ત્યાં આ પરિભાષાનુસારે श्वशुर પ્રકૃતિથી સસરા રૂપ સંબંધવાચી નામનું જ ગ્રહણ કરવું. પણ 'श्वशुर નામની વ્યક્તિ' એ પ્રમાણે સંજ્ઞાવાચી નહીં.

संज्ञायास्तु इञेवश्वाशुरिः જો સંજ્ઞામાં અપત્ય અર્થ દર્શાવવો હોય તો इञ् ૬.૧.૩૧થી इञ् પ્રત્યય જ થશે. પણ **श्वशुराद्०६.१.९१**થી य નહીં.

समर्थः पदविधिः ७.४.१२२

अ.अ.सू. : पदविधिः समर्थः।

अर्थ : પદ સંબંધી વિધિ=પદવિધિ. તે સમર્થપદને આશ્રયીને રહેલી હોવાથી સમર્થ થાય છે. આથી સર્વપદવિધિ સમર્થ જાણવી. અને **सामर्थ्य** વ્યપેક્ષા અને એકાર્થીભાવ એમ **બે પ્રકારે** છે. તથા પદવિધિ સમાસ, નામધાતુ, કૃત્, તદ્ધિત, ઉપપદવિભક્તિ યુષ્મદ્-અસ્મદ્ આદેશ અને પ્લુતરૂપ વિધિ એમ **સાત પ્રકારે** છે.

स. : पदविधिः=पदस्य सम्बन्धी विधिरिति।

ઉદા. (૧) **धर्मश्रितः**=ધર્મમાં સ્થિત. धर्मं श्रित इति।

અહીં ધર્મ અને શ્રિત પદ વચ્ચે એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય જણાય છે. માટે આ પરિભાષાનુસારે श्रितादिभिः ૩.૧.૬૨થી સમાસ થયો છે.

(૨) **पुत्रीयति**=પુત્રને ઈચ્છે છે. पुत्रमिच्छतीति।

અહીં પુત્ર અને इच्छति પદ વચ્ચે એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય જણાય છે. માટે આ પરિભાષાનુસારે अमाव्ययात्०૩.૪.૨૧થી નામધાતુનો क्यन् પ્રત્યય લાગ્યો છે.

(૩) **कुम्भकारः**=કુંભાર. कुम्भं करोतीति।

અહીં કુમ્ભ અને करोति પદ વચ્ચે એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય જણાય છે. માટે આ પરિભાષાનુસારે कृ ધાતુથી कर्मणोऽण् ૫.૧.૭૨થી अण् થઈને સમાસ થયો છે.

(૪) **औपगवः**=ગોવાળનું સંતાન. उपगोरपत्यमिति।

અહીં ઉપગુ અને અપત્ય પદ વચ્ચે એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય જણાય છે. માટે આ પરિભાષાનુસારે ઉપગુથી ङसोऽपत्ये ૬.૧.૨૮થી अण् થયો છે.

(૫) **नमो देवेभ्यः**=દેવોને નમસ્કાર થાઓ.

અહીં દેવ અને નમસ્ વચ્ચે વ્યપેક્ષાભાવ રૂપ સામર્થ્ય જણાય છે. માટે આ પરિભાષાનુસારે દેવને शक्तार्थ०२.२.६८થી ચતુર્થી વિભક્તિ થઈ છે.

(૬) **धर्मस्ते स्वम्**=ધર્મ તારું ધન છે.

(૭) **धर्मो मे स्वम्**=ધર્મ મારું ધન છે.

અહીં ધર્મ પદથી પર રહેલ યુષ્મદ્/અસ્મદ્નું વ્યાપેક્ષીભાવરૂપ સામર્થ્ય જણાય છે. માટે આ પરિભાષાનુસારે યુષ્મદ્/અસ્મદ્નો पदाद्युग्विभ०२.१.२१થી તેનો તે અને મે આદેશ થાય છે.

(૮) **अङ्ग ! कूज॒ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म !**=બોલ હમણાં ખબર પડશે ધૂર્ત્ત !

અહીં કૂજ અને इदानीम् પદની વચ્ચે વ્યાપેક્ષભાવ રૂપ સામર્થ્ય જણાય છે. માટે આ પરિભાષાનુસારે त्यादेः०७.४.૯૧ સૂત્રથી પ્લુત આદેશ થયો છે.

પ્ર.ઉદા. समर्थ इति किम् ?

(૧) **पश्य धर्मं, श्रितो मैत्रो गुरुकुलम्**=ધર્મને જો, મૈત્ર ગુરુકુળમાં રહે છે.

અહીં ધર્મ અને શ્રિત બે પદ વચ્ચે વ્યપેક્ષા કે એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય નથી. માટે આ સૂત્રાનુસારે તે બંનેનો સમાસ થયો નહીં.

(૨) **पश्यति पुत्रमिच्छति सुखम्**=પુત્રને જુએ છે, સુખને ઈચ્છે છે.

અહીં પુત્ર અને इच्छति પદ વચ્ચે વ્યપેક્ષા કે એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય નથી. માટે આ સૂત્રાનુસારે તે બંનેથી નામધાતુનો પ્રયોગ થયો નહીં !

(૩) **पश्य कुम्भं करोति कटम्**=કુંભને જો, કટને કરે છે.

અહીં કુમ્ભ અને करोति પદ વચ્ચે વ્યપેક્ષા અને એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય નથી. માટે આ સૂત્રાનુસારે તે બંનેથી કૃત્ પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગ થયો નહીં.

(૪) **गृहमुपगोरपत्यं तव**=ગોવાળનું ઘર, તારો પુત્ર.

અહીં ઉપગુ અને અપત્ય પદ વચ્ચે વ્યપેક્ષા અને એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય નથી. માટે આ સૂત્રાનુસારે તે બંનેથી તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગ થયો નહીં.

(૫) **इदं नमो देवा ! शृणुत**=આ નમસ્કાર છે. હે દેવો ! સાંભળો.

અહીં નમો અને દેવ પદ વચ્ચે વ્યપેક્ષા અને એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય નથી. માટે આ સૂત્રાનુસારે દેવ નામથી ચતુર્થી વિભક્તિ થઈ નહીં.

(૬) **ओदनं पच, तव मम वा भविष्यति**=ભાતને રાંધ, તારા કે મારા થશે.

અહીં પચ અન્તવાળું વાક્ય અને તવ વાક્યની વચ્ચે વ્યપેક્ષા અને એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય નથી. માટે આ સૂત્રાનુસારે તવનો તે આદેશ થયો નહીં.

(૭) **अङ्ग ! कूज त्ययमिदानीं ज्ञास्यति जाल्मः**=રે ! આ બોલે છે, હમણાં જાણશે ધૂર્ત્ત !

અહીં દર્શાવેલ કૂજ અને ત્યયમ્ પદ વચ્ચે વ્યાપેક્ષભાવ કે એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય જણાતું નથી. માટે આ સૂત્રાનુસારે ત્યાદેઃ૦૭.૪.૯૧થી પ્લુત આદેશ થયો નહીં.

વિશેષતા :

(૧) સૂત્રમાં સમર્થ પદ દ્વારા જે સામર્થ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે બે પ્રકારે છે :

(૧) **વ્યપેક્ષાભાવ :** એક વાક્યમાં રહેલા પદોની એકબીજા પ્રત્યેની આકાંક્ષા તે. સમાસ, નામધાતુ, કૃત્ અને તદ્ધિતના વિગ્રહ વાક્ય રૂપ પદવિધિ અને ઉપપદવિભક્તિ, યુષ્મદ્સ્મદ્ આદેશ અને પ્લુત રૂપ પદવિધિમાં વ્યપેક્ષા સામર્થ્ય હોય છે.

(૨) **એકાર્થીભાવ :** વૃત્તિમાં રહેલા ભિન્ન-ભિન્ન અર્થવાળા પદોની સામુદાયિક એકાર્થતા તે.

સમાસ, નામધાતુ, કૃત્, તદ્ધિત રૂપ પદવિધિમાં એકાર્થીભાવ હોય છે.

(૨) પદવિધિના પાંચ પ્રકાર છે.

(૧) **પદથી પરમાં થતી વિધિ :** धर्मो मे रक्षतु

(૨) **પદ પર છતાં થતી વિધિ :** पञ्चगवधनः

(૩) **પદના સ્થાને થતી વિધિ :** औपगवः

(૪) **બે પદના સ્થાને થતી વિધિ :** पुत्रीयति

(૫) **અનેક પદના સ્થાને થતી વિધિ :** सुसूक्ष्मजटकेशः

(૩) સૂત્રમાં પદવિધિઃ એ પ્રમાણે પદ દ્વારા એકવિધિનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી અન્ય વર્ણવિધિ સામર્થ્ય વિના પણ થઈ શકે છે. જેમકે, तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन=દહીં ભલે રહ્યું, તું શાક સાથે ખા.

અહીં दधि અને अशान પદ વચ્ચે વ્યપેક્ષા કે એકાર્થીભાવ રૂપ સામર્થ્ય થતું નથી. તો પણ इवर्णादेरस्वे०૧.૨.૨૧થી થતી વર્ણસ્થાનીય વિધિ અહીં થઈ છે.

॥ इति श्री सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
सप्तमेऽध्याये चतुर्थः पादः समाप्तः॥

श्लोक : क्षितिधव ! भवदीयः क्षीरधारावलक्षै,
रिपुविजययशोभिः श्वेत एवासिदण्डः।
किमुत कवलितैस्तैः कज्जलैर्मालवीनां,
परिणतमहिमाऽसौ नीलिमानं बिभर्ति॥

• • •

આ શ્લોકોને સ્વતંત્ર રીતે સં.સૌ. (પરિશિષ્ટ પુસ્તિકા)માં ગ્રહણ કરેલ છે. તેના અર્થ, સમાસ, અન્વય આદિ ત્યાંથી જાણી લેવા.

અભ્યાસ-૧

પ્ર.૧. નીચેના સૂત્રો અર્થ સહિત લખો : ૧૦

(૧) ૭.૪.૨૫ (૨) ૭.૪.૮ (૩) ૭.૪.૧૧૧
(૪) ૭.૪.૬૨ (૫) ૭.૪.૧૧૨ (૬) ૭.૪.૧૨૨
(૭) ૭.૪.૩૦ (૮) ૭.૪.૧૦૦ (૯) ૭.૪.૯૨
(૧૦) ૭.૪.૧૦૯

પ્ર.૨. નીચેના કાર્યો કરનાર સૂત્રના અ.અ.સૂ. લખો : ૧૦

(૧) ગુરુનો ગર કરનાર સૂત્ર.
(૨) અહ્નમાં લોપ કરનાર સૂત્ર.
(૩) અંશવાચી+ઋતુવાચીમાં વૃદ્ધિ કરનાર સૂત્ર.
(૪) ઐત્, ઔત્ આગમ કરનાર સૂત્ર.
(૫) લુક્નો સ્થાનીવત્ભાવ કરનાર સૂત્ર.

પ્ર.૩. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો : ૧૦

(૧) આધિક્ય-આનુપૂર્વ્યમાં વીપ્સા અર્થ કેમ ઘટતો નથી ?
(૨) પ્રત્યયઃ૦૭.૪.૧૧૫નો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?
(૩) ૭.૪.૧૧૬ સૂત્ર કોનો અપવાદ છે ? કઈ રીતે ?
(૪) ૭.૪.૫૮ સૂત્રનો નિર્દેશ શા માટે કર્યો ?
(૫) ૭.૪.૩માં તત્પ્રાપ્તૌ પદની સાર્થકતા જણાવો.

પ્ર.૪. નીચેના પ્રયોગોની સાધનિકા જણાવી અર્થ લખો : ૨૦

(૧) सौवश्वः
(૨) अगमः३ ग्रामा३न् मैत्र३?
(૩) द्विसांवत्सरिकः
(૪) स्रजीयान्
(૫) ऋक्ऋक्
(૬) प्रावाहणेयिः
(૭) नाभेयः
(૮) अर्धपाञ्चालकः
(૯) आनुहौडिकम्
(૧૦) जैह्माशिनेयः

• • •

અભ્યાસ-૨

પ્ર.૧. નીચે દર્શાવેલ સૂત્રમાં લાગતી પરિભાષાઓ જણાવો.

૧. ૧.૨.૬	૧૦. ૨.૧.૮૮	૧૯. ૩.૧.૧૪૧
૨. ૧.૨.૧૪	૧૧. ૨.૩.૩૪	૨૦. ૩.૨.૪
૩. ૧.૩.૨૭	૧૨. ૨.૩.૬૩	૨૧. ૩.૨.૬૩
૪. ૧.૩.૩૨	૧૩. ૨.૪.૨૦	૨૨. ૩.૨.૧૦૨
૫. ૧.૪.૭	૧૪. ૨.૪.૩૫	૨૩. ૩.૩.૨૧
૬. ૧.૪.૪૦	૧૫. ૧.૪.૪૯	૨૪. ૪.૧.૧૧૮
૭. ૧.૪.૭૦	૧૬. ૨.૪.૯૮	૨૫. ૪.૧.૭૨
૮. ૨.૧.૬	૧૭. ૩.૧.૧૦૧	
૯. ૨.૧.૬૨	૧૮. ૩.૧.૭૭	

પરિશિષ્ટ-૧

વિવેચન અંતર્ગત તદ્ધિત પ્રત્યયનું કોષ્ટક

ક્રમ	પ્રત્યય	પ્રકૃતિ	વિભક્તિ	અર્થ	અર્થનું વિશેષણ	નિમિત્ત	પ્રત્યય કરનાર સૂત્ર	ઉદાહરણ
૧	अञ्(द्वि)	यौधेय વગેરે		शस्त्रजीवि संघ			यौधेया०७.३.६५	यौधेयः
૨	अण्	विसारिन्		स्वार्थ	मत्स्य રૂપ		विसारिणो०७.३.५८	वैसारिणः
	अण्	ञ अने ञिन् प्रत्ययान्त		स्वार्थ			नित्यं ञ०७.३.५८	व्यावक्रोशी
૩	अण्(द्वि)	पर्शु		शस्त्रजीवी संघ			पश्वादे०७.३.६६	पार्शवः
૪	ञ	ભાગવાચી અષ્ટમ		स्वार्थ			भागेऽष्ट०७.३.२४	अष्टमः
	"	ભાગવાચી षष्ठ		स्वार्थ			षष्ठात् ७.३.२५	षाष्टः
	"	ભાગવાચી षष्ठ		स्वार्थ	मानરૂપ ભાગ		माने क०७.३.२६	षाष्टः
૫	अक्	तिवादि अन्त, सर्वादि		कुत्सितादि			त्यादि सर्वादे०७.३.२८	पचतकि
	अक्	स्, ओ, भ्कारादि सिवायना स्यादि प्रत्ययान्त युष्मद्-अस्मद्		"			युष्मदस्म०७.३.३०	त्वयका
	"	अव्यय संज्ञक		"			अव्ययस्य०७.३.३१	उच्चकैः

૬	**अक**	उप+બહુસ્વરી મનુષ્યવાચી		અનુકંપા			वोपादेरडा०७.३.३६	उपकः
७	**अड**	उप+બહુસ્વરી મનુષ્યવાચી		અનુકંપા			वोपादेरडा०७.३.३६	उपडः
८	**डतम**	ઘણામાંથી નિર્ધાર્યાર્થક यद्, तद्, किम्, अन्य		પ્રશ્ન			बहूनां प्रश्ने०७.३.५४	यतमो भवतां कठः
	डतम	ઘણામાંથી નિર્ધાર્યાર્થક एक		પ્રશ્ન			वैकात् ७.३.५५	भवतां एकतमः कठः
९	**डतर**	બેમાં નિર્ધાર્યાર્થક					वैकाद् द्व०७.३.५२	भवतोरेकतरः कठः
	"	" यत्, तद्, किम्, अन्य					यत्-तत्०७.३.५३	भवतोर्यतरः कठः
	"	यदादि निर्धार्यार्थक					बहुनां प्रश्ने०७.३.५४	यतरो भवतां कठः
१०	**आकिन्**	एक		स्वार्थ			एकादाकि०७.३.२७	एकाकी
११	**इक**	બહુસ્વરી મનુષ્યનામ		અનુકંપા			अजातेर्नृ०७.३.३५	देविकः
	इक	उप+બહુસ્વરી મનુષ્યનામ		"			वोपादेरडा०७.३.३६	उपिकः

૧૨	**इय**	બહુસ્વરી મનુષ્ય નામ		"			अजातेर्नृ०७.३.३५	देवियः
	"	उप+બહુસ્વરી મનુષ્ય નામ		"			वोपादेरडा०७.३.३६	उपियः
૧૩	**इल**	બહુસ્વરી મનુષ્ય નામ		"			अजातेर्नृ०७.३.३५	देविलः
	"	उप બહુસ્વરી મનુષ્ય નામ		"			वोपादेरडा०७.३.३६	उपिलः
૧૪	**ईय(द्रि)**	दामनि વગેરે		शस्त्रजीवी संघ			दामन्यादे०७.३.६७	दामनीयः
૧૫	**डुप**	कुतु		હ્રસ્વ			कुत्वाडु०७.३.४९	कुतुपः
૧૬	**टेण्यण्**	वृक		शस्त्रजीवी संघ			वृकाट्टे०७.३.६४	वार्केण्यः
૧૭	**क**	याव વગેરે		स्वार्थ			यावादिभ्यः०७.३.१५	यवकः
	क	કુમારી ક્રીડનવાચી, ईयस् अन्त		"			कुमारीक्रीड०७.३.१६	कन्दुकः
	क	लोहित		मणि			लोहितान्०७.३.१७	लोहितकः
	क	लोहित		नित्य-अनित्य રક્ત			रक्ताऽनि०७.३.१८	लोहितकः पटः
	क	काल		"			कालात्७.३.१९	कालकः
	क	शीत, उष्ण		ऋतु			शीतोष्णा०७.३.२०	शीतकः

	"	लून, वियात		પશુ			लून-विय०७.३.२१	लूनकः
	"	स्नात		वेद समाप्ति			स्नाताद्०७.३.२२	स्नातकः
	"	तनु, पुत्र, अणु, बृहती, शून्य		सूत्र, कृत्रिम, निपुण, आच्छादन, रिक्त			तनु-पुत्राऽणु०७.३.२२	तनुकम्
	"	षष्ठ भागवाची		स्वार्थ	मान		माने कश्च०७.३.२६	षष्ठकः
	"	एक		स्वार्थ	असहाय		एकादाकि०७.३.२७	एककः
	"	–		કુત્સિતાદિ			प्राग् नित्या०७.३.२८	अश्वकः
१८	**कप्**	क्त अन्त, क्त+तमप् अन्त		अनत्यन्त			क्तात् तम०७.३.५६	भिन्नकम्
१९	**कप्**	उत्तरपदना लोपवाळा		अनुकंपा			लुक्युत्तर०७.३.३८	देवका
	कप्	अजिन अन्तवाळा मनुष्यनाम		"			लुक् चाजि०७.३.३९	व्याघ्रकः
२०	**कल्पप्**	तिवादि अन्त नाम		ईषदसमाप्त			अतमबादेरीष०७.३.११	पचतिकल्पम्
२१	**का**	तूष्णीक		કુત્સિતાદિ	–	निपातन	तूष्णीकाम्०७.३.३२	तूष्णीकाम्

२२	तमप्	–		પ્રકૃષ્ટ			प्रकृष्टे०७.३.५	शुक्लतमः
२३	तरट्	कासू, गोणी		હ્રસ્વ			कासू-गोणी०७.३.५०	कासूतरी
२४	तरट्प्	वत्स, उक्षन्, अश्व, ऋषभ		હ્રાસ			वत्सोक्षा०७.३.५१	वत्सतरः
२५	तरप्	–		બેમાં પ્રકૃષ્ટ/ વિભજ્ય રૂપ પ્રકૃષ્ટ	–	–	द्वयोर्विभज्ये०७.३.६	पटुतरा स्त्री
	तरप्	–		સ્વાર્થ	–	–	क्वचित्०७.३.७	अभिन्नतरकम्
२६	देशीयर्	तिवादि अन्तनाम		ઈષદસમાપ્ત		तमप् વગેરે પ્રત્યયાન્ત ન હોય તો	अतमबादे०७.३.११	पचतिदेशीयम्
२७	देश्यप्	"		"		"	अतमबादे०७.३.११	पचतिदेश्यः
२८	पाशप्	–		નિન્દ્ય		"	निन्द्येपाशप्०७.३.४	छान्दसपाशः
२९	बहु	–		ઈષદ સમાપ્ત			नाम्नः प्राग्०७.३.१२	बहुपटुः
३०	मयट्	પ્રકૃત અર્થક		સ્વાર્થ	–	–	प्रकृते०७.३.१	अन्नमयम्
	"	"		સપ્તમી	–	–	अस्मिन्०७.३.२	अपूपमयम्

૩૧	यञ्(द्रि)	ગોત્રાર્થક અણન્ત, શ્રુમત્, શમીવત્, શિખાવત્, શાલાવત્, ઊર્ણાવત્, વિદભૃત્, અભિજિત્		સ્વાર્થ			શ્રુમચ્છમીવ०૭.૩.૬૮	શ્રૌમત્યઃ
૩૨	ञ्यट्	પુત્રાર્થક નામ		સ્વાર્થ			પૂગાદમુખ્ય०૭.૩.૬૦	લૌહઘ્વજ્યઃ
૩૩	ञ्य(द्रि)	અસ્ત્રી વ્રાત અર્થક		સ્વાર્થ			વ્રાતાદસ્ત્રિ०૭.૩.૬૧	કાપોતપાક્યઃ
૩૪	ञ्यट्(द्रि)	–		શસ્ત્રજીવી સંઘ			શસ્ત્રજીવિ०૭.૩.૬૨	શાબર્યઃ
	ञ्यट्"	વાહીક દેશવાચી		"			વાહીકેષ્વ०૭.૩.૬૩	કૌણ્ડીવિશ્યઃ
૩૫	र	કુટી, શુણ્ડા		હ્રસ્વ			કુટી-શુણ્ડા०૭.૩.૪૭	કુટીરઃ
	र	શમી		હ્રસ્વ			શમ્યા રુ-રૌ ૭.૩.૪૮	શમીરઃ
૩૬	रु	શમી		"			શમ્યા કરૌ ૭.૩.૪૮	શમીરુઃ
૩૭	रुपप्	તિવાદિ અન્ત નામ		પ્રશસ્ત			ત્યાદેશ્ચ०૭.૩.૧૦	પચતિરુપમ્

●●●

પરિશિષ્ટ-૨

બહુવ્રીહિ સમાસમાં થતા સમાસાન્ત પ્રત્યયનું કોષ્ટક

પૂર્વપદ	ઉત્તરપદ	અન્ય નિમિત્ત સૂત્ર	પ્રત્યય	પ્રત્યય કરનાર	ઉદાહરણ
-	અઙ્ગુલિ	કાષ્ઠાર્થક	ટ	બહુવ્રીહેઃ૦૭.૩.૧૨૫	દ્વ્યઙ્ગુલં કાષ્ઠમ્
-	સક્થિ, અક્ષિન્	સ્વાંગાર્થક	"	સક્થ્ય૦૭.૩.૧૨૬	દીર્ઘસક્થી
દ્વિ, ત્રિ	મૂર્ધન્	-	"	દ્વિત્રેર્મૂ૦૭.૩.૧૨૭	દ્વિમૂર્ધઃ
-	પ્રમાણી, સંખ્યાવાચી	-	ડ	પ્રમાણી૦૭.૩.૧૨૮	સ્ત્રીપ્રમાણાઃ
-	-	સુપ્રાત વગેરે નિપાતન	ડ	સુપ્રાત-સુશ્વ૦ ૭.૩.૧૨૯	સુપ્રાતો ના ।
-	પૂરણ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રી.	પૂરણાર્થની પ્રધાનતા	અપ્	પૂરણીભ્ય૦૭.૩.૧૩૦	કલ્યાણીપઞ્ચમાઃ ।
નઞ્, સુ, વિ, ઉપ, ત્રિ	ચતુર્	-	"	નઞ્-સુ૦૭.૩.૧૩૧	અચતુરઃ ।
અન્તર્, બહિર્	લોમન્	-	"	અન્તર્બહિ૦૭.૩.૧૩૨	અન્તર્લોમઃ ।
નક્ષત્રવાચી	નેતૃ	-	"	ભાન્નેતુઃ૦૭.૩.૧૩૩	મૃગનેત્રા ।
-	નાભિ	સંજ્ઞાનો વિષય	"	નાભેર્ન૦૭.૩.૧૩૪	પદ્મનાભઃ ।

नञ्, बहु	ऋक्	माणव, चरण अर्थ	"	नञ्-बहो०७.३.१३५	अनृचः ।
नञ्, सु, दुर्	सक्ति, सक्थि, हलि	-	"	नञ्-सु०७.३.१३६	असक्तः/असक्तिः[1]
नञ्, सु, दुर्	प्रजा	-	अस्	प्रजाया०७.३.१३७	अप्रजाः
मन्द, अल्प, नञ्, सु, दुर्	मेधा	-	"	मन्दाऽल्पा० ७.३.१३८	मन्दमेधाः
-	जाति	जातिवाची अन्यार्थ	ईय	जातेरीय०७.३.१३९	ब्राह्मणजातीयः
भृतिअर्थक प्रत्ययान्त	मास	-	इक	भृतिप्रत्यया० ७.३.१४०	पञ्चकमासिकः
द्विपदवाची	धर्म	-	अन्	द्विपदाद्०७.३.१४१	साधुधर्मा
सु, हरित, तृण, सोम	जम्भ	-	"	सु-हरित०७.३.१४२	सुजम्भा
—	—	निपातन	"	दक्षिणेर्मा०७.३.१४३	ईमं दक्षिणेर्मा मृगः
सु, पूति, उत्, सुरभि	गन्ध गुणार्थक	-	इत्	सु-पूत्यूत्०७.३.१४४	सुगन्धि

सु, पूति, उत्, सुरभि	આહારી ગુણાર્થક गन्ध	-	"	वाऽऽग०७.३.१४५	सुगन्धिः/सुगन्धः
-	અલ્પાર્થક गन्ध	-	"	वाऽल्पे ७.३.१४६	सुपगन्धि/सूपगन्धम्
ઉપમાનવાચી	गन्ध	-	"	वोपमा०७.३.१४७	उत्पलगन्धि/ उत्पलगन्धम्
-	इन् अन्त	स्त्री अर्थ	कच्	इनः कच् ७.३.१७०	बहुदण्डिका सेना
-	ऋ अन्त, नित्यदित् आदेशवाळा	-	"	ऋन्नित्य०७.३.१७१	बहुकर्तृकः ।
-	दधि, उरस्, सर्पिस्, मधू, पान, शालि	-	"	दध्युरः०७.३.१७२	प्रियदधिकः ।
-	पुम्स्, अनडुह्, नौ, पयस्, लक्ष्मी	એકાર્થક	"	पुमनडुन्नौ०७.३.१७३	अपुंस्कः ।
नञ्	अर्थ	-	"	नञोऽर्थात् ७.३.१७४	अनर्थकं वचः ।
-	ઉપરોક્ત સિવાયના	-	"	शेषाद्०७.३.१७५	बहुखट्वकः/ बहुखट्वः ।

અવ્યયીભાવ સમાસમાં થતા સમાસાન્ત પ્રત્યયનું કોષ્ટક

પૂર્વપદ	ઉત્તરપદ	અન્ય નિમિત્ત સૂત્ર	પ્રત્યય	પ્રત્યય કરનાર	ઉદાહરણ
-	-	યુદ્ધનો વિષય	इच्	इज् युद्धे ७.३.७४	केशाकेशि
-	-	द्विदण्डि निपातन	"	द्विदण्ड्यादिः ७.३.७५	द्विदण्डि
प्रति, परो, अनु	अक्षि	-	अत्	प्रति-परो०७.३.८७	प्रत्यक्षम्
-	अन् अन्त	-	"	अनः ७.३.८८	उपतक्षम्
-	अन् अन्त	नपुंसकलिंगवाळा	"	नपुंसका०७.३.८९	अनुलोमम्/अनुलोम
-	गिरि, नदी, पौर्णमासी, आग्रहायणी, वर्गनो पांचमो अक्षर सिवाय-ना अन्तवाळा नामो	-	"	गिरि-नदी०७.३.९०	अन्तर्गिरम्/अन्तर्गिरि
संख्यावाची	नदी, गोदावरी	-	"	संख्याया०७.३.९१	पञ्चनदम्
-	शरद् वगेरे	-	"	शरदादेः ७.३.९२	उपशरदम्
-	जरा	-	"	जराया०७.३.९३	उपजरसम्
-	-	सरजसम्, उपशुनम्, अनुगवम्, निपातन	"	सरजसो०७.३.९४	सरजसम्

तत्पुरुष समासमां थता समासान्त प्रत्ययनुं कोष्टक

पूर्वपद	उत्तरपद	अन्य निमित्त सूत्र	प्रत्यय	प्रत्यय करनार	उदाहरण
जात, महत्, वृद्ध	उक्षन्	कर्मधारय	अत्	जात-महद्०७.३.९५	जातोक्षः
स्त्री	पुम्स्	कर्मधारय	”	स्त्रियाः०७.३.९६	स्त्रीपुंसः
-	अन् अन्त नाम, अहन्	द्विगु समाहारार्थक	अट्	द्विगोरन्०७.३.९९	पञ्चतक्षी
द्वि, त्रि	आयुस्	समाहार द्विगु	”	द्वि-त्रे०७.३.१००	द्व्यायुषम्
द्वि, त्रि	अञ्जलि	द्विगु तद्धितनो लोप न थयो होय तो	”	वाऽञ्जले०७.३.१०१	द्व्यञ्जलम्/ द्व्यञ्जलि
-	खारी	तद्धित अलुप् द्विगु	”	खार्या०७.३.१०२	द्विखारम्/द्विखारि
अर्ध	खारी	तद्धित अलुप् द्विगु	”	वाऽर्धा०७.३.१०३	अर्धखारम्/ अर्धखारि
अर्ध	नौ	तद्धित अलुप् द्विगु	”	नाव०७.३.१०४	अर्धनावम्
-	गो	-	”	गोस्तत्पु०७.३.१०५	राजगवी
-	राजन्, सखि	-	अट्	राजन्०७.३.१०६	पञ्चराजी

પૂર્વપદ	ઉત્તરપદ	અન્ય નિમિત્ત સૂત્ર	પ્રત્યય	પ્રત્યય કરનાર	ઉદાહરણ
રાષ્ટ્રવાચી	ब्रह्मन्	-	"	राष्ट्रा०७.३.१०७	सुराष्ट्रब्रह्मः
कु, महद्	ब्रह्मन्	-	"	कु-महद्०७.३.१०८	कुब्रह्मः/कुब्रह्मा
ग्राम, कौट	तक्षन्	-	"	ग्राम-कौटा०७.३.१०९	ग्रामतक्षः
गोष्ठ, अति	श्वन्	-	"	गोष्ठाऽतेः०७.३.११०	गोष्ठश्वः ।
પ્રાણીઅર્થક ઉપામનવાચી	श्वन्	-	"	प्राणिन०७.३.१११	व्याघ्रश्वः ।
અપ્રાણ્યર્થક ઉપામનવાચી	श्वन्	-	"	अप्राणि०७.३.११२	आकर्षश्वः ।
ઉપમાનવાચી પૂર્વ, ઉત્તર, મૃગ	सक्थि	-	"	पूर्वोत्तर०७.३.११३	पूर्वसक्थम् ।
-	અગ્રાર્થક उरस्	-	"	उरसो०७.३.११४	अश्वोरसम् ।
-	सरस्, अनस्, अश्मन्, अयस्	જાતિ અર્થ અને સંજ્ઞાનો વિષય	"	सरो-ऽनो०७.३.११५	जालसरसम् ।

પૂર્વપદ	ઉત્તરપદ	અન્ય નિમિત્ત સૂત્ર	પ્રત્યય	પ્રત્યય કરનાર	ઉદાહરણ
-	अहन्	-	"	अहनः०७.३.११६	परमाहः ।
संख्यात	अहन्	-	"	संख्यातादः०७.३.११७	संख्याताह्नः/ संख्याताहः ।
सर्व, अंशवाची, संख्यावाची, अव्यय	अहन्	-	"	सर्वां-ऽश०७.३.११८	सर्वाह्णः ।
संख्यात, एक, पुण्य, वर्षा, दीर्घ, सर्व वगेरे पूर्वोक्त	रात्रि	-	अत्	संख्यातैक०७.३.११९	संख्यातरात्रः
-	-	पुरुषायुष, द्विस्तावत्रिस्तावनिपातन	"	पुरुषायुष०७.३.१२०	पुरुषोयुषम्
श्वस्	वसीयसम्	-	"	श्वसो०७.३.१२१	श्वोवसीयसम्
निस्, श्वस्	श्रेयस्	-	"	निसश्च०७.३.१२२	निःश्रेयसम्
नञ्, अव्यय	संख्यावाची	-	ड	नञव्ययात्०७.३.१२३	अदशाः
संख्यावाची, अव्यय	अङ्गुलि	-	"	संख्या०७.३.१२४	द्व्यङ्गुलम्

દ્વન્દ્વ સમાસમાં થતા સમાસાન્ત પ્રત્યયનું કોષ્ટક

પૂર્વપદ	ઉત્તરપદ	અન્ય નિમિત્ત સૂત્ર	પ્રત્યય	પ્રત્યય કરનાર	ઉદાહરણ
સ્ત્રી	પુમ્સ્	-	અત્	સ્ત્રિયાઃ૦૭.૩.૯૬	સ્ત્રીપુંસૌ
-	-	ઋક્ સામ વગેરે નિપાતન	"	ઋક્સામર્ગ્ય૦૭.૩.૯૭	ઋક્સામે
-	ચ્ વર્ગ, દ્, ષ્ અને હ્ અન્તવાળા નામ	સમાહારાર્થક	"	ચવર્ગ-દ૦૭.૩.૯૮	વાક્ત્વચમ્

સામાન્ય સમાસમાં થતા સમાસાન્ત પ્રત્યયનું કોષ્ટક

પૂર્વપદ	ઉત્તરપદ	અન્ય નિમિત્ત સૂત્ર	પ્રત્યય	પ્રત્યય કરનાર	ઉદાહરણ
–	ऋक्, पूर्, पथिन्, अप्	–	अ	ऋक्-पूः०७.३.७६	अर्धर्चः ।
–	અનક્ષાર્થક धूर्	–	"	धूरोऽन०७.३.७७	राज्यधुरा ।
સંખ્યાવાચી, पाण्डु, उदक, कृष्ण	भूमि	–	"	संख्या०७.३.७८	द्विभूमम् ।
ઉપસર્ગ પ્રાદિ	अध्वन्	–	"	उपसर्गा०७.३.७९	प्राध्वः ।
सम्, अव, अन्ध	तमस्	–	"	समवा०७.३.८०	सन्तमसम् ।
तप्त, अनु, अव	रहस्	–	"	तप्ताऽन्व०७.३.८१	तप्तरहसम्
प्रति, अनु, अव	साम, लोमन्	–	"	प्रत्यन्व०७.३.८२	प्रतिसामम्
ब्रह्मन्, हस्ति, राज,	पल्य वर्चस्	–	"	ब्रह्महस्ति०७.३.८३	ब्रह्मवर्चसम्
प्रति	સપ્તમ્યન્ત उरस्	–	"	प्रतेरुर०७.३.८४	प्रत्युरसम्
-	અપ્રાણી અંગવાચી अक्षि	–	"	अक्ष्णो०७.३.८५	लवणाक्षम्
सम्, कट	अक्षि	–	"	संकटा०७.३.८६	समक्षम्

પરિશિષ્ટ-3

વિવેચન અંતર્ગત આવતા ન્યાયોના અર્થ

(૧) **अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति** ૨/૧૯→સૂત્રમાં અન્, ઇન્, અસ્ અને મન્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરીને જે કાર્ય કહેલું હોય, તે કાર્ય સાર્થક અને અનર્થક એવા પણ અન્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી થાય.

(૨) **अर्थवद्ग्रहणे नाऽनर्थकस्य** ૧/૧૪→અર્થવાળા પ્રત્યય અથવા પ્રકૃતિનું ગ્રહણ સંભવતું હોય ત્યારે અનર્થક પ્રત્યય કે પ્રકૃતિનું ગ્રહણ ન કરવું.

(૩) **उक्तार्थानामप्रयोगः** ૨/૨૮→અન્ય પ્રત્યયાદિ વડે જેઓનો અર્થ ઉક્ત થઈ ગયો હોય, તે દ્વિતીયાદિ વિભક્તિ વગેરે પ્રત્યયાદિનો પ્રયોગ કરવો નહીં.

(૪) **ऋकारापदिष्टं कार्यं लृकारस्याऽपि** ૨/૧૪→ઋકારથી દર્શાવેલ કાર્ય લૃકારનું પણ થાય છે.

(૫) **ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः** ૨/૧૦→સૂત્રમાં સાક્ષાત્ નામનું ગ્રહણ કરવા પૂર્વક જે નામ વગેરેનું કાર્ય કહેલું હોય તે કાર્ય, તે નામ જો સમાસાદિ થવા વડે બનેલા સમુદાયના અન્તભાગ રૂપે બનેલું હોય તો ન થાય.

(૬) **चकारो यस्मात् परस्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति** ૨/૬૧→વ્યાકરણસૂત્રમાં च અવ્યય જે શબ્દની પરમાં હોય, તે શબ્દના સજાતીય જ બીજા શબ્દનો સમુચ્ચય કરે છે.

(૭) **चानुकृष्टं नाऽनुवर्त्तते** ૨/૬૨→પૂર્વસૂત્રથી અનુકર્ષણ કરાએલ પદ/વાક્ય આગળના સૂત્રમાં જતું નથી.

(૮) **नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणम् १/१६**→ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર નામમાત્રનો નિર્દેશ કરેલો હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગાદિ લિંગથી વિશિષ્ટ એવા નામનું પણ ગ્રહણ કરવું.

(૯) **निरनुबन्धग्रहणे न साऽनुबन्धस्य १/३२**→અનુબન્ધ રહિત શબ્દનો ઉચ્ચાર દ્વારા જે કાર્ય કહેલું હોય તે નિરનુબન્ધ એવા શબ્દમાં સંભવતું હોય તો સાનુબંધક શબ્દનું ગ્રહણ કરવું નહીં.

(૧૦) **पूर्वं पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं कार्यंपश्चात् सन्धिकार्यम् २/२६**→પહેલાં પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ સંબંધી કાર્ય કરવું. અને પછી સંધિરૂપ કાર્ય કરવું.

(૧૧) **प्रत्यया-ऽप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव २/२**→સૂત્રમાં વિવક્ષિત શબ્દ પ્રત્યય અને અપ્રત્યય રૂપ સમ્ભવતું હોય ત્યારે વિવક્ષિત શબ્દથી પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ કરવું.

(૧૨) **बलवन्नित्यमनित्यात् १/३२**→અનિત્ય કાર્યથી નિત્ય કાર્ય બળવાન હોય છે.

(૧૩) **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् १/१०**→સૂત્રમાં રહેલ જે પદની સંખ્યા અને વચન સમાન હોવાથી તે બંને પદની અનુક્રમ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય છે.

(૧૪) **येनाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यैव बाधकः १/४०**→જેની પ્રાપ્તિ હોતે છતે પણ પુનઃ વિધિનો આરંભ કરાય છે તો આરંભ કરેલી વિધિ એકાંતે તે વિધિનો બાધ કરે છે.

(૧૪) **लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव १/३२**→લક્ષણ અને પ્રતિપદોક્ત એમ બંને વિધિ સંભવતી હોય ત્યારે પ્રતિપદોક્ત વિધિ જ કરવી.

(૧૫) **व्याख्यातो विशेषाऽर्थप्रतिपत्तिः** ૧/૩૨→વ્યાખ્યાથી વિશેષ અર્થનો બોધ થાય છે.

(૧૬) **सन्नियोगशिष्टानामेकाऽपायेऽन्यतरस्याऽप्यपायः** ૧/૩૨→ જ્યાં એકી સાથે બે કાર્યો કહેલા હોય, ત્યાં એક કાર્યનો અભાવ થયે સહોક્ત બીજું પણ કાર્ય થતું નથી.

(૧૭) **संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत्** ૧/૩૨→જે વિશેષ્યમાં વિશેષણનો સંભવ હોય અને વ્યભિચાર હોય તે વિશેષ્યને વિશે વિશેષણ કહેવું સાર્થક છે.

(૧૮) **समासान्ता-ऽऽगम-संज्ञा-ज्ञापक-गण-नञ्-निर्दिष्टान्य-नित्यानि** ૧/૩૨→સમાસાન્ત રૂપ, આગમ રૂપ, સંજ્ઞા નિર્દિષ્ટ, જ્ઞાપક નિર્દિષ્ટ, ગણનિર્દિષ્ટ અને નઞ્ નિર્દિષ્ટ છએ કાર્યો તેવા-તેવા પ્રયોગાનુસારે અનિત્ય જાણવા.

(૧૯) **सर्वत्रापि विशेषेण सामान्यं बाध्यते न तु सामान्येन विशेषः** ૧/૩૨→વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર વિશેષ વિધાન વડે, સામાન્ય વિધાનનો બાધ થાય છે. પણ સામાન્ય વિધાન વડે વિશેષ વિધાનનો બાધ થતો નથી.

(૨૦) **सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः** ૧/૨૫→જ્યારે કોઈક કાર્યનું વિધાન કર્યા પછી ફરીતે જ કાર્યનું વિધાન કરેલું જણાતું હોય ત્યારે તે વિધાન નિયમ માટે થાય છે.

(૨૧) **स्वं रुपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा** ૧/૩૨→વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર શબ્દના પોતાનું રૂપ જ ગ્રહણ કરવું. પણ જો તે શબ્દથી કોઈ સંજ્ઞા ન કરેલી હોય તો.

• • •

પરિશિષ્ટ-૪

વિશેષતાદિના સંદર્ભસ્થાનો

વિવેચનમાં આવેલ વિશેષતા/જિજ્ઞાસાના સંદર્ભસ્થાનો શ્રી વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વર જ્ઞાનમંદિર દ્વારા પ્રકાશિત, **પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મ.સા.** દ્વારા સંપાદિત બૃહદ્વૃત્તિ આદિ ટીકાથી યુક્ત **'શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમ્'** પુસ્તકાનુસારે દર્શાવેલ છે.

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૭.૩.૧			વિ.૨	અસ્માદેવ૦	૩૦૬/૫
વિ.૧	અતિવર્તન્તે૦	૩૦૨/૬	૭.૩.૯		
વિ.૨	ટકારો૦	૩૦૨/૫	વિ.૧	ઈયસોરુ૦	૩૦૭/૨
૭.૩.૪			૭.૩.૧૦		
વિ.૧	પકારઃ૦	૩૦૩/૪	વિ.૧	ત્યાદ્યન્તા૦	૩૦૭/૭
૭.૩.૫			વિ.૨	ઇદમેવ૦	૩૦૭/૧૯
વિ.૧	જાતિદ્રવ્ય૦	૩૦૩/૧૫	વિ.૩	પકારઃ૦	૩૦૭/૧૨
વિ.૨	પ્રકર્ષ૦	૩૦૩/૧૯	૭.૩.૧૧		
વિ.૩	યથા૦	૩૦૩/૨૧	વિ.૧	પૂર્વવન્ન૦	૩૦૭/૧૯
વિ.૪	એકસ્મિન્૦	૩૦૩/૨૭	વિ.૨	કલ્પબાદ્ય૦	૩૦૭/૨૩
વિ.૫	પકારઃ૦	૩૦૪/૫	વિ.૩	યદા ત્વી૦	૩૦૪/૨
૭.૩.૬			વિ.૪	પકારૌ૦	૩૦૮/૪
વિ.૧	અત્ર યદ્યપિ૦	૩૦૪/૩૧	૭.૩.૧૨		
વિ.૨	વિભજ્ય૦	૩૦૫/૧૧	વિ.૧	નામગ્રહણં૦	૩૦૮/૧૬
વિ.૪	તમપોઽપ૦	૩૦૪/૨૭	વિ.૨	ત્યાદ્યન્તેષુ૦	૩૦૮/૧૬
વિ.૫	પકારઃ૦	૩૦૫/૧૩	વિ.૩	બહુપ્રત્યય૦	૩૦૭/૨૫
૭.૩.૭			૭.૩.૧૩		
વિ.૧	ક્વચિદ્૦	૩૦૫/૨૯	વિ.૧	છિન્નાદયઃ૦	૩૦૮/૨૭
૭.૩.૮			૭.૩.૧૪		
વિ.૧	એગ્રહણ૦	૩૦૬/૭	વિ.૧	છિન્નાદ્યર્થં૦	૩૦૮/૨૯

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
वि.२ ७.३.१५	यदा तु०	३०९/३	वि.१ ७.३.३५	अनुकम्पायां०	३१४/९
वि.१ ७.३.१७	याव, मणि०	३०९/९	वि.१ ७.३.३८	तद्युक्तनीता०	३१४/२६
वि.१	लिङ्गविशि०	३०९/२२	वि.१	कबादीना०	३१५/२६
वि.२ ७.३.१८	वाधिकारा०	३०९/२४	वि.२ ७.३.३९	पकारः०	३१५/२८
वि.१ ७.३.२३	नित्योऽपि०	३१०/३	वि.१ ७.३.४०	आतो नेन्द्र०	३१६/७
वि.१ ७.३.२५	प्रत्ययमन्त०	३११/५	वि.१ ७.३.४१	उत्तरसूत्रस्या०	३१६/२४
वि.१ ७.३.२८	योगविभाग०	३११/१७	वि.१ ७.३.४३	ऊर्ध्व०	३१७/५
वि.१	प्राग्नित्या०	३१२/२	वि.१	द्वितीयात्०	३१७/१८
वि.२ ७.३.२९	पकारः०	३१२/१	वि.२ ७.३.४७	शेवल०	३१७/२४
वि.१ ७.३.३०	कपोऽपवादः०	३१२/११	वि.१ ७.३.५०	कपोऽपवादः०	३१८/२५
वि.१ ७.३.३१	युष्मदस्मदोः०	३१२/२०	वि.१ ७.३.५१	टकारो ङ्यर्थ०	३१९/७
वि.१	चकारोऽन्वा०	३१३/२	वि.१	पित्करणं०	३१९/१७
वि.२ ७.३.३२	योगविभाग०	३१३/३	७.३.५२ वि.१	समुदायादे०	३१९/२०
वि.१ ७.३.३४	अकोऽप०	३१३/७	७.३.५५ वि.१	पृथग्योगो०	३२०/२७

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૭.૩.૫૬			૭.૩.૭૬		
વિ.૧	तमबाद्यन्तेषु०	૩૨૧/૬	વિ.૧	कथंत्विषि०	૩૨૯/૯
૭.૩.૫૭			જિ.૧	पुरपथ०	૩૨૯/૧૩
વિ.૧	वचनग्रहणं०	૩૨૧/૧૨	૭.૩.૮૨		
વિ.૨	ननु साम्या०	૩૨૧/૧૪	વિ.૧	अव्ययीभावे०	૩૨૮/૨૫
૭.૩.૫૮			૭.૩.૮૩		
વિ.૧	नित्यग्रहणा०	૩૨૧/૧૯	વિ.૧	कथं त्विषि०	૩૨૯/૯
૭.૩.૬૨			૭.૩.૮૬		
વિ.૧	टकारो०	૩૨૨/૧૭	વિ.૧	प्राण्यङ्गा०	૩૨૯/૨૩
૭.૩.૬૩			૭.૩.૮૭		
વિ.૧	राजन्ये तु०	૩૨૩/૨	વિ.૧	अभ्रादे०	૩૨૯/૨૮
૭.૩.૬૪			જિ.૧	अक्ष शब्देने०	૩૩૦/૧
વિ.૧	टकारो०	૩૨૩/૭	૭.૩.૮૯		
વિ.૨	वाहीकत्वे०	૩૨૩/૮	વિ.૧	पूर्वेण०	૩૩૦/૯
૭.૩.૬૬			૭.૩.૯૧		
વિ.૧	पर्शु, रक्षस्०	૩૨૪/૧	વિ.૧	इह नदी०	૩૩૦/૨૫
વિ.૨	अञ्वचनं०	૩૨૩/૧૩	૭.૩.૯૨		
૭.૩.૬૭			વિ.૧	शरद्, त्यद्०	૩૩૧/૧
વિ.૧	दामनि०	૩૨૪/૮	વિ.૨	अत्रापञ्चम०	૩૩૧/૩
૭.૩.૬૯			૭.૩.૯૭		
વિ.૧	अधिकारो०	૩૨૫/૨	વિ.૧	असमाहारा०	૩૩૨/૨
૭.૩.૭૪			૭.૩.૯૮		
વિ.૧	चकारः०	૩૨૬/૧૭	વિ.૧	समासान्त०	૩૩૨/૨૧
૭.૩.૭૫			૭.૩.૯૯		
વિ.૧	द्विदण्डि	૩૨૬/૨૩	જિ.૧	अन्नन्तत्वे०	૩૩૩/૫

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
७.३.१०२			७.३.१२५		
वि.१	पृथग्योगा०	३३३/२८	वि.१	अङ्गुलेरिति०	३४०/१८
वि.२	अलुक०	३३४/५	वि.२	टकारो०	३४०/१९
७.३.१०३			७.३.१२८		
वि.१	समेंऽशे०	३३४/१९	वि.१	संख्यान्त०	३४१/८
वि.२	चकारो०	३३४/२१	जि.१	प्रमाणशब्देन०	३४१/८
वि.३	विधानसाम०	३३४/२०	७.३.१३०		
७.३.१०४			वि.१	बहुवचनं०	३४२/१
वि.१	टकारो०	३३४/१	वि.२	पकारो०	३४२/३
७.३.१०६			७.३.१३१		
वि.१	अलुक०	३३५/१०	वि.१	समासान्त०	३४२/१०
वि.३	राजन्निति०	३३५/१५	७.३.१३३		
७.३.१०७			जि.१	नैत्रशब्देनैव०	३४२/२१
वि.१	आख्यग्रहणं०	३३५/२९	७.३.१३६		
७.३.१११			वि.१	वचनभेदो०	३४३/१३
वि.१	उपमेयं०	३३६/१९	जि.१	हलसक्ति०	३४३/१२
७.३.११७			७.३.१४१		
वि.१	अह्नादेशा०	३३८/१३	वि.१	इह कस्मान्न०	३४४/२५
वि.२	चकार०	३३८/१३	७.३.१४४		
७.३.११९			वि.१	उत्तरत्रागन्तो०	३४५/१५
वि.१	अटि प्रकृते०	३३९/५	वि.२	इदिति०	३४५/१८
वि.३	एकग्रहणं०	३३९/४	७.३.१४८		
७.३.१२३			वि.१	हस्तिन्, अश्व०	३४६/९
वि.१	नञ्ग्रहणं०	३३९/२७	७.३.१४९		
वि.२	डित्यमन्त्य०	३४०/२	वि.१	कुम्भपदी०	३४६/१४
			वि.२	येऽत्रो०	३४६/१८

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૭.૩.૧૫૧			૭.૪.૨		
વિ.૧	ऋकारो०	૩૪૭/૫	વિ.૧	केवलाना०	૩૫૪/૧૪
૭.૩.૧૫૨			૭.૪.૩		
વિ.૧	असमास०	૩૪૭/૧૦	જિ.૧	तत्प्राप्ता०	૩૫૪/૨૩
૭.૩.૧૫૪			૭.૪.૪		
વિ.૧	योगविभागा०	૩૪૭/૨૩	વિ.૧	वहीनरस्य०	૩૫૫/૪
૭.૩.૧૫૫			૭.૪.૫		
વિ.૧	वचनभेदा०	૩૪૭/૨૬	વિ.૧	स्वश्वस्या०	૩૫૫/૧૦
૭.૩.૧૬૧			વિ.૨	वृद्ध्यपवादः०	૩૫૫/૧૮
વિ.૨	चकारः पूर्वेण०	૩૪૯/૨	જિ.૧	प्राप्तिश्चा०	૩૫૫/૧૯
૭.૩.૧૬૭			૭.૪.૬		
વિ.૧	ककुच्छब्देन०	૩૪૯/૨૭	વિ.૧	श्वादेरिति०	૩૫૬/૨૬
૭.૩.૧૬૮			વિ.૨	द्वार, स्वर०	૩૫૬/૧
વિ.૧	त्रेर्गिरा०	૩૫૦/૪	વિ.૩	स्वपाठेनैव०	૩૫૬/૩૨
૭.૩.૧૭૦			૭.૪.૭		
વિ.૧	चकारो०	૩૫૦/૧૫	જિ.૧	न्यग्रोहतीति०	૩૫૭/૨૨
વિ.૨	अनिनस्मन्०	૩૫૦/૧૪	૭.૪.૯		
૭.૩.૧૭૧			વિ.૧	स्वङ्ग, व्यङ्ग०	૩૫૮/૧૦
વિ.૧	पूर्वत्र स्त्रियां०	૩૫૦/૨૧	૭.૪.૧૧		
૭.૩.૧૮૧			વિ.૧	इकारादौ०	૩૫૮/૨૦
વિ.૧	निर्गतः०	૩૫૨/૩૦	૭.૪.૧૨		
૭.૩.૧૮૨			વિ.૧	श्वन् शब्द०	૩૫૮/૨૬
વિ.૧	बहुवचनमा०	૩૫૪/૫	૭.૪.૧૬		
૭.૪.૧			વિ.૧	अवयववृत्ते०	૩૬૦/૮
જિ.૧	स्वरेष्विति०	૩૫૪/૫			

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૭.૪.૧૭			૭.૪.૩૮		
વિ.૧	બહુવચના૦	૩૬૦/૨૦	વિ.૨	સ્ફિરશબ્દ૦	૩૬૯/૮
૭.૪.૧૮			વિ.૩	વરાદીના૦	૩૬૯/૯
વિ.૧	નનુ દ્વિવા૦	૩૬૧/૬	૭.૪.૪૧		
૭.૪.૧૯			વિ.૧	પ્રિયસ્થિર૦	૩૭૦/૧૬
વિ.૧	સંખ્યાધિકા૦	૩૬૧/૧૭	વિ.૨	ભૂઊઇતિ૦	૩૭૦/૧૪
૭.૪.૨૦			૭.૪.૪૨		
વિ.૧	આર્ધચમ૦	૩૬૨/૨૦	વિ.૧	ઉત્તરેણ૦	૩૭૦/૨૭
જિ.૧	અતઃ પ્રતિ૦	૩૬૨/૨૬	૭.૪.૪૪		
૭.૪.૨૧			વિ.૧	યોગવિભાગ૦	૩૭૧/૨૫
વિ.૧	અત્રાપ્યુત્તર૦	૩૬૩/૫	૭.૪.૫૧		
૭.૪.૨૨			વિ.૧	અટ્ય ઇતિ૦	૩૭૨/૨૬
વિ.૧	બાહ્યતદ્ધિત૦	૩૬૩/૧૨	૭.૪.૫૨		
૭.૪.૨૪			વિ.૧	યોગવિભાગ૦	૩૭૨/૬
વિ.૧	આદેરિતિ૦	૩૬૪/૧૦	૭.૪.૫૩		
૭.૪.૨૫			વિ.૧	અનપત્યે૦	૩૭૨/૧૧
વિ.૧	બહુલાધિ૦	૩૬૪/૨૨	૭.૪.૫૭		
૭.૪.૨૬			વિ.૧	યોગવિભાગ૦	૩૭૨/૩
વિ.૧	અનુશતિક૦	૩૬૫/૨૧	૭.૪.૫૮		
વિ.૨	પ્રત્યયાન્તરે૦	૩૬૫/૨૭	જિ.૧	પૂર્વેણ સિદ્ધે૦	૩૭૨/૬
૭.૪.૨૯			૭.૪.૬૨		
વિ.૧	નનુ ચેન્દ્ર૦	૩૬૬/૧૯	વિ.૧	અત્ર યે ઇન્નન્તા૦	૩૭૫/૧
૭.૪.૩૨			૭.૪.૭૧		
વિ.૧	અત એવ વચના૦	૩૬૮/૯	વિ.૧	પ્રત્યયયોરિસ્૦	૩૭૭/૨૨
વિ.૨	નિર્દિશ્યમાન૦	૩૬૮/૧૦			

विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.	विशेषता/ जिज्ञासा	संदर्भस्थान	पेज नं./ लीटी नं.
वि.२ ७.४.७२	मथितं पण्य०	३७७/२३	वि.१ ७.४.९४	चकारो द्वि०	३८६/३
वि.१	तच्च पदं०	३७८/१	वि.१ ७.४.९७	प्रतिश्रवणं०	३८७/१७
वि.२ ७.४.७३	कृतद्विर्वचना०	३७८/५	जि.१ ७.४.९९	उत्तरेण०	३८८/१४
वि.१	भृशादयश्च०	३७८/१६	वि.१	महाविभाष०	३८९/८
वि.२ ७.४.७४	भृशाऽऽभीक्ष्ण्य०	३७८/२३	वि.२	प्रधाने०	३८९/१२
वि.१ ७.४.७५	योगविभागा०	३७९/१०	जि.१ ७.४.१००	लृकारग्रहण०	३८९/१५
वि.१ ७.४.८०	न चैकरुपं०	३८०/१	वि.१	बहुवचनं०	३९०/२
वि.१	वीप्सा च०	३८१/२३	वि.२ ७.४.१०१	एवकारो०	३९०/३
जि.१ ७.४.८१	ननु च वृक्षं०	३८२/१५	वि.१ ७.४.१०४	पुनर्वा०	३९०/२७
वि.१	पित्करणं०	३८३/३	जि.१ ७.४.१०५	व्यवहितेऽपि०	३९२/४
वि.२ ७.४.८३	चकार उत्तर०	३८३/८	वि.१ ७.४.१०७	स्वर इत्यादौ०	३९२/११
वि.१ ७.४.८६	उक्तिग्रहणं०	३८३/२६	वि.१	सर्वस्येति०	३९२/२६
वि.१ ७.४.८७	रित्करणं०	३८४/२०	वि.२ ७.४.१०८	पूर्वस्याऽपवाद०	३९२/२८
वि.१ ७.४.८९	चकारः प्लुप्०	३८५/३	वि.१ ७.४.१०९	एवमुत्तरो०	३९२/२९
			वि.१	तत्र धातु०	३९३/११

વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	વિશેષતા/ જિજ્ઞાસા	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
વિ.૨	वर्णाश्रयो०	૩૯૩/૨૩	૭.૪.૧૧૫		
વિ.૩	स्थानिवर्णा०	૩૯૪/૩	વિ.૨	न्यूनाधिक०	૩૯૯/૨૬
વિ.૪	अथ कथम०	૩૯૪/૧૨	વિ.૩	प्रकृत्यादे०	૩૯૯/૨૮
૭.૪.૧૧૦			૭.૪.૧૧૬		
વિ.૧	पूर्वत्रावर्ण०	૩૯૬/૯	વિ.૧	पूर्वेणैव०	૪૦૦/૧૩
૭.૪.૧૧૧			૭.૪.૧૧૭		
જિ.૧	द्वित्वस्य०	૩૯૭/૧૨	વિ.૧	प्रत्ययः प्रकृत्य०	૪૦૦/૨૧
૭.૪.૧૧૨			૭.૪.૧૨૨		
વિ.૧	लुपीति०	૩૯૮/૧૯	વિ.૧	एषु पूर्वोत्तर०	૪૦૨/૧૧
વિ.૨	स्थानीवावर्णा०	૩૯૮/૨૪	વિ.૨	पदसम्बन्धी०	૪૦૧/૨૮
૭.૪.૧૧૪			વિ.૩	पदग्रहणा०	૪૦૩/૧૩
વિ.૧	अन्तत्वा०	૩૯૯/૧૫			

અન્યમતના સંદર્ભસ્થાનો

ક્રમ	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.	ક્રમ	સંદર્ભસ્થાન	પેજ નં./ લીટી નં.
૭.૩.૧	केचिद्देश्यं०	૩૦૮/૫	૭.૩.૧૧૩	पूर्वशब्दा०	૩૩૭/૧૪
૭.૩.૧૭	मणेर्विशेष०	૩૦૯/૨૩		कुक्कुटा०	૩૩૭/૧૫
૨	नामधेय०	૩૦૯/૨૩	૭.૩.૧૩૬	सक्तिशब्दा०	૩૪૩/૧૨
૭.૩.૨૧	विहानशब्दा०	૩૧૦/૨૩	૭.૩.૧૪૧	विकल्प०	૩૪૪/૨૩
૭.૩.૨૩	अन्ये तु०	૩૧૧/૮	૭.૩.૧૭૧	केचिन्नित्य०	૩૫૦/૨૧
૭.૩.૩૦	केचिद्०	૩૧૨/૨૩	૭.૩.૧૭૩	केचिल्लक्ष्मी०	૩૫૧/૬
૭.૩.૪૩	केचित्तु०	૩૧૭/૨૫		अपरे तुल्य०	૩૫૧/૭
૭.૩.૪૭	केचित्तु०	૩૧૮/૨૫	૭.૩.૧૮૦	अन्ये त्वा०	૩૫૨/૧૯
૭.૩.૫૦	पुंलिङ्ग०	૩૧૯/૬	૭.૩.૧૬	एके त्वस्य०	૩૬૦/૯
૭.૩.૫૪	अन्ये त्वा०	૩૨૦/૧૯	૭.૩.૩૮	कश्चितु०	૩૬૯/૧૦
૭.૩.૫૭	अन्ये तु०	૩૨૧/૧૪	૭.૩.૪૦	णौ केचिद्वि०	૩૭૦/૮
૭.૩.૬૮	श्रीमच्छ०	૩૨૪/૧૭	૨	बहोर्णौ०	૩૭૦/૯
૭.૩.૧૦૧	नित्योऽयं०	૩૩૩/૨૩	૭.૩.૪૨	केचित्तु०	૩૭૧/૧
૭.૩.૧૦૨	केचिदत्र०	૩૩૩/૩૦	૭.૩.૪૩	विन्मतो०	૩૭૧/૧૩
	स्त्रीत्व०	૩૩૪/૧	૭.૩.૬૩	नित्यमिच्छ०	૩૭૫/૧૨
૭.૩.૧૧૧	प्राणीउपमान०	૩૩૬/૨૫	૭.૩.૭૬	केचिड्डुतर०	૩૮૦/૨૧
૭.૩.૧૧૨	केचित्तू०	૩૩૭/૫	૭.૩.૭૭	अन्येऽति०	૩૮૧/૨
	अन्ये तु०	૩૩૭/૬	૭.૩.૭૮	इदं छन्द०	૩૮૧/૧૨

• • •

પરિશિષ્ટ-૫

અકારાદિ ક્રમે વિવેચન અંતર્ગત સૂત્રાવલિ

अंशादृतोः ७.४.१४
अकद्रू-पाण्ड्वोरु० ७.४.६९
अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ७.३.८५
अजातेर्नृनाम्नो० ७.३.३५
अणि ७.४.५२
अतमबादेरीषदसमाप्ते० ७.३.११
अत्यादेः साका० ७.४.९१
अनः ७.३.८८
अनत्यन्ते ७.३.१४
अनपत्ये ७.४.५५
अनीनादट्य० ७.४.६६
अनुकम्पा-तद्यु० ७.३.३४
अनुशतिकादीनाम् ७.४.२७
अनेकवर्णः सर्वस्य ७.४.१०७
अनोऽट्ये ये ७.४.५१
अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः ७.३.१३२
अप्राणिनि ७.३.११२
अमद्रस्य दिशः ७.४.१६
अर्धात् परिमाणस्याऽ० ७.४.२०
अल्प-यूनोः० ७.४.३३
अवर्णेवर्णस्य ७.४.६८
अवर्मणो मनो० ७.४.५९
अव्ययस्य को० ७.३.३१
असकृत् संभ्रमे ७.४.७२
अस्त्री-शूद्रे प्रत्यभिवादे० ७.४.१०१
अस्थूलाच्च० ७.३.१६१
अस्मिन् ७.३.२
अस्वयम्भुवोऽव् ७.४.७०
अह्नः ७.३.११६
आतो नेन्द्र० ७.४.२९
आधिक्या-ऽऽनुपूर्व्ये ७.४.७५
आबाधे ७.४.८५
आसन्नः ७.४.१२०
इकण्यथर्वणः ७.४.४९
इच् युद्धे ७.३.७४
इञः ७.४.११
इनः कच् ७.३.१७०
ईनेऽध्वा-ऽऽत्मनोः ७.४.४८
ईयसोः ७.३.१७७
उक्ष्णो लुक् ७.४.५६
उपसर्गात् ७.३.१६२
उपसर्गादध्वनः ७.३.७९
उरसोऽग्रे ७.३.११४
ऋक्-पूः-पथ्यपोऽत् ७.३.७६

ऋक्सामर्ग्यजुष-धेन्वन० ७.३.९७
ऋन्नित्यदितः ७.३.१७१
ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुसशश्च० ७.४.७१
ऋवर्णोवर्णात् स्वरादे० ७.३.३७
एकादाकिन् चासहाये ७.३.२७
एयस्य ७.४.२२
एये जिह्माशिनः ७.४.४७
ओमः प्रारम्भे ७.४.९६
ककुदस्याऽवस्था० ७.३.१६७
कलापि-कुथुमि-तैतलि० ७.४.६२
कालात् ७.३.१९
कासू-गोणीभ्यां० ७.३.५०
किं-त्याद्ये-ऽव्ययादसत्त्वे० ७.३.८
कुटी-शुण्डाद् रः ७.३.४७
कुत्वा डुपः ७.३.४९
कुत्सिता-ऽल्पा० ७.३.३३
कु-महद्भ्यां वा ७.३.१०८
कुमारीक्रीडनेयसोः ७.३.१६
कुम्भपद्यादिः ७.३.१४९
कृत् सगतिकारक० ७.४.११७
केकय-मित्रयु-प्रलयस्य० ७.४.२
क्तात् तमबादे० ७.३.५६
क्वचित् तुर्यात् ७.३.४४
क्वचित् स्वार्थे ७.३.७
क्षिया-ऽऽशीः० ७.४.९२
खर-खुरान्नासिकाया० ७.३.१६०
खार्या वा ७.३.१०२
गाथि-विदथि० ७.४.५४
गिरि-नदी-पौर्णमास्याग्र० ७.३.९०
गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू ७.३.९
गोष्ठा-ऽतेः शुनः ७.३.११०
गोस्तत्पुरुषात् ७.३.१०५
गौणो ङ्यादिः ७.४.११६
ग्राम-कौटात् तक्ष्णः ७.३.१०९
चर्म-शुनः कोश० ७.४.६४
चवर्ग-द-ष-हः० ७.३.९८
चितीवार्थे ७.४.९३
जङ्गल-धेनु-वलजस्यो० ७.४.२४
जराया जरस् च ७.३.९३
जात-महद्-वृद्धादुक्ष्णः० ७.३.९५
जातेरीयः सामान्यवति ७.३.१३९
जातौ ७.४.५८
जायाया जानिः ७.३.१६४
ज्यायान् ७.४.३६
डतर-डतमौ समानां० ७.४.७६
तनु-पुत्रा-ऽणु-बृहती० ७.३.२३
तप्ता-ऽन्ववाद्० ७.३.८१
तयोः समूहवच्च० ७.३.३

तयोर्य्वौस्वरे० ७.४.१०३
तूष्णिकाम् ७.३.३२
त्यादि-सर्वादेः० ७.३.२९
त्यादेश्च प्रशस्ते० ७.३.१०
त्रन्त्यस्वरादेः ७.४.४३
त्रिककुद्गिरौ ७.३.१६८
दक्षिणेर्मा व्याध० ७.३.१४३
दण्डि-हस्तिनो० ७.४.४५
दध्युरः-सर्पिर्म० ७.३.१७२
दामन्यादेरीयः ७.३.६७
दूरादामन्त्र्यस्य गुरु० ७.४.९९
देवतानामात्वादौ ७.४.२८
देविका-शिंशपा० ७.४.३
द्वन्द्वं वा ७.४.८२
द्वयोर्विभज्ये च० ७.३.६
द्वारादेः ७.४.६
द्विगोरनञ्नो० ७.३.९९
द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् ७.३.४१
द्वित्रेरायुषः ७.३.१००
द्वि-त्रेर्मूर्ध्नो वा ७.३.१२७
द्विदण्ड्यादिः ७.३.७५
द्विपदाद् धर्मादन् ७.३.१४१
धनुषो धन्वन् ७.३.१५८
धुरोऽनक्षस्य ७.३.७७
न किमः क्षेपे ७.३.७०
न ञस्वङ्गादेः ७.४.९
न तमबादिः कपोऽ० ७.३.१३
न नाम्नि ७.३.१७६
न सन्धि-ङी-य-क्वि० ७.४.१११
न सामिवचने ७.३.५७
नञः क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल० ७.४.२३
नञव्ययात् संख्याया० ७.३.१२३
नञोऽर्थात् ७.३.१७४
नञ्तत्पुरुषात् ७.३.७१
नञ्-बहोर्ऋचो माणव० ७.३.१३५
नञ्-सु-दुर्भ्यः सक्ति० ७.३.१३६
नञ्सुव्युपत्रेश्चतुरः ७.३.१३१
नपुंसकाद्वा ७.३.८९
नवा गुणः० ७.४.८६
नाडी-तन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ७.३.१८०
नानावधारणे ७.४.७४
नाभेर्नाम्नि ७.३.१३४
नाम्नः प्राग्० ७.३.१२
नावः ७.३.१०४
नित्यं ञ-ञिनोऽण् ७.३.५८
निन्द्ये पाशप् ७.३.४
निष्प्रवाणिः ७.३.१८१
निसश्च श्रेयसः ७.३.१२२

नैकस्वरस्य ७.४.४४
नोऽपदस्य० ७.४.६१
न्यग्रोधस्य० ७.४.७
न्यङ्कोर्वा ७.४.८
पञ्चम्या निर्दिष्टे० ७.४.१०४
पदस्यानिति वा ७.४.१२
परः ७.४.११८
पर्श्वादेरण् ७.३.६६
पात् पादस्याऽ० ७.३.१४८
पुमनड्नौ-पयो० ७.३.१७३
पुरुषायुष-द्विस्ताव० ७.३.१२०
पूगादमुख्यका० ७.३.६०
पूजास्वतेः प्राक्० ७.३.७२
पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्ये० ७.३.१३०
पूर्णाद् वा ७.३.१६६
पूर्वपदस्य वा ७.३.४५
पूर्व-प्रथमावन्य० ७.४.७७
पूर्वोत्तर-मृगाच्च सक्थ्नः ७.३.११३
पृथु-मृदु-भृश-कृश० ७.४.३९
प्रकृते मयट् ७.३.१
प्रकृष्टे तमप् ७.३.५
प्रजाया अस् ७.३.१३७
प्रति-परोऽनोर० ७.३.८७
प्रतिश्रवण-निगृह्या० ७.४.९४
प्रतेरुरसः सप्तम्याः ७.३.८४
प्रत्यन्ववात् साम० ७.३.८२
प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ७.४.११५
प्रत्ययस्य ७.४.१०८
प्रमाणी-संख्याड्डः ७.३.१२८
प्रशस्यस्य श्रः ७.४.३४
प्रश्ना-ऽर्चा-विचारे च० ७.४.१०२
प्रश्ने च प्रतिपदम् ७.४.९८
प्राग् नित्यात् कप् ७.३.२८
प्राग्ग्रामाणाम् ७.४.१७
प्राचां नगरस्य ७.४.२६
प्राणिन उपमानात् ७.३.१११
प्राद् वाहणस्यैये ७.४.२१
प्रायोऽव्ययस्य ७.४.६५
प्रिय-सुखं० ७.४.८७
प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु० ७.४.३८
प्रोपोत्-सम्० ७.४.७८
प्रोष्ठभद्राज्जाते ७.४.१३
प्लुप् चादावेक० ७.४.८१
बहुव्रीहेः काष्ठे टः ७.३.१२५
बहूनां प्रश्ने० ७.३.५४
बहोर्डे ७.३.७३
बहोर्णिष्ठे भूयू ७.४.४०
बाढ-ऽन्तिकयोः० ७.४.३७

ब्रह्मणः ७.४.५७
ब्रह्म-हस्ति-राज० ७.३.८३
भर्त्सने पर्यायेण ७.४.९०
भागेऽष्टमाञ्त्रः ७.३.२४
भान्नेतुः ७.३.१३३
भूर्लुक् चेवर्णस्य ७.४.४१
भृतिप्रत्ययान्मा० ७.३.१४०
भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्या० ७.४.७३
भ्रातुः स्तुतौ ७.३.१७९
मन्दा-ऽल्पाच्च मेधायाः ७.३.१३८
मान-संवत्सरस्याऽशाण० ७.४.१९
माने कश्च ७.३.२६
यत्-तत्० ७.३.५३
यावादिभ्यः कः ७.३.१५
युष्मदस्मदोऽ० ७.३.३०
यूनोऽके ७.४.५०
यौधेयादेरञ् ७.३.६५
य्वः पदान्तात् प्रागैदौत् ७.४.५
रक्त-ऽनित्यवर्णयोः ७.३.१८
रहस्य-मर्यादोक्ति० ७.४.८३
राजन्-सखेः ७.३.१०६
राष्ट्राख्याद् ब्रह्मणः ७.३.१०७
लुक् चाजिना० ७.३.३९
लुक्युत्तरपदस्य० ७.३.३८
लुप्यय्वृल्लेनत् ७.४.११२
लूनवियातात्० ७.३.२१
लोकज्ञातेऽत्य० ७.४.८४
लोहितान्मणौ ७.३.१७
वत्सोक्षा-ऽश्वर्षभा० ७.३.५१
वयसि दन्तस्य० ७.३.१५१
वहीनरस्यैत् ७.४.४
वा नाम्नि ७.३.१५९
वाऽऽगन्तौ ७.३.१४५
वाऽग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र० ७.३.१५४
वाऽञ्जलेरलुकः ७.३.१०१
वाऽन्तमा-ऽन्तितमा० ७.४.३१
वाऽर्धाच्च ७.३.१०३
वाऽल्पे ७.३.१४६
वाक्यस्य परिर्वर्जने ७.४.८८
वाशिन आयनौ ७.४.४६
वाश्मनो विकारे ७.४.६३
वाहीकेष्वब्राह्मण० ७.३.६३
विंशतेस्तेर्डिति ७.४.६७
विचारे पूर्वस्य ७.४.९५
विन्-मतोर्णिष्ठेयसौ लुप् ७.४.३२
विशेषणमन्तः ७.४.११३
विसारिणो मत्स्ये ७.३.५९
वीप्सायाम् ७.४.८०

वृकाट्टेण्यण् ७.३.६४
वृद्धस्य च ज्यः ७.४.३५
वृद्धिः स्वरेष्वादे० ७.४.१
वेः खु-ख्र-ग्रम् ७.३.१६३
वैकात् ७.३.५५
वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये० ७.३.५२
वोपमानात् ७.३.१४७
वोपादेरडा० ७.३.३६
वोर्ध्वात् ७.३.१५६
व्युदः काकुदस्य० ७.३.१६५
व्रातादस्त्रियाम् ७.३.६१
शम्या रु-रौ ७.३.४८
शरदादेः ७.३.९२
शस्त्रजीविसङ्घा० ७.३.६२
शीतोष्णादृतौ ७.३.२०
शेवलाद्यादेस्तृतीयात् ७.३.४३
शेषाद्वा ७.३.१७५
श्यावा-ऽरोकाद्वा ७.३.१५३
श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छा० ७.३.६८
श्वसो वसीयसः ७.३.१२१
श्वादेरिति ७.४.१०
षड्वर्जैकस्वर० ७.३.४०
षष्ठयाऽन्त्यस्य ७.४.१०६
षष्ठात् ७.३.२५
संकटाभ्याम् ७.३.८६
संख्या-ऽव्ययाद० ७.३.१२४
संख्यातादह्नश्च वा ७.३.११७
संख्यातैक-पुण्य-वर्षा० ७.३.११९
संख्याया नदी-गोदा० ७.३.९१
सं-प्राज्जानो० ७.३.१५५
संयोगादिनः ७.४.५३
सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ७.३.१२६
सङ्ख्या-ऽधिकाभ्यां० ७.४.१८
सङ्ख्या-पाण्डूदक्० ७.३.७८
सन्ध्यक्षरात्तेन ७.३.४२
सप्तम्या आदिः ७.४.११४
सप्तम्या पूर्वस्य ७.४.१०५
समर्थः पदविधिः ७.४.१२२
समवा-ऽन्धात्० ७.३.८०
समासान्तः ७.३.६९
सम्बन्धिनां सम्बन्धे ७.४.१२१
सम्मत्यसूया-कोप० ७.४.८९
सरजसोपशुना० ७.३.९४
सरो-ऽनो-ऽश्मा-ऽयसो० ७.३.११५
सर्वांश-सङ्ख्या० ७.३.११८
सहात् तुल्ययोगे ७.३.१७८
सामीप्येऽधो० ७.४.७९
सारवैक्ष्वाक-मैत्रेय० ७.४.३०

सु-पूत्युत्-सुरभेर्ग० ७.३.१४४
सुप्रात-सुश्व-सुदिव० ७.३.१२९
सुभ्रूवादिभ्यः ७.३.१८२
सु-संख्यात् ७.३.१५०
सु-सर्वा-ऽर्द्धाद् राष्ट्रस्य ७.४.१५
सु-हरित-तृण० ७.३.१४२
सुहृद्-दुर्हन्मित्रा० ७.३.१५७
स्त्रियां नाम्नि ७.३.१५२
स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ७.३.९६
स्त्रियामूधसो न् ७.३.१६९
स्थानीवाऽवर्णविधौ ७.४.१०९
स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व० ७.४.४२
स्नाताद् वेदसमाप्तौ ७.३.२२
स्पर्धे ७.४.११९
स्वरस्य परे प्राग्विधौ ७.४.११०
हितनाम्नो वा ७.४.६०
हृद्-भग० ७.४.२५
हेः प्रश्नाख्याने ७.४.९७
हे-हैष्वेषामेव ७.४.१००
ह्रस्वे ७.३.४६

પરિશિષ્ટ-૬

અકારાદિ ક્રમે વિવેચન અંતર્ગત ઉદાહરણાવલિ

अकार्षं हि ७.४.९७
अकौशलम् ७.४.२३
अक्षधूः ७.३.७७
अक्षिध्रुवम् ७.३.९७
अक्षैत्रज्ञम् ७.४.२३
अगमः पूर्वा३ न् ग्रामा३ न् मैत्र ? ७.४.९८
अगमः पूर्वान्३ ग्रामान् अग्निभूता३ इ ! ७.४.१०२
अग्नाइ३ ७.४.१०३
अग्निभूता३ ७.४.१०२
अग्निभूताइ३ ! ७.४.१०२
अग्निभूतायत्रागच्छ ७.४.१०३
अग्निश्चिद्भाया३ त् ७.४.९३
अधोऽधः ७.४.७९
अङ्ग३ ! कूज ७.४.९१
अङ्ग ! कूज३ ७.४.९१
अङ्ग ! कूज इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ! ७.४.१२२
अङ्ग३ ! पच ७.४.९१
अचतुरः ७.३.१३१
अचापलम् ७.४.२३
अजपदः ७.३.१२९
अजा ७.४.११८
अजाक्षि ७.३.८५
अणुकः ७.३.२३
अतिकारीषगन्ध्यबन्धुः ७.४.११६
अतितमाम् ७.३.८
अतितराम् ७.३.८
अतिधूरियम् ७.३.७२
अतिराजः ७.३.७२
अतिरात्रः ७.३.११९
अतिश्वः ७.३.११०
अत्यह्नी ७.३.११८
अदशाः ७.३.१२३
अद्य श्राद्धमित्यात्थ ७.४.९४
अधिककौडविकः ७.४.१९
अधिकवार्षिकः ७.४.१८
अधुरम् ७.३.७१
अध्यधि ७.४.७९
अध्येषीष्ठाः३ अध्येषीष्ठा ७.४.९२
अध्वनीनः ७.४.४८
अनर्थकम् ७.३.१७४
अनुगवम् ७.३.९४
अनुरहसम् ७.३.८१
अनुलोम ७.३.८९
अनुलोमः ७.३.८२

अनुलोमम् ७.३.८९
अनुसामम् ७.३.८२
अनृक् ७.३.७१
अनृक्कम् ७.३.१३५
अनृचः ७.३.१३५
अनैपुणम् ७.४.२३
अनैश्वरम् ७.४.२३
अनौकः ७.३.१७३
अन्तमः ७.४.३१
अन्तर्गिरम् ७.३.९०
अन्तर्गिरि ७.३.९०
अन्तर्लोमः ७.३.१३२
अन्तिकतः ७.४.३१
अन्तिकतमः ७.४.३१
अन्तिकसद् ७.४.३१
अन्तिक्यः ७.४.३१
अन्तितः ७.४.३१
अन्तितमः ७.४.३१
अन्तियः ७.४.३१
अन्तिषद् ७.४.३१
अन्नमयम् ७.३.१
अन्यतमः ७.३.५४
अन्यतरः ७.३.५३,५४
अन्वक्षम् ७.३.८७
अपयस्कः ७.३.१७३
अपुंस्कः ७.३.१७३
अपूपमयं पर्व ७.३.२
अपूपमयम् ७.३.३
अपूपाः ७.३.३
अप्रजाः ७.३.१३७
अभिन्नतरकम् ७.३.७
अभिवादये गार्ग्यहं भोः ! ७.४.१०१
अमधुकः ७.३.१७२
अमुष्मैः ७.४.१२०
अमेधाः ७.३.१३८
अयोदती ७.३.१५२
अराजा ७.३.७१
अरोकदन् ७.३.१५३
अरोकदन्तः ७.३.१५३
अर्धकौडविकम् ७.४.२०
अर्धखारम् ७.३.१०३
अर्धखारी ७.३.१०३
अर्धनावम् ७.३.१०४
अर्धनावी ७.३.१०४
अर्धपाञ्चालकः ७.४.१५
अर्धप्रस्थिकम् ७.४.२०
अर्धमनत्यन्तं भिन्नम् ७.३.५७
अर्धर्चः ७.३.७६

अल्पमेधाः ७.३.१३८
अल्पयति ७.४.३३
अल्पिष्ठः ७.४.३३
अल्पीयान् ७.४.३३
अवतप्तेनकुलस्थितम् ७.४.११७
अवतमसम् ७.३.८०
अवरहसम् ७.३.८१
अवलोमः ७.३.८२
अवसामम् ७.३.८२
अशालिकः ७.३.१७२
अशौचम् ७.४.२३
अश्वकः ७.३.२८,३३
अश्वतरः ७.३.५१
अश्वपादः ७.३.१४८
अश्वोरसम् ७.३.११४
अष्टाभिः ७.४.१०६
असक्तः ७.३.१३६
असक्तिः ७.३.१३६
असक्त्थः ७.३.१३६
असक्तिथः ७.३.१३६
अहर्दिवम् ७.३.९७
अहलः ७.३.१३६
अहलिः ७.३.१३६
अहिदन् ७.३.१५४
अहिदन्तः ७.३.१५४
अहिरहिरहिः ७.४.७२
अहिर्नु३ नु ७.४.९५
अहोरात्रः ७.३.९७
आकर्षश्चः ७.३.११२
आकस्मिकम् ७.४.७१
आकौशलम् ७.४.२३
आक्षैत्रज्ञम् ७.४.२३
आगच्छ भो देवदत्त३ ! ७.४.९९
आगच्छ हे मैत्र३ ! ७.४.१००
आग्नावैष्णवम् ७.४.२८
आग्निवारुणम् ७.४.२९
आग्नेन्द्रम् ७.४.२९
आचापलम् ७.४.२३
आत्थ ७.४.९४
आत्मनीनः ७.४.४८
आथर्वणिकः ७.४.४९
आनुशातिकम् ७.४.२७
आनुहौडिकम् ७.४.२७
आनैपुणम् ७.४.२३
आनैश्वरम् ७.४.२३
आपूपिकम् ७.३.३
आभिजित्यः ७.३.६८
आयुष्यमती त्वं भव गार्गि ! ७.४.१०१

आरातीयः ७.४.६५
आर्धकौडविकम् ७.४.२०
आर्धप्रस्थिकम् ७.४.२०
आशौचम् ७.४.२३
आश्मः ७.४.६३
आश्मनः ७.४.६३
आष्टमः ७.३.२४
आह्नम् ७.४.६६
इदं नमो, देवाः३ ! शृणुत ७.४.१२२
उक्षतरः ७.३.५१
उद्गन्धि ७.३.१४४
उच्चकैः ७.३.३१,३३
उच्चैस्तराम् ७.३.७
उत्काकुत् ७.३.१६५
उत्तरसक्थम् ७.३.११३
उत्पलगन्धम् ७.३.१४७
उत्पलगन्धि ७.३.१४७
उत्सङ्गके उपविश ७.३.३४
उदकेविशीर्णम् ७.४.११७
उदग्भूमम् ७.३.७८
उद्गन्धः ७.३.१४५
उद्गन्धिः ७.३.१४५
उपकः ७.३.३६
उपचतुरः ७.३.१३१
उपजरसम् ७.३.९३
उपडः ७.३.३६,४०,४४
उपतक्षम् ७.३.८८
उपधुरम् ७.३.६९
उपनदम् ७.३.९०
उपनदी ७.३.९०
उपपौर्णमासम् ७.३.९०
उपपौर्णमासि ७.३.९०
उपबहवः ७.३.७३
उपर्युपरि ७.४.७९
उपशरदम् ७.३.९२
उपशुनम् ७.३.९४
उपस्रक् ७.३.९०
उपस्रचम् ७.३.९०
उपाग्रहायणम् ७.३.९०
उपाग्रहायणि ७.३.९०
उपानसम् ७.३.११५
उपिकः ७.३.३६
उपियः ७.३.३६
उपिलः ७.३.३६
उपेन्द्रदत्तकः ७.३.३६
उभादन्ति ७.३.७५
उष्णकः ७.३.२०
ऊर्णायुः ७.४.६८

ऊर्ध्वजानुः ७.३.१५६
ऊर्ध्वज्ञाः ७.३.१५६
ऊर्वष्ठीवम् ७.३.९७
ऋक्₃ ऋक् ७.४.८५
ऋक्सामे ७.३.९७
ऋग्यजुषम् ७.३.९७
ऋषभतरः ७.३.५१
एकः ७.३.५५
एककः ७.३.२७,५२,५५
एकतमः ७.३.५५
एकतरः ७.३.५२
एकरात्रः ७.३.११९
एकाकी ७.३.२७
एकैकस्याः ७.४.८१
एणीपदः ७.३.१२९
एनत् पश्य ७.४.११२
ऐक्ष्वाकः ७.४.३०
ऐन्द्रावरुणम् ७.४.२९
ओ₃ म् ७.४.९६
ओदनं पच, तव मम वा भविष्यति ७.४.१२२
ओम् ७.४.९६
औक्षम् ७.४.५६
औक्ष्णः ७.४.५६
औदश्वित्कः ७.४.७१
औपगवः ७.४.७०,१२२
और्णावत्यः ७.३.६८
औलपीयः ७.३.६७
क इष्टः ७.४.१०९
कच्चित् कुशलम् भवत्योः कन्ये ? ७.४.१०२
कटाक्षः ७.३.८६
कण्डूतिः ७.४.१११
कतमः ७.३.५४
कतमा₃ कतमा ७.४.७६
कतरः ७.३.५३,५४
कतरा₃ कतरा ७.४.७६
कथयति ७.४.११०
कनयति ७.४.३३
कनिष्ठः ७.४.३३
कनीयान् ७.४.३३
कन्दुकः ७.३.१६
कपोतपाका ७.३.६१
करयति ७.४.४३
करिष्ठः ७.४.४३
करीयान् ७.४.४३
कर्णवेष्टकांश्चित्कारय ७.४.९३
कर्दमकेनाऽसि दिग्धकः ७.३.३४
कल्याणपञ्चमीकः ७.३.१३०
कल्याणीपञ्चमा ७.३.१३०

कस्मै ७.४.१०९
कहिकः ७.३.४२
काद्रवेयः ७.४.६९
कापोतपाक्यः ७.३.६१
कारकतमः ७.३.५
कालकः ७.३.१९
कालककालिका ७.४.८६
कालकम् ७.३.१९
कालापाः ७.४.६२
कालायसम् ७.३.११५
काष्ठतक् ७.४.१११
कासूतरी ७.३.५०
किंधूः ७.३.७०
किंराजः ७.३.७०
किंसखा ७.३.७०
किन्तमाम् ७.३.८
किन्तरम् ७.३.८
किन्तराम् ७.३.८
कुटीरः ७.३.४७
कुड्मलाग्रदन् ७.३.१५४
कुड्मलाग्रदन्तः ७.३.१५४
कुण्डम् ७.४.११३
कुण्डीविशाः ७.३.६३
कुण्डोघ्नीः ७.३.१६९
कुतुपः ७.३.४९
कुब्रह्मः ७.३.१०८
कुब्रह्मा ७.३.१०८
कुम्भकारः ७.४.१२२
कुम्भपदी ७.३.१४९
कुरु३ कुरु ७.४.९२
कुवियः ७.३.४२
कुशल्यसि तुषजक३ ! ७.४.१०१
कृष्णभूमम् ७.३.७८
केशाकेशि ७.३.७४
कैकेयः ७.४.२
कैशिनः ७.४.५४
कौटतक्षः ७.३.१०९
कौण्डीविश्यः ७.३.६३
कौथुमाः ७.४.६२
क्रशिमा ७.४.३९
क्षेपिमा ७.४.४२
क्षोदिमा ७.४.४२
खरणसः ७.३.१६१
खरणाः ७.३.१६०
खुरणसः ७.३.१६१
खुरणाः ७.३.१६०
गरिमा ७.४.३८
गरीयान् ७.३.९

गर्गाः ७.४.११२
गाथिनः ७.४.५४
गार्ग्य३ ! गार्ग्य ! ७.४.१०१
गुरुतरः ७.३.९
गृहमुपगोरपत्यं तव ७.४.१२२
गोणीतरी ७.३.५०
गोमान् ७.४.११२
गोष्ठश्वः ७.३.११०
गौपालिः ७.३.६३
ग्रामतक्षः ७.३.१०९
ग्रामो३ ग्रामो ७.४.८०
घार्तेयः ७.३.६५
चतुरस्त्रः ७.३.१२९
चाक्रवर्मणः ७.४.५९
चार्मः ७.४.६४
चिकीर्षकः ७.४.१
चित्रगुः ७.३.१०५
चौडिः ७.४.६८
चौर३ चौर ! ७.४.९०
चौर३ चौर ! ७.४.९०
चौर३ चौर ! ७.४.९०
छत्रोपानहम् ७.३.९८
छान्दसपाशः ७.३.४
छिन्नकतमः ७.३.१३
छिन्नकम् ७.३.१४
जरीगृहीति ७.४.११२
जलपथः ७.३.७६
जाजलाः ७.४.६२
जातोक्षः ७.३.९५
जातोक्षा ७.३.९५
जाम्बेयः ७.४.६९
जालपदी ७.३.१४९
जालसरसम् ७.३.११५
जुगुप्सते ७.४.११८
जैह्माशिनेयः ७.४.४७
ज्ययति ७.४.३५
ज्यायान् ७.४.३६
ज्येष्ठः ७.४.३५
तद् ७.४.११२,११३
तनुकम् ७.३.२३,३४
तप्तरहसम् ७.३.८१
तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन ७.४.१२२
तिसृभिः ७.४.१०७
तूष्णीं ७.३.३२
तूष्णीकाम् ७.३.३२
तृणजम्भा ७.३.१४२
तैतलाः ७.४.६२
त्रपिमा ७.४.३८

त्रिककुद् ७.३.१६८
त्रिचतुराः ७.३.१३१
त्रिपुरम् ७.३.७६
त्रिमूर्धः ७.३.१२७
त्रिमूर्धा ७.३.१२७
त्रिस्तावा ७.३.१२०
त्र्यञ्जलमयम् ७.३.१०१
त्र्यञ्जलिमयम् ७.३.१०१
त्र्यायुषम् ७.३.१००
त्वचयति ७.४.३२
त्वचिष्ठः ७.४.३२
त्वचीयान् ७.४.३२
त्वयका ७.३.३०
दक्षिणेर्मः ७.३.१४३
दक्षिणेर्मा ७.३.१४३
दण्डाग्रम् ७.४.१२०
दत्तिका ७.३.३८
दत्तियः ७.३.४५
दद्धयत्र ७.४.१११
दध्यत्र ७.४.१०५
दयूः ७.४.१११
दवयति ७.४.४२
दस्युरूपः ७.३.१०
दाक्षिः ७.४.१,६८
दाण्डिनायनः ७.४.४५
दामनीयः ७.३.६७
दारगवम् ७.३.९७
दार्घसत्रम् ७.४.३
दाविकं जलम् ७.४.३
दीर्घरात्रः ७.३.११९
दीर्घसक्थि ७.३.१२६
दीर्घसक्थी ७.३.१२६
दुःसक्तः ७.३.१३६
दुःसक्तिः ७.३.१३६
दुर्मेधा ७.३.१३८
दुर्हृदयः ७.३.१५७
दुर्हृद् ७.३.१५७
दुष्प्रजाः ७.३.१३७
दृषद्भिः ७.४.१०४
देवका ७.३.३८
देवदत्त ! ७.४.९९
देवदत्तकः ७.३.३५,६०
देवब्रह्मा ७.३.१०७
देविकः ७.३.३५
देवियः ७.३.३५,४१,४५
देविलः ७.३.३५
दौलेयः ७.४.६८
दौवारिकः ७.४.६

दौष्कः ७.४.७१
द्यौः ७.४.१०९
द्रढिमा ७.४.३९
द्राघिमा ७.४.३८
द्रुणसः ७.३.१६१
द्वन्द्वम् ७.४.८२,८३,८४
द्वयङ्गुलम् ७.३.१२४,१२५
द्वयञ्जलम् ७.३.१०१
द्वयञ्जलि ७.३.१०१
द्वयञ्जलिर्घटः ७.३.१०१
द्वयहः ७.३.९९
द्वयहः ७.४.६६
द्वयहीनः ७.४.६६
द्वयह्नः ७.३.११८
द्वयायुषम् ७.३.१००
द्विकौडविकः ७.४.१९
द्विखारम् ७.३.१०२
द्विखारि ७.३.१०२
द्विगोदावरम् ७.३.९१
द्वित्राः ७.३.१२८
द्विदण्डि ७.३.७५
द्विदन् ७.३.१५१
द्विधुरी ७.३.६९
द्विनौः ७.३.१०४
द्विपदिकाम् ७.४.११०
द्विपात् ७.३.१५०
द्विपुमान् ७.३.१७३
द्विभूमम् ७.३.७८
द्विमूर्धः ७.३.१२७
द्विमूर्धा ७.३.१२७
द्विरात्रः ७.३.११९
द्विवार्षिकः ७.४.१८
द्विसांवत्सरिकः ७.४.१९
द्विस्तावा ७.३.१२०
द्वीपम् ७.३.७६
द्वैकुलिजिकः ७.४.१९
द्वैवर्षिकम् ७.४.१८
द्वैशाणम् ७.४.१९
धकिद् ७.३.३१
धर्मश्रितः ७.४.१२२
धर्मस्ते स्वम् ७.४.१२२
धर्मो मे स्वम् ७.४.१२२
धानुष्कः ७.४.७१
धेन्वनडुहौ ७.३.९७
धैवत्यम् ७.४.३०
नक्तंदिवम् ७.३.९७
नमो देवेभ्यः ७.४.१२२
नमो नमः ७.४.७५

नाभेयः ७.४.६८
निःश्रेयसम् ७.३.१२२
निजागलीति ७.४.११२
निरङ्गुलम् ७.३.१२४
निष्प्रवाणिः ७.३.१८१
निर्स्त्रिंशः ७.३.१२३
नेदयति ७.४.३७
नेदिष्ठः ७.४.३७
नेदीयान् ७.४.३७
नैधेयः ७.४.११०
नैयग्रोधः ७.४.७
नैयङ्कवम् ७.४.८
नैयायिकः ७.४.५
नैषादकर्षुकः ७.४.७१
न्याग्रोधमूलाः ७.४.७
न्याङ्कवम् ७.४.८
पचतकि ७.३.२९,३३,४६
पचतिकल्पम् ७.३.११
पचतितमाम् ७.३.८
पचतितराम् ७.३.८
पचतिदेशीयम् ७.३.११
पचतिदेश्यम् ७.३.११
पचतिरूपम् ७.३.१०
पञ्चकदिवसकः ७.३.१४०
पञ्चकमासिकः ७.३.१४०
पञ्चखारधनः ७.३.१०२
पञ्चखारीधनः ७.३.१०२
पञ्चगुः ७.३.१०५
पञ्चतक्षम् ७.३.९९
पञ्चतक्षी ७.३.९९
पञ्चनदम् ७.३.९१
पञ्चनावम् ७.३.१०४
पञ्चराजी ७.३.१०६
पञ्चाङ्गुलिः७.३.१२५
पटकः ७.३.४६
पटयति ७.४.४३
पटाउ३ ! ७.४.१०२
पटाउ ७.४.१०३
पटावत्रागच्छ ७.४.१०३
पटिमा ७.४.४३
पटिष्ठः ७.३.९,७.४.४३
पटीयान् ७.४.४३
पटुकः ७.३.१३
पटुकल्पः ७.३.१२
पटुकल्पा ७.३.११
पटुतमः ७.३.९
पटुतरा ७.३.६
पटुदेशीया ७.३.११

पटुदेश्या ७.३.११
पथः ७.४.११४
पथिषु ७.४.११४
पदष्ठीवम् ७.३.९७
पद्मनाभः ७.३.१३४
परमकारीषगन्धीबन्धुः ७.४.११६
परमसरः ७.३.११५
परमस्वधर्मः ७.३.१४१
परमाहः ७.३.११६
परि त्रिगर्त्तेभ्यो०७.४.८८
परि परि त्रिगर्त्ते०७.४.८८
परित्रिगर्त्तं वृष्टो मेघः ७.४.८८
परिव्रढिमा ७.४.३९
परोक्षम् ७.३.८७
पल्यवर्चसम् ७.३.८३
पश्य कुम्भं, करोति कटम् ७.४.१२२
पश्य धर्मं, श्रितो ७.४.१२२
पश्यति पुत्रमिच्छति सुखम् ७.४.१२२
पाञ्चलोहितिकम् ७.४.१९
पाटलिपुत्रका ७.३.६
पाणिनः ७.४.५४
पाण्डवेयः ७.४.६९
पाण्डुभूमम् ७.३.७८
पादिकः ७.४.११०
पार्श्वः ७.३.६६
पुण्यरात्रः ७.३.११९
पुत्रक३ ! एहकि ७.३.३४
पुत्रकः ७.३.२३
पुत्रीयति ७.४.१२२
पुरुषायुषम् ७.३.१२०
पुलिन्दाः ७.३.६२
पुष्पधनुः ७.३.१५९
पुष्पधन्वा ७.३.१५९
पूजामयम् ७.३.१
पूतिगन्धः ७.३.१४५
पूतिगन्धि ७.३.१४४
पूतिगन्धिः ७.३.१४५
पूर्णककुद् ७.३.१६७
पूर्णकाकुत् ७.३.१६६
पूर्णकाकुदः ७.३.१६६
पूर्वं पूर्वं पुष्पन्ति ७.४.७७
पूर्वकान्यकुब्जः ७.४.१७
पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः ७.४.१७
पूर्वपाञ्चालकः ७.४.१६
पूर्वरात्रः ७.३.११९
पूर्ववार्षिकः ७.४.१४
पूर्वसक्थम् ७.३.११३
पूर्वाः ७.३.११८

पूर्वातमाम् ७.३.८
पूर्वातराम् ७.३.८
पृथुश्रीः ७.३.१७१
पैठसर्पाः ७.४.६२
पौर्वमद्रः ७.४.१६
पौलिन्द्यः ७.३.६२
प्रकृत्य ७.४.१०९
प्रज्ञाः ७.३.१५५
प्रणसम् ७.३.१६२
प्रतित्यदम् ७.३.९२
प्रतिलोमः ७.३.८२
प्रतिसामम् ७.३.८२
प्रत्यक्षम् ७.३.८७
प्रत्यहम् ७.४.६६
प्रत्युरः ७.३.८४
प्रत्युरसम् ७.३.८४
प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ७.४.७७
प्रथयति ७.४.३९
प्रथिमा ७.४.३९
प्रथिष्ठः ७.४.३९
प्रथीयान् ७.४.३९
प्रदीव्य ७.४.१०९
प्रपचति प्रपचति ७.४.७३
प्रप्रशान्तक० ७.४.७८
प्रवाहणेयः ७.४.२१
प्रवाहणेयि ७.४.२२
प्राध्वः ७.३.७९
प्रापयति ७.४.३८
प्रालेयं हिमम् ७.४.२
प्रावाहणेयः ७.४.२१
प्रावाहणेयिः ७.४.२२
प्रावृट्-शरद्भ्याम् ७.३.९८
प्रियदधिकः ७.३.१७२
प्रियपथः ७.३.१७५
प्रियप्रियेण ७.४.८७
प्रियबहुकः ७.३.७३
प्रियानडुत्कः ७.३.१७३
प्रियेण ७.४.८७
प्रियोरस्कः ७.३.१७२
प्रेमा ७.४.३८
प्रेयान् ७.४.३८
प्रेष्ठः ७.४.३८
प्रोष्ठपदः ७.३.१२९
प्रोष्ठपादः ७.४.१३
फलकन्था ७.३.१११
फलकसक्थम् ७.३.११३
बंहिमा ७.४.३८
बहिर्लोमः ७.३.१३२

बहुकर्तृकः ७.३.१७१
बहुखट्वः ७.३.१७५
बहुखट्वकः ७.३.१७५
बहुजातिर्ग्रामः ७.३.१३९
बहुतन्त्री ७.३.१८०
बहुदण्डिका ७.३.१७०
बहुदेवदत्तः ७.३.१७६
बहुनदीकः ७.३.१७१
बहुनाडिः ७.३.१८०
बहुनाडीकः ७.३.१८०
बहुपटुः ७.३.१२
बहुश्रेयसी ७.३.१७७
बहुसर्पिष्कः ७.३.१७२
बहूपानत्कः ७.३.१७२
बह्वृक्कम् ७.३.१३५
बह्वृचः ७.३.१३५
बिम्बम् ७.४.१११
बृहतिका ७.३.२३
बृहस्पतियः ७.३.४४
ब्रह्मवर्चसम् ७.३.८३
ब्राह्मः ७.४.५८
ब्राह्मणः ७.४.५८
ब्राह्मणजातीयः ७.३.१३९
ब्राह्मप्रजापत्यम् ७.४.२८
ब्राह्मस्त्रम् ७.४.५७
ब्राह्मी ७.४.५८
भद्रपदः ७.३.१२९
भद्रपादः ७.४.१३
भव्यम् ७.४.१०९
भस्मनिहुतम् ७.४.११७
भायाद् ७.४.९३
भार्गवः ७.४.१
भिन्नकम् ७.३.१४,५६
भिन्नतमकम् ७.३.५६
भिन्नतरकम् ७.३.५६
भूमा ७.४.४१
भूययति ७.४.४०
भूयान् ७.४.४१
भूयिष्ठः ७.४.४०
भोः३ ! भो ! ७.४.१०१
भोजं भोजं याति ७.४.७३
भ्रशिमा ७.४.३९
भ्रौणहत्यम् ७.४.३०
मणिकः ७.३.१५
मद्रबाहुकः ७.३.३७
मद्रिमा ७.४.३९
मन्दमेधाः ७.३.१३८
मयका ७.३.३०

महाब्रह्मः ७.३.१०८
महाब्रह्मा ७.३.१०८
महिषकः ७.३.३५
महोक्षः ७.३.९५
माडनगरः ७.४.२६
माणवक माणवक३ ७.४.८९
माणवक३ माणवक ! ७.४.८९
मातृकः ७.३.३७
मातृकम् ७.४.७१
मातृभोगीणः ७.४.११५
मातृयः ७.३.३७
मातृलः ७.३.३७
माषं माषं देहि ७.४.७४
मूले मूले स्थूलाः ७.४.७५
मूषिकदन् ७.३.१५४
मूषिकदन्तः ७.३.१५४
मृगनेत्रा ७.३.१३३
मृगसक्थम् ७.३.११३
मेधाविरूप्यम् ७.४.६१
मैत्र३ ! मैत्र वा ! ७.४.१०१
मैत्रेयः ७.४.३०
मैत्रेयिकया श्लाघते ७.४.२
मैत्रो गुरुकुलम् ७.४.१२२
मैधावः ७.४.६१
यकः ७.३.५४
यतमः ७.३.५४
यतरः ७.३.५३,५४
यवयति ७.४.३३,४२
यविष्ठः ७.४.३३
यवीयान् ७.४.३३
याताः ७.४.५
याति याति ७.४.९२
यायष्टिः ७.४.१११
यावकः ७.३.१५
युवकयोः ७.३.३०
युवकाभ्याम् ७.३.३०
युवजानिः ७.३.१६४
युष्मकासु ७.३.३०
यौधेयः ७.३.६५
यौवनिका ७.४.५०
राक्षसः ७.३.६६
राजगवी ७.३.१०५
राजन्यः ७.३.६३
राजवर्चसम् ७.३.८३
राजसखः ७.३.१०६
राजा ७.४.१०९
राज्यधुराः ७.३.७७
राज्यम् ७.४.५१

रात्रिंदिवम् ७.३.९७
लघु पलायध्वं लघु पलायध्वम् ७.४.७२
लवणाक्षम् ७.३.८५
लाङ्गलाः ७.४.६२
लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनाति ७.४.७३
लूनकः ७.३.२१
लोहध्वजाः ७.३.६०
लोहितकः ७.३.१७,१८
लोहितकम् ७.३.१८
लोहिताः ७.३.१७
लौहध्वज्यः ७.३.६०
वज्रदन्तः ७.३.१५२
वत्सतरः ७.३.५१
वनानि ७.४.११९
वराहदन् ७.३.१५४
वराहदन्तः ७.३.१५४
वरिमा ७.४.३८
वरोरूः ७.३.१८२
वर्षारात्रः ७.३.११९
वर्षिमा ७.४.३८
वाक्त्वचम् ७.३.९८
वाक्त्वषम् ७.३.९८
वागाशीर्दत्तकः ७.३.४०
वागुरः ७.३.६२
वाङ्मनसे ७.३.९७
वाचियः ७.३.४०
वातण्ड्यः ७.४.१२०
वातण्ड्ययुवतिः ७.४.१२०
वानरश्वा ७.३.११२
वायुकः ७.३.३७
वायुयः ७.३.३७
वायुलः ७.३.३७
वार्केण्यः ७.३.६४
वाशिनायनिः ७.४.४६
विंशकः ७.४.६७
विकसित-वारिजनाभिः ७.३.१३४
विकाकुत् ७.३.१६५
विखुः ७.३.१६३
विख्रः ७.३.१६३
विग्रः ७.३.१६३
विचतुरः ७.३.१३१
वियन्ति ७.४.१११
वियातकः ७.३.२१
विश्वके ७.३.२९
वृक्षं वृक्षं ७.४.८०
वृक्षः ७.४.११८
वृक्षैः ७.४.१०४
वृन्दिमा ७.४.३८

वृषदन् ७.३.१५४
वृषदन्तः ७.३.१५४
वैदथिनः ७.४.५४
वैदभृत्यः ७.३.६८
वैश्वधेनवः ७.४.२४
वैश्वधैनवः ७.४.२४
वैसारिणः ७.३.५९
वैहीनरिः ७.४.४
व्याघ्रकः ७.३.३९
व्याघ्रपात् ७.३.१४८
व्याघ्रश्वः ७.३.१११
व्याङ्ग ७.४.९
व्यावक्रोशी ७.३.५८,७.४.९
शबराः ७.३.६२
शमीरः ७.३.४८
शमीरुः ७.३.४८
शांशपः स्तम्भः ७.४.३
शाङ्खिनः ७.४.५३
शाबर्यः ७.३.६२
शामं शामम् ७.४.१११
शामीवत्यः ७.३.६८
शारिकुक्षः ७.३.१२९
शाङ्गधन्वा ७.३.१५८
शालावत्यः ७.३.६८
शाश्वतिकम् ७.४.७१
शिखरदन् ७.३.१५४
शिखरदन्तः ७.३.१५४
शीतकः ७.३.२०
शुक्लजातीयः ७.४.८६
शुक्लतमः ७.३.५
शुक्लशुक्लम् ७.४.८६
शुण्डारः ७.३.४७
शुद्धदन् ७.३.१५४
शुद्धदन्तः ७.३.१५४
शुभ्रदन् ७.३.१५४
शुभ्रदन्तः ७.३.१५४
शून्यकः ७.३.२३
शेवलियः ७.३.४३
शैखण्डाः ७.४.६२
शैखावत्यः ७.३.६८
शैलालाः ७.४.६२
शौवः ७.४.६४
शौवहानम् ७.४.१०
शौवापदम् ७.४.१२
श्यावदन् ७.३.१५३
श्यावदन्तः ७.३.१५३
श्रयति ७.४.३४
श्रायसं द्वादशाङ्गम् ७.४.३

श्रेयस्कः ७.३.१६
श्रेयान् ७.४.३४
श्रेष्ठः ७.४.३४
श्रौमत्यः ७.३.६८
श्वःश्रेयसम् ७.३.१२२
श्वशुर्यः ७.४.१२१
श्वापदम् ७.४.१२
श्वापदिकः ७.४.१२
श्वाभस्त्रम् ७.४.११
श्वाशुरिः ७.४.१२१
श्वोवसीयसम् ७.३.१२१
षडियः ७.३.४०
षष्ठकः ७.३.२६
षाष्ठः ७.३.२५,२६
संज्ञाः ७.३.१५५
संज्ञुः ७.३.१५५
संपद्विपदम् ७.३.९८
सकः ७.३.५४
सकर्मकः ७.३.१७८
सङ्ख्याताहः ७.३.११७
सङ्ख्याताह्नः ७.३.११७
सन्तमसम् ७.३.८०
सपुत्रः ७.३.१७८
समक्षम् ७.३.८६
समह्नाः ७.३.९९
समिदत्र ७.४.१०५
सरजसम् ७.३.९४
सर्वके ७.३.२९
सर्वपाञ्चालकः ७.४.१५
सर्वरात्रः ७.३.११९
सर्वाः ७.३.११८
सर्वे ७.४.१०८
सांराविणम् ७.४.५५
साक्तुसैन्धवः ७.४.२५
सागारिकाइ ७.४.१०२
साङ्कोटिनम् ७.३.५८
साधयति ७.४.३७
साधिष्ठः ७.४.३७
साधीयान् ७.४.३७
साधुधर्मा ७.३.१४१
साब्रह्मचाराः ७.४.६२
सामन्यः ७.४.५१
सामि अनत्यन्तं भिन्नम् ७.३.५७
सारवम् ७.४.३०
सार्प्पिष्कः ७.४.७१
सुकूः ७.४.१११
सुखसुखेन ७.४.८७
सुखेन ७.४.८७

सुगन्धः ७.३.१४४,१४५
सुगन्धि ७.३.१४४
सुगन्धिः ७.३.१४५
सुचतुरः ७.३.१३१
सुजम्भा ७.३.१४२
सुजम्भानौ ७.३.६९
सुजम्भे ७.३.६९
सुदन् ७.३.१५१
सुदन्तः ७.३.१५१
सुदिवः ७.३.१२९
सुधूः ७.३.७२
सुपरियः ७.३.४३
सुपाञ्चालकः ७.४.१५
सुपाद् ७.३.१५०
सुप्रजाः ७.३.१३७
सुप्रातः ७.३.१२९
सुभ्राता ७.३.१७९
सुभ्रूः ७.३.१८२
सुमेधाः ७.३.१३८
सुरभिगन्धः ७.३.१४५
सुरभिगन्धि ७.३.१४४
सुरभिगन्धिः ७.३.१४५
सुराष्ट्रब्रह्मः ७.३.१०७
सुलक्ष्मीकः ७.३.१७३
सुश्वः ७.३.१२९
सुसक्तः ७.३.१३६
सुसक्तिः ७.३.१३६
सुहृदयः ७.३.१५७
सुहृद् ७.३.१५७
सूपगन्धम् ७.३.१४६
सूपगन्धि ७.३.१४६
सोमजम्भा ७.३.१४२
सौकरसद्माः ७.४.६२
सौत्वनः ७.४.५२
सौदेविकः ७.४.३
सौपर्वाः ७.४.६२
सौभाग्यम् ७.४.२५
सौवः ७.४.६५
सौवरः ७.४.६
सौवर्णवलजः ७.४.२४
सौवर्णवालजः ७.४.२४
सौवर्षिकः ७.४.१४
सौवश्वः ७.४.५
सौषामः ७.४.५९
सौहार्दम् ७.४.२५
सौहमनागरः ७.४.२६
स्त्रीपुंसः ७.३.९६
स्त्रीपुंसौ ७.३.९६

स्त्रीप्रमाणाः ७.३.१२८
स्थवयति ७.४.४२
स्थविष्ठः ७.४.४२
स्थवीयान् ७.४.४२
स्थापयति ७.४.३८
स्थूलाश्मः ७.३.११५
स्थेमा ७.४.३८
स्थेयान् ७.४.३८
स्थेष्ठः ७.४.३८
स्नातकः ७.३.२२
स्फ्नपयति ७.४.३८
स्रंस्यते ७.४.११०
स्रक्त्वचिनी ७.३.६९
स्रजयति ७.४.३२
स्रजयति ७.४.४४
स्रजिष्ठः ७.४.३२
स्रजिष्ठः ७.४.४४
स्रजीयान् ७.४.३२
स्रजीयान् ७.४.४४
स्वङ्गुलम् ७.३.७२
स्वपिषकि ७.३.३४
स्वाङ्ग ७.४.९
स्वाभस्त्रिः ७.४.१०
स्वायम्भुवः ७.४.७०
हरितजम्भा ७.३.१४२
हस्तिपादः ७.३.१४८
हस्तिवर्चसम् ७.३.८३
हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति ७.४.७२
हास्तिनायनः ७.४.४५
हिरण्मयम् ७.४.३०
हे मैत्र ! आगच्छ ७.४.१००
हैतनामः ७.४.६०
हैतनामनः ७.४.६०
ह्रसिमा ७.४.४२

ACHARYA SHRI KAILASSAGARSURI GYANMANDIR
SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA
Koba Gandhinagar-382007.
Phone : (079) 23276252, 23276204-05

: નોંધ :

: નોંધ :

પ્રિન્ટીંગ: જય જિનેન્દ્ર અમદાવાદ મો: ૯૮૨૫૦ ૨૪૨૦૪